

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ
VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE TE GENT

HMGOG 2013 – LXVII

ACADEMIA PRESS

INHOUDSTAFEL

De poot van de wolf aan de poort van het Steen	3
<i>Een bijna vergeten museumstuk en het lot van <i>Canis lupus</i> in postmiddeleeuws Vlaanderen</i>	
Anton Eryvynck, Wout De Vuyst, Daniel Lievois, Els Thieren, Claudio Ottoni & Wim Van Neer	
Memoria et Caritas	29
<i>Jaargetijden als armenzorg in de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de late middeleeuwen</i>	
Hannelore Franck	
Het archiefmateriaal over Hubert van Eyck in Gent	59
Daniel Lievois	
De Gentse Heins(ius)?	69
<i>Waarheid en fictie over Heyns, een (a)typische griffier van de Raad van Vlaanderen</i>	
Joke Verfaillie	
Een publieke ceremonie in een turbulent tijdvak	101
<i>De inauguratie van Maria Theresia als gravin van Vlaanderen (1744)</i>	
Klaas Van Gelder & Bert Van Cauter	
“Zoo jubileert Macaer, naer zevenhonderd jaer”	131
<i>Het zevenhonderdjarig jubileum van Sint-Macharius te Gent</i>	
Louise Vermeersch	
Crisis, herstel en continuïteit	165
<i>De vastgoedmarkt van het Gentse platteland doorheen oorlogstijd in de tweede helft van de achttiende eeuw</i>	
Pieter De Reu & Nicolas De Vijlder	
“Zonnige dromen bezielen de nieuwe jeugd”	199
<i>Een prosopografie van de studentenpopulatie van de Vlaamse Hogeschool (1916-1918)</i>	
Kristof Loockx	

INHOUDSTAFEL

Herman Nohl, een vergeten weldoener van Henri Pirene tijdens de Eerste Wereldoorlog.	231
Walter Thys	
Medewerkers aan dit nummer	261

DE POOT VAN DE WOLF AAN DE POORT VAN HET STEEN

Een bijna vergeten museumstuk en het lot van *Canis lupus* in postmiddeleeuws Vlaanderen

Anton Eryvynck, Wout De Vuyst, Daniel Lievois,
Els Thieren, Claudio Ottoni & Wim Van Neer

1. Een gemummificeerde dierenpoot

Als een museum maar lang genoeg bestaat, worden de tentoongestelde collectie en het voor het publiek verborgen depot op zich voorwerp van onderzoek. Dan gaat het naast het gebruikelijke inschatten van de wetenschappelijke, esthetische, emotionele of anderszins gedefinieerde betekenis van elk deel van de verzameling soms opeens ook om het achterhalen van de lotgevallen van een of ander mysterieus object. Waar komt het stuk vandaan, hoe is het in de verzameling terechtgekomen, hoe heeft het museum het in de loop der jaren behandeld? En hoe veranderde de respons van het publiek doorheen de tijd? Waarom werd het in bepaalde perioden wel of niet tentoongesteld? Doorgaans zijn dergelijke evoluties binnen de interne werking van een museum nauwelijks gedocumenteerd. Er is altijd te weinig interesse in het bijhouden van de geschiedenis, op het moment dat die zich voltrekt. En dus is hernieuwd spuurwerk geboden.

Een bijzondere uitdaging vormen de museumcollecties die eclectisch van aard zijn, samengesteld uit een brede waaier van objecten, zeer diverse materiaalcategorieën, en getuigend van een brede chronologische herkomst. Dan komen er binnen dergelijke ‘tempels van verzamelkunst’ bij toeval, of bij een grondige reorganisatie, wel eens dingen aan het licht waarvan de identificatie, de context en vooral de betekenis onduidelijk zijn. Hernieuwd onderzoek is dan geboden, vaak een tijdrovende onderneming, maar met het voordeel dat aspecten van het museumobject aan het licht komen die niet waren opgespoord indien het stuk

een rustig bestaan had gekend in een zuurvrije doos in het depot, en niet het voorwerp van dispuut was geworden.

Voorgaande overwegingen waren van tel toen in het depot van het STAM (het Stadsmuseum Gent) een gemummificeerde dierenpoot de aandacht trok. Het op orde zetten van de collectie is een voortdurende taak voor een museum met een lange geschiedenis¹ en een rijke verzameling, maar dat was niet de enige reden om in het depot ‘vergeten weeskinderen’ op te sporen. Het STAM bereidt een nieuw collectieboek voor, waarin de sterk veranderende traditie van het verzamelen doorheen de 19de en volgende eeuwen belicht wordt. Hoe een dierenpoot in een archeologische en historische collectie belandde, die de geschiedenis van de stad Gent en zijn omgeving documenteert, bleek daarbij een interessante vraag. Enig speurwerk leidde bovendien tot meer informatie dan bij aanvang was verhoopt.

In wat volgt, wordt getracht de poot uit het STAM een context te geven. De aanpak wil daarbij zo interdisciplinair mogelijk zijn. Tegelijk houdt dit echter in dat niet alle aspecten tot op het bot behandeld konden worden. Tijd en middelen zijn immers altijd beperkt. Maar als deze bijdrage een aanzet voor verder onderzoek en meer interesse zou vormen, is dit voor de auteurs al een geruststelling.

2. De herkomst van inventarisnummer 14.396

In het depot van het Gentse STAM steekt onder het huidig inventarisnummer 14.396 een gemummificeerde dierenpoot (afb. 1) waarvan niet geweten is of die ooit enige publieke tentoonstelling heeft gehaald. Het stuk kwam bij nazicht van het depot onlangs opnieuw in de belangstelling en bleek binnen het museum van enige documentatie voorzien. Op de poot kleefte een etiketje waarop het nummer 216 prijkt, terwijl in een oude, handgeschreven catalogus van de collectie, date-

¹ Voor een beknopte historiek van de voorlopers van het STAM zie: A. De Schryver, ‘Historiek van het stedelijk oudheidkundig museum te Gent’, in: A. De Schryver & C. Van de Velde, *Catalogus van de schilderijen: Stad Gent, Oudheidkundig Museum, Abdij van de Bijloke*, Gent, 1972, pp. 15-28. De gegevens uit deze publicatie werden aangevuld voor het historisch overzicht in het collectieplan van het STAM (een onderdeel van het beleidsplan voor de periode 2014-2018). Een meer uitgebreide versie hiervan zal verschijnen als onderdeel van het collectieboek van het STAM.

rend uit 1878², onder datzelfde nummer een voorwerp beschreven wordt als “*Patte de Léopard qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand*”.³

Afbeelding 1: Een gemummificeerde dierenpoot: inventarisnummer 14.396 uit het Gentse STAM (foto: Michel Burez, Stad Gent).

In de inventaris staan er na nummer 216 onder de nummers 216^a en 216^b ook enkele stukken vermeld, die worden omschreven als “*Une idem*” en “*Une Patte mais d’un autre animal*”. Er waren dus ooit meerdere poten in de collectie. Deze extra voorwerpen zijn, voor zover geweten, niet meer in het museum aan-

² Deze handgeschreven catalogus staat binnen het museum bekend als ‘de inventaris van 1878’ of de ‘*Inventaire du Musée d’Archéologie de Gand*’. Uit de archiefstukken blijkt dat men met het opstellen ervan reeds begonnen was in de zomer van 1875. Hiervoor deed men een beroep op M.A. Théod. Boll, een medewerker van de pas overleden architect en verzamelaar Louis Minard (1801-1875). Boll startte zijn werkzaamheden o.l.v. Ferdinand Vander Haeghen (1830-1913), secretaris van de ‘Commissie’ (zie voetnoot 5), met de beschrijving van de objecten bewaard in de Sint-Baafsabdij. In het najaar werd het daar vermoedelijk te koud en begon hij met de inventarisatie van de collectiestukken van het museum in het Stadhuis en enkele objecten die ondergebracht waren in de stads- en universiteitsbibliotheek aan de Ottogracht. Boll werkte verder aan de inventaris tot de zomer van 1876. Vermoedelijk bestond zijn werk uit notities op losse bladen, waarvan er nog (klad)versies bewaard bleven in het Stadsarchief Gent (Archief SCMS, Stedelijke Commissie van Monumenten en Stadsgezichten) en de Universiteitsbibliotheek (Collectie Vliegende Bladen). Deze werden dan later (door Ferdinand Vander Haeghen?) gebundeld. Er werd ook een vertaling gemaakt; er bestaat aldus een Frans- en Nederlandstalige versie van de inventaris, maar niet alle stukken komen in beide versies voor. In het voorjaar van 1878 was de catalogus van de objecten in de Sint-Baafsabdij klaar. Men voorzag om nog hetzelfde jaar die van het Stadhuis af te werken: SAG, Archief SCMS, nr. 88, pp. 315-329; SAG, Archief SCMS, nr. 6.

³ Archief STAM, *Inventaire du Musée d’Archéologie de Gand*, deel I, f. 296r, inventarisnummer 216.

wezig maar wellicht ging het om gemummificeerde poten gelijkend aan het nu nog bewaarde stuk. De vraag blijft of de vermelding “*mais d’un autre animal*” een andere diersoort aanduidt, dan wel een ander individueel dier van dezelfde soort.

Maar er is meer: in de vroegste, eveneens handgeschreven catalogus van de museumverzameling, opgesteld op 15 februari 1848, staat als nr. 148 een object omschreven als een “*Patte de Léopard*”. Er wordt bij vermeld dat “*Cette patte se trouvait attachée à la porte d’entrée du chateau des Comtes à Gand*”.⁴ De overeenkomst tussen de beschrijving uit 1848 en die uit 1878 is treffend zodat ondanks de wisseling van inventarisnummers objecten 216 en 148 met grote kans dezelfde poot moeten zijn. In de oudste inventaris is nog geen sprake van meerdere poten terwijl, op basis van de manier van nummeren, objecten 216^a en 216^b uit de jongere inventaris latere toevoegingen moeten zijn. Een poot, nu bekend als inventarisnummer 14.396, komt dus vóór het midden van de 19de eeuw in de collectie van de in 1833 opgerichte museale voorloper van het STAM terecht.⁵ Het is daarmee een van de oudste stukken uit de collectie. Blijft natuurlijk de vraag vanwaar de poot afkomstig is.

In 1847 werd in Gent de historische en oudheidkundige ‘kunst- en rariteitenverzameling’ van de een half jaar eerder overleden Pierre Joseph Versturme-Roegiers geveild⁶ (afb. 2). De verkoop vond plaats in de veilingzaal van het Sint-Jorishof aan de Gentse Hoogpoort, op 12 juni en de dagen daarna. De nalatenschap van deze gegoede Gentse burger omvatte een uitzonderlijke waaier aan historische, kunsthistorische en anderszins interessante voorwerpen. Pierre Joseph Versturme-Roegiers was een verzamelaar zoals er in zijn tijd – in de betere mid-

⁴ SAG, Archief SCMS, doos 7, nr. 5, inventarisnummer 148. Begin 1848 droeg het stadsbestuur het beheer van een hele reeks belangrijke stukken uit het stedelijk patrimonium over aan het museum. Dit vormde de aanleiding voor de opmaak van deze inventaris.

⁵ De oudste voorloper van het STAM is het ‘*Musée Historique Belge*’ dat in 1833 werd opgericht door de ‘*Commissie belast met het toezigt der gedenkstukken van geschiedenis en kunst, welke zich in de publieke gestichten bevinden*’. Deze commissie fungeerde als adviesorgaan voor het stadsbestuur en speelde een belangrijke rol in de erfgoedzorg in het 19de-eeuwse Gent. Aanvankelijk hield ze zich bezig met het roerend erfgoed, maar al snel breidde ze haar werking uit naar onroerend erfgoed. Het museum was eerst ondergebracht in de Voldersstraat, waar de universiteit een lokaal ter beschikking stelde. Vanaf 1838 kreeg het een onderkomen in het Stadhuis. De Commissie – die in de loop der jaren verschillende keren van naam veranderde – bleef verantwoordelijk voor het museum tot de omvorming tot ‘*Musée d’Archéologie*’ in 1884. Vanaf dan beperkte het takenpakket van de Commissie zich tot het onroerend erfgoed. Haar naam veranderde in ‘*Stedelijke Commissie van Monumenten en Stadsgezichten*’ (SCMS).

⁶ Voor de veilingcatalogus van de verkoop, zie: Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, Catalogue des curiosités composant le cabinet de feu Mr. Versturme-Roegiers, consistant en livres, manuscrits et documents historiques; sculptures...: dont la vente publique aura lieu à Gand, le lundi 12 juillet 1847 et jours suivants, ... par le ministère de Fred. Verhulst, Gand, 1847. In de inleiding vermeldt de verzamelaar Bénoni Karel Verhelst dat Pierre Joseph Versturme-Roegiers geboren werd in Gent op 29 mei 1777 en er overleed op 8 december 1846. Zijn gegraveerde portret en zijn handtekening staan op de voorpagina van de catalogus, de illustratie is van de hand van Adolphe Dielens.

Afbeelding 2: Portret en handtekening van Pierre Joseph Versturme-Roegiers, uit de veilingcatalogus opgesteld bij de verkoop van zijn verzameling in 1847 (Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, *Catalogue des curiosités composant le cabinet de feu Mr. Versturme-Roegiers...*).

dens – wel meer waren⁷, maar dat zijn verzameling van uitzonderlijke betekenis was, wordt duidelijk uit het feit dat de catalogus in gedrukte vorm werd verspreid in Gent, Antwerpen, Oudenaarde, Brugge, Brussel, Kortrijk, Luik, Leuven, Mechelen, Doornik, Amsterdam, Keulen, Den Haag, Rijsel, Londen, Parijs en Rotterdam.⁸ Naast een brede waaier aan voorwerpen stond onder veilingnummer 1601, in de rubriek ‘*Objets divers*’, een lot van voorwerpen te koop, waarvan er een omschreven werd als ‘*la patte d’un lion ou d’un tigre*’. Dit stuk werd samen verhandeld met de pijl waarmee Karel van Lotharingen de hoofd-

⁷ Pierre Joseph Versturme-Roegiers staat in de *Wegwyzer der stad Gend en provintialen almanach van Oost-Vlaenderen*, Volume 38, 1836, p. 304, vermeld als ‘verzamelaar van Oudheden, geschilderde glazen enz.’, en op p. 305 als ‘geïnteresseerd in de Proefondervindelyke natuerkunde’. Hij woonde volgens de ‘Wegwyzer’ in de straat nu bekend als ‘Tussen ’t Pas’ (vroeger Rodetorenstraat).

⁸ Drukker-verzamelaar Bénoni Karel Verhelst betreurde in zijn voorwoord bij de catalogus dat de geveilde collectie slechts een tiende voorstelt van wat Pierre Joseph Versturme-Roegiers ooit verzameld had, en dat veel, zeer waardevolle stukken reeds naar het buitenland waren verpatst. Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609.

vogel zou hebben geschoten op de inhuldigingsfeesten van Maria Theresia in Gent⁹, met twee geborduurde medaillons afkomstig van het baarkleed¹⁰ ooit in gebruik bij de kruisboogschutters van de Sint-Jorisgilde, en nog enkele andere stukken. Wat de dierenpoot betreft, wordt vermeld dat die ooit aan de poort van het oude Gravensteen was gespijkerd: “*Une des pattes de l’animal qui a été cloué sur la porte de l’ancien chateau des comtes de Flandre*”.¹¹

Het lijkt dus aannemelijk dat het om hetzelfde exemplaar gaat als de dierenpoot die acht maanden later opduikt in de museumcatalogus. Het museum deed trouwens – met de beperkte middelen waarover het beschikte – enkele aankopen op de veiling Versturme.¹² Lot 1601 hoorde hier echter niet bij. Het werd volgens een handgeschreven notitie in het exemplaar van de catalogus bewaard in de bibliotheek van de Universiteit Gent verkocht aan een zekere Coppé, voor vier en een halve Belgische frank.¹³ Een vermelding in het ‘Régistre des achats’ (1834-1920) van het museum maakt duidelijk wat er nadien gebeurde.¹⁴ Coppé handelde niet voor eigen rekening, maar kocht het lot voor de Sint-Jorisgilde. Zij waren vooral geïnteresseerd in de objecten die een link hadden met het verleden van hun vereniging: de pijl en de geborduurde medaillons. De andere voorwerpen uit het lot hadden voor hen minder belang en werden aan het museum geschonken.¹⁵ Toch lijkt er enige omzichtigheid geboden bij het gebruik van dit aankoopregister. In tegenstelling tot wat de datering laat vermoeden, begon men pas na de opening van het ‘Musée d’Archéologie’ (1884) met het aanleggen ervan.¹⁶ De gegevens over de aankopen in de eerste decennia van het museum zijn dus pas vele jaren na datum genoteerd.¹⁷ Voor de schenking door de Sint-Jorisgilde staat er wel bij vermeld dat deze informatie gebaseerd is op een aante-

⁹ Karel van Lotharingen (1712-1780) was Oostenrijkse landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden tussen 1741-1744 en 1749-1780. De inhuldiging van Maria Theresia had plaats in 1744 maar ook in 1752 bracht de landvoogd een bezoek aan Gent. Hij deed toen een poging om de gaai af te schieten op de Kouter. Het is dus ook mogelijk dat de pijl bij deze gelegenheid werd gebruikt.

¹⁰ Doek waarmee de lijkstaf werd afgedekt tijdens een begrafenis.

¹¹ Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, p. 82.

¹² SAG, Archief SCMS, nr. 6. De commissie kocht de loten 1441, 1447, 1590 en 1591. Alleen de twee laatste stukken maken nu nog deel uit van de museumverzameling: inv.9507 en inv.511.

¹³ Universiteit Gent, Bibliotheek, G.010609, pagina ingevoegd tegenover p. 82.

¹⁴ Archief STAM, *Régistre des achats (1834-1920)*, f. 2r-2v.

¹⁵ Naast de poot waren dit een oude schoen en het gerechtszwaard van de Oudburg. Beide stukken komen ook voor in de museuminventaris van 1848. Het zwaard maakt nu deel uit van de verzameling van het Gravensteen. De beschrijving van de schoen is te vaag om die te linken aan een object in de huidige museumverzameling.

¹⁶ Misschien gebeurde dit zelfs pas nadat Alfons Van Werveke (1860-1932) in 1899 conservator werd van het museum. Van Werveke deed zelf veel archiefonderzoek en was van 1903 tot 1917 ook onderarchivaris van het Gentse stadsarchief.

¹⁷ Dit is een compilatie van gegevens over aankopen uit de verslagboeken en kwitanties van de SCMS. De vergelijking van het aankoopregister met deze archiefstukken leert dat men hierbij zeer nauwkeurig te werk ging.

kening op de achterzijde van een kwitantie van de veiling Versturme. Later noteerde iemand “à revoir” in de kantlijn ernaast. De kwitantie met de bewuste aantekening op de achterzijde werd tot nu niet teruggevonden¹⁸, maar desondanks lijkt de informatie wel correct te zijn. De pijl en medaillons behoren effectief tot de verzameling van de Sint-Jorisgilde.¹⁹

De beschrijving in de catalogus van 1878 is de laatste vermelding van de poot. In 1881 kocht het stadsbestuur de voormalige karmelietenkerk aan de Lange Steenstraat (het ‘Caermersklooster’) als nieuw onderkomen voor het museum. Het opende er de deuren voor het publiek als ‘Musée d’Archéologie’ of ‘Oudheidkundig Museum’. Conservator Hermann Van Duyse (1847-1899) publiceerde in 1886 een catalogus met een summier overzicht van de geëxposeerde stukken.²⁰ De poot komt er echter niet in voor. Het lijkt er dus op dat hij toen al naar het museumdepot was verbannen. Het stuk leidde vanaf dan een verborgen bestaan tot de herontdekking in 2012.

De gemummificeerde dierenpoot vertegenwoordigt een ganse evolutie in de geschiedenis van het verzamelen en het tot stand komen van openbare musea. Het stuk maakt de overgang mee van de uitgebreide eclectische privéverzamelingen uit de 18de eeuw, die de uitloper vormden van de rariteitenkabinetten uit vorige eeuwen, naar de eerste publieke musea die ontstonden in de loop van de 19de eeuw.²¹ Het idee om kunst en wetenschap tot ‘algemeen bezit’ te maken, was deel van het gedachtegoed van de Franse Revolutie, en wat museaal gebeurde in Gent vormt dus op zich een boeiend thema voor een sociale studie. Even interessant zou echter zijn om na te gaan hoe die eerste musea qua verzamelstrategie al dan niet verschilden van het opzet van de grote kabinetten. Voor de voorlopers van het STAM zou dit kunnen gebeuren vertrekkend van de prospectus gemaakt bij de oprichting van het ‘Musée Historique Belge’ in 1833, die een overzicht gaf van wat men wou verzamelen.²² Dit plan blijkt alvast dezelfde diversiteit aan interesses uit te stralen als de toen bestaande, zeer breed samengestelde privéverzamelingen. In 1864 formuleerde Ferdinand Vander Haeghen

¹⁸ Er bleven drie exemplaren bewaard van de kwitantie betreffende de aankopen voor het museum op de veiling Versturme. Op geen enkel van deze exemplaren staat de vermelde aantekening. SAG, Archief SCMS, nr. 6.

¹⁹ Door een speling van het lot worden ze nu ook in het STAM bewaard als onderdeel van het langdurig bruikleen van de Sint-Jorisgilde: inv.940 2/2 (pijl) en inv.1024 (medaillons).

²⁰ H. Van Duyse, *Musée archéologique de la ville de Gand: catalogue descriptif*, Gent, 1886.

²¹ Zie voor een schets van de toenmalige wereld van verzamelaars: L. Nys, ‘Particulier bezit in het museum-tijdperk. Bezoek aan privéverzamelingen in België, circa 1830-1914’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 83 (2005), pp. 453-478.

²² Dit zeer ambitieus plan werd gepubliceerd in de *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique, ou Nouvelles Archives historiques, littéraires et scientifiques*, 1 (1833), pp. 505-508, maar verscheen ook als een soort overdruk.

(1830-1913) – in deze periode de drijvende kracht achter het museum – wat de toenmalige verzamelpolitiek van het museum was. Deze tekst toont reeds belangrijke verschillen in visie op de museumuitbouw en collectieverwerving.²³ Vander Haeghen richt zich nog op twee categorieën. Ten eerste verzamelde het museum voorwerpen in verband met de stad Gent en met een historisch belang. Daarnaast had het museum – conform de tijdsgeest – ook een didactische functie met kunstobjecten uit diverse periodes van de hand van kwaliteitsvolle kunstenaars, die als voorbeeld konden dienen voor de eigentijdse kunstenaars en de leerlingen van de nijverheidsschool. Het was onvermijdelijk dat objecten van natuurhistorische waarde minder aandacht kregen. Vanaf 1884 stelde de Stad Gent een conservator ter beschikking van het museum. Die drukte ongetwijfeld ook zijn stempel. Bovendien groeide de verzameling snel en kon men dus selectiever zijn, en kiezen wat men wel en niet exposeerde.

3. De poot van de wolf...

De historische documentatie bij inventarisnummer 14.396 roept uiteraard vragen op, allereerst rond de identificatie van dit biologisch object. De veilingcatalogus beschrijft het stuk als de poot van een leeuw (*Panthera leo*) of een tijger (*Panthera tigris*), terwijl de twee museuminventarissen het over een luipaard (*Panthera pardus*) hebben. Hoe de beschrijving voor de veiling tot stand kwam, is niet geweten maar het is bekend dat veel verzamelaars uit de periode geen inventaris van hun collectie bijhielden.²⁴ Dat stelde dus ongetwijfeld problemen wanneer na hun overlijden de verzamelde stukken voor verkoop dienden beschreven te worden. De twijfel tussen ‘leeuw of tijger’ is inderdaad misschien een aanwijzing voor het ontbreken van informatie van de verzamelaar zelf. Anderzijds is het niet uitgesloten dat verzamelaars stukken uit hun collectie om een of andere reden verkeerd interpreteerden. Het blijft dus onmogelijk uit te maken of Pierre Joseph Versturme-Roegiers werkelijk dacht een poot van een leeuw of een tijger in zijn bezit te hebben, of dat gewoonweg een fantasierijke (maar commercieel interessante) beschrijving in de veilingcatalogus werd opgenomen. Maar waarom heeft men in de museumcatalogus van een jaar daarna dan van ‘een leeuw of tijger’ een ‘luipaard’ gemaakt? Is dit een hernieuwde beschrijving resulterend uit een kritische revisie van de beschrijving uit de veilingnota’s, of een onnauwkeurigheid bij het opstellen van de inventaris? In elk

²³ Archief STAM, *Kopijen van documenten uit archief van de lokale Commissie voor monumenten (1819-1885)*, p. 329.

²⁴ Nys, ‘Particulier bezit’, p. 463.

geval lijkt er een duidelijke afstand te bestaan tussen de oorspronkelijke herkomst van de dierenpoot en zijn opduiken in de nalatenschap van Versturme, en de beschrijving in de catalogi van het Gentse museum. Dit alles maakte het natuurlijk noodzakelijk binnen deze studie een hernieuwde soortidentificatie uit te voeren.

Afbeelding 3: Digitale röntgenopname van de gemummificeerde poot (foto: Garin Cael, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren).

De gemummificeerde dierenpoot is duidelijk van een zoogdier. Er zijn vier ongeveer even grote vingers of tenen, en aan één zijde zit een vijfde, kleiner exemplaar. De huid van het dier is bewaard en op twee van de vingers of tenen steekt nog de nagel (de ‘klauw’). Op enkele plekken zijn zelfs nog haren aanwezig. Vergelijking van de afmetingen en de vorm van het stuk met opgezette dieren bewaard aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen in Brussel toont aan dat de poot van een wolf (*Canis lupus*) afkomstig kan zijn. Een röntgenopname (afb. 3) bevestigt deze interpretatie en laat tevens toe de afmetingen van het botmateriaal te registreren.²⁵

²⁵ De röntgenopnames zijn gemaakt door Garin Cael, aan het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (Tervuren). Dit gebeurde met een X-stralentoestel VisiX v.0.1 en met Maestro v.2.1.0 software, beide ontwikkeld door Medex Loncin S.A. Deze software liet ook toe metingen uit te voeren op de digitale beelden.

De röntgenfoto bewijst dat het om een authentiek deel van een dier gaat, en geen geknutselde vervalsing. De vorm van de botten laat bovendien een verdere identificatie toe. Er zijn vier rijen van eerste, tweede en derde kootjes (de *phalanges*) bewaard, net zoals de daarbij horende middenhandsbeentjes (de *metacarpalia*) en skeletelementen uit de pols (de *carpalia*). Het gaat dus om een voorpoot. De vorm en positie van de botten tonen bovendien dat het om een rechter voorpoot gaat. Dat toont zich aan het voorkomen van de ‘vijfde’, kleine en rudimentair ontwikkelde vinger met klauw, die bij wolven enkel op de voorpoot voorkomt. En vermits die kleine vinger dan steeds aan de binnenzijde van het lichaam steekt (waar zich bij mensen de duim bevindt²⁶), stelt een toewijzing aan een lichaamszijde geen probleem.

Maar is die identificatie als wolf wel zo zeker? Vermits honden door selectie van wolven stammen²⁷, en nog steeds tot dezelfde biologische soort behoren, is hun lichaamsbouw bij zogenaamde ‘primitieve’ rassen sterk gelijkend aan die van hun wilde soortgenoten. Het is wel zo dat de eerste gedomesticeerde dieren, zoals de meeste andere oude huisdiervormen (runderen, schapen, geiten, varkens,...), kleiner waren dan hun wilde soortgenoten maar in de loop van de geschiedenis doken hondenrassen op, die door gericht kweken qua postuur wolven benaderden of zelfs overtroffen. Bij archeologisch materiaal laten kenmerken op de schedel, meer bepaald het inkrimpen van de tandenrij en de daarmee gepaard gaande korte snuit (als oude tekenen van domesticatie), meestal wel toe om honden van wolven te onderscheiden²⁸, maar bij een geïsoleerde poot ligt dat onderscheid dus moeilijker. Metingen op skeletmateriaal anders dan de schedel laten vaak geen definitieve discriminatie tussen hond en wolf toe.²⁹ Bovendien zijn de grootte en de groottevariatie van de vroegere wolven in onze streken onvoldoende bekend om gefundeerde uitspraken te kunnen doen. Daarom werd besloten een DNA-test uit te voeren.³⁰

²⁶ Deze ‘vijfde’ vinger aan de voorpoot is, in evolutief opzicht, inderdaad de oorspronkelijke eerste vinger, de duim dus.

²⁷ S.J. Olsen, *Origins of the domestic dog: The fossil record*, Tucson, 1985.

²⁸ Zie bijvoorbeeld M. Germonpré, e.a., ‘Palaeolithic dog skulls at the Gravettian Předmostí site, the Czech Republic’, *Journal of Archaeological Science*, 39-1 (2012), pp. 184-202.

²⁹ Alhoewel dit met name voor oude vondsten, van mogelijk de vroegste gedomesticeerde wolven, toch betracht wordt. Zie bijvoorbeeld J.-D. Vigne, ‘L’humérus de chien magdalénien de Erralla (Gipuzkoa, Espagne) et la domestication tardiglaciaire du loup en Europe’, *Munibe (Antropologia-Arkeologia)*, 57 (2005), pp. 279-287.

³⁰ Het genetisch onderzoek is uitgevoerd aan het Laboratorium voor Forensische Genetica en Moleculaire Archeologie van de KU Leuven. Hiervoor werden stalen genomen uit het bot in de gemummificeerde poot. Dat was toegankelijk aan de bovenzijde van het object, op de plek waar het van de rechter voorpoot van zijn eigenaar was losgesneden. Er werd een gaatje in het bot geboord waarbij botpoeder werd opgevangen als grondstof voor verdere analyse. Daarbij is genoeg materiaal verzameld voor twee onafhankelijke DNA-extracties. Het gaat om twee maal 0,2 gram, zodat het museumstuk nauwelijks beschadigd is.

Het onderzoek slaagde er in om genetisch materiaal uit de dierenpoot te halen. Het gaat daarbij niet om DNA uit de celkern, maar om zogenaamd mitochondriaal DNA (mtDNA)³¹. Dat bleek van een wolf te zijn³², en niet van een hond. Die wilde afstamming geldt althans met zekerheid voor de moeder van het dier. De poot zou dus nog steeds van een kruising van een mannelijke hond en een vrouwelijke wolf kunnen komen.³³ Enkel onderzoek van het kern-DNA, het genetisch materiaal dat zich in de celkern bevindt, zou die mogelijkheid kunnen uitsluiten maar deze onderzoekstap behoorde in het geval van de Gentse poot vooralsnog niet tot de mogelijkheden. In elk geval schuilt er (minstens voor een deel) een wolf in het Gentse museumstuk.³⁴

³¹ Mitochondriëën zijn kleine organellen die in cellen van dieren en planten voorkomen en daar een belangrijke rol in de energiehuishouding spelen. Deze celorganellen bevatten eigen circulair DNA (mtDNA) en kennen geen genetische recombinatie. Omdat doorheen de tijd mutaties ontstaan in het mtDNA, bezitten soorten, of groepen binnen eenzelfde soort die reeds lange tijd gescheiden zijn, een licht verschillend mtDNA. Dat verschijnsel laat toe na te gaan of de hier onderzochte poot tot een wolf of een hond behoorde, zelfs al zijn beide nauw verwant. Aangezien mtDNA meer kans heeft tot bewaren doorheen de tijd, waarschijnlijk omdat het in grotere hoeveelheden in de cel voorkomt dan celkern-DNA, wordt dit vaak gebruikt voor de genetische analyse van oud materiaal. mtDNA erft echter enkel via de moeder over, en kan eventuele kruisingen tussen twee soorten of ondersoorten niet aantonen.

³² Zie noot 31. Om voldoende DNA te verkrijgen voor verdere analyse, werd PCR (Polymerase Chain Reaction) uitgevoerd. Hierbij werden één of enkele kopieën van een bepaald stuk DNA geamplificeerd. Primers, korte stukjes DNA, vormden het startpunt van de PCR en bepaalden welk stuk DNA geamplificeerd werd. Een 57 bp (basenparen) fragment van de mitochondriale d-loop werd geamplificeerd met primers HVR1-wolf-F en HVR1-wolf-R, beschreven in M. Germonpré, e.a., 'Fossil dogs and wolves from Palaeolithic sites in Belgium, the Ukraine and Russia: osteometry, ancient DNA and stable isotopes', *Journal of Archaeological Science*, 36 (2009), pp. 473-490. Het geamplificeerde fragment werd vervolgens gesequeneerd en vergeleken met de sequenties van wolven en honden opgeslagen in Genbank (www.ncbi.nlm.nih.gov/genbank), waar vier identieke sequenties (haplotypes) werden teruggevonden. Deze behoorden toe aan wolven uit Italië, Zwitserland en Frankrijk: C. Vilà, e.a., 'Multiple and ancient origins of the domestic dog', *Science*, 276 (1997), pp. 1687-1689; E. Randi, e.a. 'Mitochondrial DNA variability in Italian and East European wolves: detecting the consequences of small population size and hybridization', *Conservation Biology*, 14 (2000), pp. 464-473; N. Valière, e.a., 'Long-distance wolf recolonization of France and Switzerland inferred from non-invasive genetic sampling over a period of 10 years', *Animal Conservation*, 6 (2003), pp. 83-92; M. Pilot, e.a., 'Phylogeographic history of grey wolves in Europe', *BMC Evolutionary Biology*, 10: 104 (2010).

³³ Aangezien hybridisatie tussen wolf en hond in het wild kan voorkomen (Ž. Andersone, e.a., 'Hybridization between wolves and dogs in Latvia as documented using mitochondrial and microsatellite DNA markers', *Mammalian Biology – Zeitschrift für Säugetierkunde*, 67 (2002), pp. 79-90; C. Vila, e.a., 'Combined use of maternal, paternal and bi-parental genetic markers for the identification of wolf-dog hybrids', *Hereditas*, 90 (2003), pp. 17-24; R. Godinho, e.a., 'Genetic evidence for multiple events of hybridization between wolves and domestic dogs in the Iberian Peninsula', *Molecular Ecology*, 20 (2011), pp. 5154-5166), en vooral tussen mannelijke hond en vrouwelijke wolf plaatsvindt (C. Vilà & R.K. Wayne, 'Hybridization between wolves and dogs', *Conservation Biology*, 13 (1999), pp. 195-198), hoewel het omgekeerde ook kan voorkomen (M. Hindrikson, e.a., 'Bucking the trend in wolf-dog hybridization: first evidence from Europe of hybridization between female dogs and male wolves', *PLoS ONE*, 7 (2012), pp. e46465), zou het inderdaad nog altijd om een hybride kunnen gaan.

³⁴ Het kan zelfs zijn dat de moeder ook een hybride was (tussen een moederwolf en vaderhond). En dat geldt ook voor de grootmoeder, en haar moeder, enz.

4. ...aan de poort van het Steen

Het mogelijk verband tussen het stuk uit de veilingcatalogus en die uit de museuminventarissen wordt versterkt door de terugkerende vermelding dat de poot aan de poort van het Gentse Gravensteen was gespijkerd. In 1847 luidde het “*cloué sur la porte de l’ancien chateau des comtes de Flandre*”, in 1848 “*attachée à la porte d’entrée du chateau des Comtes à Gand*”, en in 1878 dan weer “*qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand.*”. Nu het nagenoeg zeker is dat het om een poot van een wolf gaat, moet nagegaan worden wat het verband is tussen het Gentse kasteel en aan de poort genagelde dierenpooten.

Allereerst dient vermeld dat de gemummificeerde poot effectief een centrale doorboring vertoont, die door een grote spijker zou kunnen aangebracht zijn (zie afbeelding 1). Links en rechts zitten er nog perforaties maar die zijn onregelmatiger van vorm en hebben zonder twijfel te maken met schade die is opgetreden tijdens het natuurlijke mummificatieproces (het uitdrogen en krimpen van het weefsel) of tijdens het manipuleren van het stuk daarna. In de museumcatalogus uit 1878 staat naast de vermelding van een “*Patte de Léopard qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand.*”, ook beschreven dat “*On y voit encore le crampon d’attachement*”. Dit suggereert dat de haak waarmee de poot was vastgemaakt zich ook nog in het object bevond. Heden is dat niet meer het geval. Of wou de opsteller van de catalogus uit 1878 enkel aangeven dat de doorboring, waar de haak of spijker had gezeten, nog zichtbaar was?

Het gebruik om stukken van dieren aan poorten, staldeuren of andere zichtbare plekken aan een gebouw te nagelen, kent een oude geschiedenis en beruiste meestal op het etaleren van een trofee (een overwinning op de wilde dierenwereld) of op een of andere bijgelovige overtuiging, bijvoorbeeld om wilde soortgenoten van de trofee af te schrikken, of omdat bepaalde soorten een symbolische ‘kwade’ betekenis hadden, en men zo probeerde onheil af te weren. In het geval van het Gentse Gravensteen moet het vooral om de eerste verklaring gaan. Wolven, die tot laat in de postmiddeleeuwse periode in Vlaanderen voorkwamen (zie verder), zorgden voor flink wat onheil en de overheid deed moeite om de dieren te verdelgen. Eén van de middelen was het uitkeren van premies aan wie het bewijs van het doden van een wolf aan een gerechtelijke autoriteit voorlegde. Dat ging dan meestal om het overhandigen van een deel van het dier. Het kadaver kon op de plaats van afschot achterblijven terwijl de kop, de oren of een poot

werden meegenomen³⁵. Als getuigen van de inspanningen van de overheid konden de vergoede bewijsstukken op een openbare, vaak gefrequenteerde plaats getoond worden. Wellicht gebeurde dat – misschien onbewust – ook met een symbolische, onheil-afwerende bedoeling. Deze traditie zou in het geval van het Gentse Gravensteen, waar vanaf 1559 de gerechtelijke autoriteit voor de kasselrij van de Oudburg zetelde, zeker al uit de 16de eeuw stammen.³⁶

De gerechtelijke autoriteit betaalde natuurlijk enkel voor roofdieren gedood op het grondgebied waarover ze jurisdictie had, en wou bovendien vermijden dat gedode wolven op meerdere plaatsen, of meerdere keren, ten gelde werden gemaakt. Om dat laatste te beletten was het indienen van de kop of beide oren een garantie. Als een poot werd binnengebracht, was het echter gebruikelijk (en handig) om slechts één van de vier uiteinden van de ledematen te vragen, meestal de rechter voorpoot. De wolvenpoten konden niet onderling uitgewisseld worden vermits enkel de voorpoten een extra vinger bezitten, die bovendien enkel bij de rechter voorpoot aan de linkse kant voorkomt. Op die manier kon een gedode wolf dus nooit vier premies opleveren, zonder dat het nodig was een volledige kop aan te brengen. Dit gebruik wordt in historische bronnen beschreven, bijvoorbeeld voor de kasselrij van Oudenaarde³⁷ en voor de omgeving van Poperinge³⁸, en zal wellicht ook in de kasselrij van de Oudburg toegepast zijn.

Het voorkomen van een ‘vijfde’ vinger is typisch voor de voorpoot van wolven, maar bij honden ligt dat anders. De gedomesticeerde soortgenoten van *Canis lupus* hebben door een genetische afwijking soms een rudimentaire vijfde teen aan de achterpoot.³⁹ Die wordt ‘Hubertusklaauw’ of ‘wolfsklaauw’ genoemd, in het laatste geval een verwarrende naamgeving vermits bij wolven dit fenomeen in regel niet voorkomt. Alhoewel de botten binnen een Hubertusklaauw bij een hond meestal niet even ontwikkeld zijn als deze van de andere tenen, en vaak zelfs niet in anatomisch verband staan met de andere skeletelementen van de

³⁵ G. Luyts, *Met vryaerts en resoelen. Het verdwijnen van de wolf in Vlaanderen*, Turnhout, 2002; K. De Schepper, *De Geschiedenis van de wolvenjacht in de Zuidelijke Nederlanden (16e-18e eeuw)*, onuitgegeven *Masterscriptie*, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis, Gent, 2010, pp. 47-49. http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/0011/457/719/RUG01-0011457719_2011_0001_AC.pdf.

³⁶ H. Van den Abele, ‘De wolven verleckert op t’ menschenvlees. 1586-1783’, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Stad Deinze en van het Land van Leie en Schelde*, 27 (1960), pp. 45-95, p. 51.

³⁷ J. Walters, ‘Wolven op de Kasselrij van Oudenaarde’, *Cercle Archéologique et Historique d’Audenaarde*, 2 (1908), pp. 67-85, p. 82.

³⁸ S. Cossey, ‘Bossen en grof wild in Poperinge en omgeving’, *Aan de Schreve*, 15 (1985), 16-21, p. 18.

³⁹ G. Hosgood, e.a., *Small Animal Paediatric Medicine and Surgery*, Oxford, 1998, p. 236.

poot, zou dit biologisch fenomeen er in theorie toch kunnen voor zorgen dat de rechter achterpoten van grote honden (net zoals hun rechter voorpoten) in frauduleus geïnde wolvenpremies resulteerden. Voor het stuk uit het STAM kan dergelijke verdenking, dank zij het DNA-onderzoek en de röntgenopname, echter weggewuifd worden.

Het lijkt in elk geval geen toeval dat de poot uit de collectie van het STAM precies een rechter voorpoot is. De link met de historiek van de premies is reëel. En dat geldt trouwens ook voor de verwijzingen naar het vastspijkeren van wolvenpoten aan de kasteelpoot.

5. Een datering voor de poot

Alhoewel geweten is wanneer de wolvenpoot op de veiling verscheen, en vervolgens in het Gentse museum belandde, is daarmee niet zeker hoe oud het stuk precies is. Het is immers onbekend hoelang de verzamelaar Versturme het reeds in zijn bezit had, waar hij het heeft verworven en hoe oud het stuk op dat moment reeds was. Om dit vraagstuk op te lossen, zou een natuurwetenschappelijke datering, meer bepaald een radiokoolstofdatering, een logische optie zijn. Hierbij wordt het gehalte aan het radioactieve ^{14}C gemeten tegenover de aanwezigheid van de stabiele, niet radioactieve vormen van het koolstofatoom in het onderzochte materiaal.⁴⁰ Een beperking is wel dat recente objecten, grofweg daterend van na 1650, buiten het chronologische bereik van de methode vallen.⁴¹ Historische documentatie blijft voorlopig dus de eerste manier om inventarisnummer 14.396 in zijn tijds kader te plaatsen.

Wanneer de gerechtelijke autoriteit in het Gravensteen voor het eerst premies voor het doden van wolven uitkeerde, is niet gekend. De oudst gekende vermelding stamt uit 1587⁴² maar het gebruik moet wellicht veel verder in de tijd terug gaan. In de oudst bewaarde rekening van de kasselrij van het Brugse Vrije, uit 1397, is er reeds een rubriek met de omschrijving “*Dit zijn de costen van wulven, van wulvinnen, van iaghenden, van ionghen welpkinen, die ghevanghen zijn bin desen iare binden lande van den vrijen*”.⁴³ Ook in de kasselrij Kortrijk werden aan het eind van de 14de eeuw premies voor gedode wolven uitge-

⁴⁰ Zie M. Van Strydonck, *Radiokoolstof, een maat voor het verleden*, Brussel, 1995.

⁴¹ Door de exponentiële toename van het gebruik van fossiele brandstoffen is de koolstofsamenstelling in de atmosfeer sinds die tijd ingrijpend veranderd: M. Van Strydonck, 1995. Omdat het niet uit te sluiten, en misschien wel aannemelijk is dat het Gentse stuk van na 1650 dateert, is in deze fase van het onderzoek nog geen radiokoolstofdatering uitgevoerd.

⁴² Van den Abeele, ‘De wolven verleckert’, p. 49, zonder verdere archiefreferentie.

⁴³ M. Coornaert, ‘Wolven en kraaien in het Brugse Vrije’, *Rond de Poldertorens*, 8 (1966), pp. 30-32, p. 30.

keerd.⁴⁴ De kans dat de Gentse gemummificeerde poot uit de laatste eeuwen – of wellicht eerder decennia – van de wolvenverdelging stamt, is echter veel groter dan dat het stuk uit de beginperiode van dit gebruik zou komen. De geringe kans op bewaring van dergelijke dierenresten suggereert dat op zich al, indien de poot tenminste niet eeuwenlang op een veilige en droge plek zou bewaard geweest zijn, vrij van schimmel, en insecten- en andere dierenvraat.⁴⁵ Op de poort van het Steen waren de bewaringsomstandigheden alleszins niet optimaal.

Interessanter is dus om te trachten de laatst mogelijke datum voor de wolvenpoot te achterhalen. De uitgave van de veilingcatalogus van de collectie Versturme-Roegiers, in 1847, is daarbij de *terminus ante quem*. Hoe, waar en wanneer Versturme het stuk heeft verworven, is niet bekend maar als het uit de tijd van de wolvenpremies stamt, kan het administratief archief van de uitkering van die premies behulpzaam zijn. Vermits de poot uit het Gravensteen komt, moet het om een premie gaan betaald voor een wolf gedood in de kasselrij van de Gentse Oudburg. De laatste keer dat dit gebeurde, zou op 29 augustus 1736 zijn, voor een dier gedood te Knesselare.⁴⁶ Het premiesysteem werd in de kasselrij pas in 1767 afgeschaft⁴⁷ maar volgens de historische bronnen zijn er in de dertig jaar daarvoor dus geen premies meer uitgereikt. Soms worden wolven – wellicht om redenen van traditie – nog wel mee opgesomd als het om ‘schadelijke dieren’ gaat, onder meer wanneer in 1776 het stelsel opnieuw werd ingevoerd⁴⁸ maar er zijn geen archiefbronnen die bewijzen dat er daarna ook werkelijk premies voor wolven zijn uitbetaald.

⁴⁴ De hoofdpunters van de kasselrij Kortrijk lieten de kasselrijontvanger vergoedingen uitbetalen voor het vangen van wolven. Vooral de jagers van de grote vazalheren in de kasselrij Kortrijk, zoals de heer van Zwevegem en de heer van Gruuthuuse, doodden jaarlijks tientallen wolven. Voor een teef kregen zij 3 lb. par., een reu 2 lb. en een welp 1 lb.60. In 1393 bepaalden de commissarissen van de rekening dat voortaan de kop van de gedode wolf aan een van de hoofdpunters en aan de ontvanger moest worden getoond, vooraleer men de vergoeding kon krijgen. Zie: J. De Rock, *Het bestuur van de kasselrij Kortrijk in de Bourgondische periode (1387-1453)*, Brussel, 2010, p. 43.

⁴⁵ De interpretatie verandert inderdaad wanneer de poot door de bedienaars van het gerecht zou bewaard geweest zijn. Interessant is hierbij de vermelding uit 1735: RAG, Fonds Oudburg, nr. 307, Resolutieboek 1735, f. 299-16.12.1735 – *te Saffelaar gheschoten 2 arenden – geconsidereert dat het zeer schadelijke beesten zijn*. Het college betaalde een premie van 1 pond groot voor twee grote roofvogels, maar hield de ‘arenden’ en liet ze opvullen en in ’t college als versiering opstellen.

⁴⁶ RAG, Fonds Oudburg, Resolutieboek nr. 308, 1736, f. 232v – met dagtekening 29 augustus 1736 – *Ordonnantie van L 5^o0^o grooten omme Andries Huijghe, Jacques Leliaert ende Arnaut de Prest over het dooden van eenen reijers wolf binnen de prochie van Knesselare*. Deze gebeurtenis werd toen als uitzonderlijk ervaren, want in hetzelfde archiefregister staan lange reeksen van premies voor het verdelgen van andere zogenaamd schadelijke dieren vermeld, terwijl deze met betrekking op de wolf een afzonderlijke notitie, ver af van die reeksen kreeg.

⁴⁷ Van den Abeele, ‘De wolven verleekert’, p. 70.

⁴⁸ RAG, Fonds Oudburg, nr. 359, Resolutieboek 1776, f. 48-48v – 3 februari 1776;– RAG, Fonds Oudburg, nr. 1180, Rekening 1776, f. 69.

Dat betekent dat het stuk dat Versturme (1777-1846) in zijn collectie opnam, zelfs als hij op jeugdige leeftijd zou beginnen verzamelen zijn, toen al minstens decennia oud was. Hij kan het direct uit het Gravensteen verkregen hebben maar dan was het stuk toen reeds een antiquiteit. Hingen dierenpoten dan werkelijk voor tientallen jaren, of zelfs langer, aan de poort van het Steen? En hoe bleven die, blootgesteld aan weer en wind, zo lange tijd bewaard? Het gerechtelijk systeem van de kasselrijen werd aan het einde van het Ancien Régime (1795) afgeschaft en vanaf die tijd was er dus geen autoriteit meer die poten aan de poort kon spijkeren. Bovendien werd het Gravensteen aan het eind van de 18de eeuw verkocht en omgebouwd tot een industrieel complex, waarbij in 1807 een katoenspinnerij in de donjon werd ondergebracht. Binnen die 19de-eeuwse context zijn dierenpoten aan de poort wellicht een anachronisme.

Er lijkt dus een chronologische kloof te bestaan tussen het stuk in de collectie Versturme-Roegiers en de laatste wolf in de Gentse Oudburg. Als poten niet gedurende tientallen jaren aan de poort bleven hangen, moet iemand er dus minstens één voor latere tijden bewaard hebben. Dat is mogelijk maar een aantal historische bronnen maken het verhaal nog complexer. In zijn *Volledige Beschrijving van Gent*, uitgegeven in 1838, heeft J.J. Steyaert het over het oude Gravensteen, en met name over “*het Leenhof van den Ouden Burg*”.⁴⁹ Hij vermeldt dat “*Mits dit Hof eene vergelding gaf aen hen die in de Kasteleny van den Ouden Burg schadelijke dieren, zoo als: wolven, vossen, enz. doodden, was het gebruyk, het hoofd of de pooten dezer dieren aen de voorpoort des Kasteels te nagelen: daervan zag men er nog voor 7 of 8 jaren.*”. Als de vermelding bij J.J. Steyaert klopt, hingen er tot ver in de jaren 1820 dieren-, en mogelijk ook wolvenpoten, aan de poort van het Gravensteen. En dan zouden er, indien de poten geen decennia lang bleven hangen, in die tijd misschien nog wolven gedood zijn zonder dat daar historische gegevens van bewaard bleven. Of ging het in de eerste decennia van de 19de eeuw vooral om vossen, dassen, otters en andere ‘schadelijke dieren’, en al lang niet meer om wolven?

Hier moet echter meteen worden opgemerkt dat de tekst van J.J. Steyaert sterk gebaseerd is op een eerdere beschrijving van de stad. In zijn *Mémoires sur la ville de Gand* uit 1815 legt C.L. Diericx uit dat “*Comme la cour féodale du Vieux-Bourg donnoit une gratification à ceux qui, dans la châteltenie du Vieux-Bourg, tuoient des animaux nuisibles, tels que des loups, des renards, etc. il étoit d’usage de notre temps que l’on clouoit les têtes, les pattes et autres membres de ces*

⁴⁹ J.J. Steyaert, *Beschrijving der stad Gent*, Gent, 1838, p. 292.

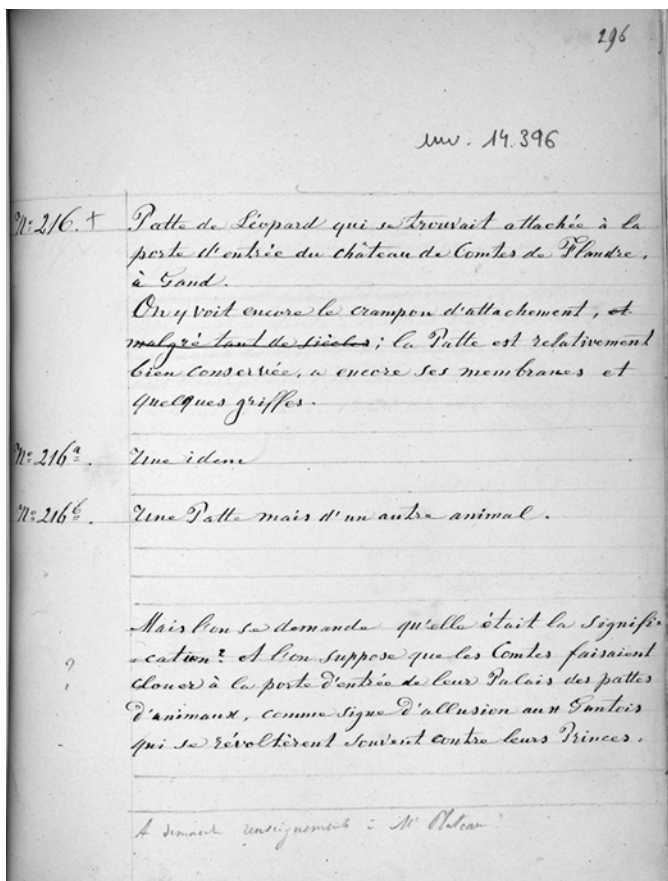
animaux à la porte du Vieux-Bourg”.⁵⁰ De notie dat dit nog zo’n 7 tot 8 jaren voor het schrijven van het verslag gebeurde, is bij Diericx niet te vinden maar de overeenkomst tussen beide teksten doet vermoeden dat Steyaert de oudere beschrijving als inspiratiebron gebruikt heeft. Interessant is dat Diericx de term “*usage de notre temps*” gebruikt. Betekent dit dat het in ‘zijn tijd’ nog de gewoonte was om wolvenpoten aan de poort van het Steen te nagelen? Of verwijst hij naar een gebruik dat de laatste keer in 1736 was toegepast maar waarvan de getuigen lange tijd aan de poort zijn blijven hangen? Of gaat het vooral weer om andere roofdieren, zoals vossen en dassen?⁵¹

Het belangrijkste interpretatieprobleem blijft dus het ruime tijdverschil tussen de historische documentatie rond de wolvenpoot en het laatst gekende afschot van dit roofdier in de kasselrij van de Oudburg van Gent. Heeft Versturme dus een antiquteit verworven, of toch een stuk dat het voortbestaan van de Oost-Vlaamse wolf een andere einddatum geeft dan de laatste betaling van een premie in 1736? Vermits de poot op zich (voorlopig) niet gedateerd kan worden, is het antwoord op die vraag niet te geven. Het gaat of om een stuk uit het eind van de 18de of de eerste helft van de 19de eeuw, of om een veel ouder stuk, uit de tijd dat er nog premies voor dode wolven werden uitbetaald.

In dat opzicht blijft de beschrijving van inventarisnummer 216 uit de museumcatalogus uit 1878 intrigerend: “*Patte de Léopard qui se trouvait attachée à la porte d’entrée du château de Comtes de Flandre, à Gand. On y voit encore le crampon d’attachement, et malgré tant de siècles; la Patte est relativement bien conservée, a encore ses membranes et quelques griffes.*” (afb. 4). Merkwaardig is dat de zinsnede “*et malgré tant de siècles*”, die zou kunnen wijzen op een hoge ouderdom voor het stuk, op een bepaald moment doorstreept is, waarbij niet duidelijk is of dit net na het schrijven of een tijd daarna gebeurde. Ging iemand aan het twijfelen of het om een (voor die tijd) oud object ging? Of is die onzekerheid misschien net een aanwijzing voor een nog veel hogere ouderdom?

⁵⁰ C.L. Diericx, *Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1815, dl. 2, p. 516.

⁵¹ Archiefstukken brengen zelfs informatie aan over wat zich afspeelde aan de poort van het Steen: op 16 december 1772 poogde schrijnwerker Vercruijssen de poort te herstellen nadat zij door een wagen die brandhout aanbracht werd beschadigd. Omdat de poort zodanig vermolmd was dat er geen spijkers meer in vasthielden, werd ze dan maar vervangen (RAG, Resolutieboek van het college van de Oudburg, nr. 353, 1772, f. 412). Op 14 augustus 1784 werd er in het College van de Oudburg meegedeeld dat sieur Briesmail van intentie was de voorpoort van het Gravensteen te witten op voorwaarde dat de Oudburg een bijdrage leverde. Het College vond dit goed omdat het een gemeenschappelijke doorgang was, maar op voorwaarde dat Briesmail alle materialen en hinderlijke voorwerpen verwijderde die gewoonlijk onder de poort lagen (RAG, Resolutieboek van de Oudburg, nr. 370, 1784, f. 190v). Geven deze bronnen niet aan dat de poort niet langer diende als ‘ad valvas’ voor dierentroofdieren?

Afbeelding 4: Beschrijving van inventarisnummer 216, en enkele gelijkende stukken, in de 'Inventaire du Musée d'Archéologie de Gand' uit 1878 (Archief STAM, deel I, f. 296 r, foto: Michel Burez, Stad Gent).

Onderaan het blad uit de inventaris van 1878 staat bij de beschrijving van nummer 216 nog volgende bedenking: “*Mais l'on se demande qu'elle était la signification? Et l'on suppose que les Comtes faisaient clouer à la porte d'entrée de leur Palais des pattes d'animaux, comme signe d'allusion aux Gantois qui se révoltèrent souvent contre leurs Princes*”. Het is duidelijk dat de historische context van de wolvenpoot aan het eind van de 19de eeuw niet meer bekend was.

Een recente waarneming suggereert dat dierentrofeeën in gemummificeerde vorm lange tijd weer en wind kunnen weerstaan. In 2010 fotografeerde Marc Brion twee wolvenpotten (een rechter en een linker voorpoot, mogelijk van hetzelfde dier), vastgespijkerd boven de deur van een huis in het Franse dorp Char-

nay (departement Rhône, regio Rhône-Alpes) (afb. 5). Vermits de wolf rond 1900 uit de regio moet verdwenen zijn⁵², hangen de trofeeën er al minstens een eeuw, een gegeven om in rekening te brengen bij de interpretatie van het Gentse stuk.

Afbeelding 5: Wolfenpotten gespijkerd boven de deur van een woning in Charnay, regio Rhône-Alpes, Frankrijk (foto Marc Brion, Onroerend Erfgoed).

Wat bij dit alles opmerkelijk blijft, is de foute beschrijving van de dierenpoot in de veilingcatalogus. Als Versturme werkelijk dacht een stuk van een leeuw of een tijger in zijn bezit te hebben, moet het gebruik om wolfenpotten aan de poort van het Steen te nagelen hem onbekend geweest zijn. Anders had hij het verband wel gelegd. En dat rijmt dan weer niet goed met de vermeldingen door Steyaert en Diericx, tijdgenoten van Versturme (1777-1846) die als erudiete verzamelaar en Gentenaar hun beschrijvingen van de stad toch moet gekend hebben. Zoals eerder gesteld moet de conclusie dus zijn dat de opsteller van de veilingcatalogus uit 1847 geen informatie had over de werkelijke betekenis van het

⁵² Volgens de literatuur verzameld op <http://www.carnivores-rapaces.org/Loup/causesdispa.htm> (copyright Mathieu Krammer 2009): E. Cregut-Bonnoure & P. Orsini, 'Sur la présence du loup en Provence aux environs de 1920', *Faune de Provence (CEEP)*, 24-25 (2008), pp. 137-141; J. Delfour, *Vivre avec le loup*, Saint-Claude-de-Diray, 2004; P. Orsini, *Le loup*. Toulon, 1995; B. Prêtre, *Le grand retour du loup*, Yens-sur-Morges, 1999.

stuk, verkocht als deel van lot 1601, en dat Versturme zijn verzameling dus inderdaad onvoldoende van documentatie voorzien had. Blijkbaar kende de veilingexpert uit 1847 de traditie van de poot van de wolf aan de poort van het Steen ook niet meer, en had hij dus Diericx of Steyaert niet gelezen, of onthouden.

6. De laatste wolven

De vraag rond de juiste datering van de poot uit het STAM zal misschien nooit beantwoord worden, maar het blijft wel een kwestie van ecologisch en historisch belang. Het vraagstuk draagt immers bij tot een betere kennis van het uitsterven van een diersoort in Vlaanderen. En toont meteen aan dat hierover nog meer historisch onderzoek nodig is.

Het in 2002 door Gie Luyts gepubliceerde overzicht, dat het verdwijnen van de wolf in Vlaanderen en België in kaart brengt⁵³, baseerde zich vooral op een bevraging van kenners van plaatselijke dorps- en stadsarchieven. Die zoektocht werd op sommige plaatsen met veel enthousiasme beantwoord maar uit andere locaties kwam nauwelijks respons. Een sluitend en ‘gebiedsdekkend’ onderzoek is het wat Vlaanderen betreft dus niet geworden. Maar het blijft een uitermate waardevol overzicht, en er komen uit het werk belangrijke tendensen naar voor. Al even geïnteresseerd in het lot van wilde dieren in bosgebied, en zich baserend op de toen beschikbare gegevens over het verdwijnen van de wolf uit de Lage Landen, hadden Guido Tack en co-auteurs in 1993 al een kaart opgesteld die het uitsterven van de wolf in de Benelux in beeld brengt. Dat fenomeen blijkt zich vanuit het noordwesten naar het zuidoosten te voltrekken, geheel in overeenstemming met de toen geldende bevolkingsdichtheid.⁵⁴ Het overzicht van Luyts toont aan dat de laatste geregistreerde wolf in West-Vlaanderen in 1759 te dateren valt, in het westen van de provincie.⁵⁵ In het Brugse Vrije stopt de regelmatige uitkeer van premies echter al in 1678. Opvallend is dat in 1789 de premies terug ingesteld werden maar dat er, voor zover de bronnen weergeven, geen zijn uitgekeerd (een situatie min of meer overeenkomstig met wat gebeurde in Gent). In de provincie Antwerpen zijn de laatste wolven geschoten in de vroege 19de eeuw en zijn er in de decennia daarna nog een aantal zeldzame meldingen. In Vlaams-Brabant vond de laatste klopjacht op wolven plaats in 1790, in het Zoniënwood. De laatste Limburgse wolf zou gesneuveld zijn in 1818. Sinds de

⁵³ Luyts, *Met vryaerts en resoelen*.

⁵⁴ G. Tack, e.a., *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie*, Leuven, 1993.

⁵⁵ Luyts, *Met vryaerts en resoelen*, pp. 36-37.

onafhankelijkheid van België zijn in Wallonië nog minstens een driehonderdtal wolven gedood. Uit welk jaar de laatste stamt, is een onderwerp van voortdurende discussie maar rond 1900 moet de standpopulatie verdwenen zijn.⁵⁶

Een probleem bij elk historisch overzicht over het lot van diersoorten ligt in het anekdotische karakter van de data van uitsterven. Wat betekent het laatste dier immers voor het lot van de soort? Veel belangrijker is het traceren van grote demografische bewegingen binnen de populatie. Gegevens uit het Brugse Vrije tonen aan dat in de historische tijd vooral veel wolvenpremies werden uitbetaald in de periode van 1493 tot 1506, en tijdens de jaren van 1594 tot 1617, wellicht niet toevallig de jaren na de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk, en deze na het politiek-religieuze conflict met het Spaanse bewind. Tijden van chaos, waarin het land verlaten lag, mensen geen wapens mochten dragen, en er dus geen mogelijkheid was voor roofdierenverdelging, zorgden voor een aanwas van de populaties.⁵⁷

Uiteindelijk verdween de wolf uit België, maar recent zijn er tekenen van een terugkeer. In de buurlanden Duitsland en Frankrijk is dat proces al langer aan de gang⁵⁸ maar in 2011 was er opnieuw een melding van een wolf in Gedinne, in het zuiden van het land.⁵⁹ Ditmaal heeft de terugkeer niets te maken met bestuurlijke chaos en ontreddeering op het platteland maar wel met de verhoogde inspanningen rond natuurbehoud in de buurlanden. Of de oprukkende wolf een toekomst heeft in ons land, blijft echter de vraag. Het scheidt een situatie die we niet kennen, en waarvoor er historisch geen vergelijkbare context voorhanden is.⁶⁰ Een evaluatie van hoe het samenleven van mens en wolf verliep in de laatste eeuwen van het voorkomen van het roofdier in ons land, kan bij de inschatting van de gevolgen van een nieuwe kolonisatie alleen maar nuttig zijn. En daar speelt de poot van de wolf aan de poort van het Steen een rol in.

⁵⁶ Interpretaties steunend op het overzicht van Luyts, *Met vryaerts en resoelen*.

⁵⁷ Tack, *Bossen van Vlaanderen*.

⁵⁸ In Nederland is er op 4 juli 2013 in de Noordoostpolder een dood, schijnbaar aangereden exemplaar aangetroffen maar recente berichten suggereren dat het om een elders gedood dier gaat dat in ons buurland werd gedropt om commotie te wekken, wat trouwens gelukt is. In het kadaver zouden kogelgaten ontdekt zijn: B. Jansen, 'Het raadsel van Luttelgeest', *Vakblad Natuur Bos Landschap*, 10-100 (2013), pp. 6-7.

⁵⁹ <http://www.deredactie.be/cm/vrtnieuws/binnenland/1.1116487>.

⁶⁰ De huidige bevolkingsdichtheid, verstedelijking en zeldzaamheid van 'natuurlijke' gebieden zullen in combinatie met de aanwezigheid van een groot roofdier binnen de geschiedenis van ons werelddeel nieuwe en unieke fenomenen zijn.

7. Wolven en mensen

De vraag of de poot uit het STAM een wolf vertegenwoordigt die later dan het laatst gekende afschot in Oost-Vlaanderen voorkwam, is zonder twijfel interessant voor biologen en historici die de evolutie van onze dierenwereld in kaart willen brengen maar het is ook een thema met een bredere betekenis. De evolutie van het samenleven tussen mens en dier, en de daaruit vaak voortkomende getroebleerde relatie tussen beide, liggen dicht bij de kern van de geschiedenis van het menselijk bestaan. Zowat alles wat de menselijke geschiedenis kenmerkt, heeft trouwens met dieren te maken.

Het is dus waardevol om verder uit te zoeken of de wolf het in Oost-Vlaanderen tot in de vroege 19de dan wel pas tot de vroege 18de eeuw heeft uitgehouden. De al dan niet aanwezigheid van wolven schetst immers een intrigerend beeld van de toenmalige leefwereld, en vooral van hoe mensen omgingen met de wildernis om zich heen. Dat er roofdieren voorkwamen die behalve door verdelging geheel aan de controle ontsnapten, is in deze tijd, in ons deel van de wereld, moeilijk in te beelden. Het betekent dat er nog een wildernis was, die bovendien een gevaar inhield. Wolven doodden occasioneel mensen en hun huisdieren, zoveel is zeker. Ze kwamen bovendien tot dichtbij de stad. Dit blijkt uit het initiatief van de proost van de abdij van Sint-Baafs die haken en kettingen voorzag om de gehangenen aan de galg vast te maken om te vermijden dat zij door wolven of andere aaseters werden verscheurd.⁶¹ Maar in tijden van bestuurlijke chaos, meestal na een oorlogsperiode, was de impact van deze roofdieren het duidelijkst.⁶² Voor het Gentse zijn de historische aanduidingen legio, zoals de beschrijving van een winterse dag 18 januari 1572: *“de snee heeft desen dach ende andere voorgaende in sommige plaetsen bet dan een mans lingsde hooghe gheleghen, want het heeft bet dan 20 daghen ghesneet zeer abundantelic, zonder dat de snee binnen middelen tijde ghesmolten es, maer es bliven liggende, daerbij dat sommige menschen zijn verdroncken gheweest ende eeneghe van de wulven gheten”*.⁶³ Of de vermelding van de kroniekschrijver voor 1585 dat: *“.. men ghinc gheen mijle buyten de stadt niet zonder peryekel van de wolven verbeten te sijne. Daer wierden veel meinschen ende beesten danof verslonden dat jammer om hooren ende sien was”*.⁶⁴

⁶¹ A. van Lokeren, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean*, Gent, 1855, dl. 2, p. 162.

⁶² Zie Walters, ‘Wolven op de kasselrij’, voor een oplijsting van gedood vee en menselijke slachtoffers in de kasselrij Oudenaarde in de periode 1582-1588, data ook verwerkt in Luyts, *Met vryaerts en resoelen*.

⁶³ F. de Potter, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*, Gent, 1870, p. 268. Ook genoteerd in: SAG, Nota's Van Werveke, bundel 741.2 Wilde dieren.

⁶⁴ F. de Potter, *Chronijcke van Ghendt door Jan Van den Vivere en eenige andere aantekenaars der 16e en 17e eeuw*, Gent, 1885, p. 375. Zie ook: SAG, Nota's Van Werveke, bundel 741.2 Wilde dieren.

Ook in de eerste decennia van de 17de eeuw werden er nog tal van premies uitbetaald voor de verdelging van wolven.⁶⁵

Recent historisch onderzoek heeft belangrijke nuances aangebracht aan dit verhaal. Met name het werk van Jean-Marc Moriceau⁶⁶ toonde voor Frankrijk aan dat de impact van de aanwezigheid van de wolf inderdaad betekenisvol was, maar dat het aantal slachtoffers ook veel te maken had met het voorkomen van hondsdolheid in de wolvenpopulatie, terwijl nu ook duidelijk is dat de gewoonte om jonge kinderen op de schapenkuddes te laten passen een risico inhield. Maar toch, wolven waren best te mijden en hun verdelging had dus een maatschappelijk belang, terwijl hun aanwezigheid heel wat betekende in de geesten van de mensen.

Ecologen en natuurliefhebbers zijn met dergelijke interpretaties soms niet gelukkig maar zullen tegelijk toegeven dat het lokale overleven van een roofdier als de wolf enkel mogelijk is wanneer een ecosysteem kan bestaan waarin zich natuurlijke relaties tussen predator en prooi kunnen ontwikkelen, zonder dat mensen daar een rol in spelen. Bij een tekort aan prooien, of een verstoring van hun leefgebied, zullen roofdieren zich echter begeven op terreinen waar ook de mens in zicht komt. Hetzelfde effect wordt versterkt wanneer mensen, bijvoorbeeld door het dumpen van afval of door te weinig bescherming te geven aan hun kuddes, aan roofdieren kansen bieden, die ze voorheen niet hadden.

Maar mensen houden eraan om ecosystemen op te zetten waarin zij de enige controlerende factor, en dus eigenlijk de enige top-predator zijn. En dan vormen de ‘nieuwe’ natuurgebieden, waarin niet gejaagd wordt, een probleem. In een in de 20ste eeuw in Nederland ingedijkte polder, gelegen in Zuidelijk Flevoland,

⁶⁵ RAG, Fonds Oudburg, Resolutieboeken, respectievelijk: nr. 166-1591, f. 99 (te Evergem een wolvin gevangen bij de vaart aan de Kerkbrug);– nr. 168-1594, f. 14 (met zijn geweer in Evergem in de wijk Elzelo een wolf doodgeschoten) & f. 32v (vier jonge wolven gevangen);– nr. 169-1595, f. 36v (vangen van een wolf en een wolvin te Deurle) & f. 114 (te Hansbeke een wolvin gedood);– nr. 170-1596, f. 57 (te Bellem een wolf gedood) & (binnen de warande van Deurle 6 wolvenjongen gevangen);– nr. 171-1597, f. 45 (in Aalter een wolvin gedood) & f. 57 (drie wolvenjongen gevangen te Lotenhulle) & f. 84v (twee wolfsjongen te Nazareth) & f. 138v (een wolvin gevangen te Nazareth) & f. 149v (die wolven te Eke);– nr. 172-1599, f. 39v (een wolf in Nazareth) & f. 159v (een wolf in Merendree) & f. 167v (een wolf in Hansbeke);– nr. 173-1600, f. 103v (een wolvin – plaats niet vermeld);– nr. 174-1601, f. 158 (een wolvin in Mariakerke);– nr. 175-1602, f. 100 (een wolf gevangen in Deurle);– nr. 176-1603: f. 57 (een wolf gedood in Deurle);– nr. 177-1604, f. 20v (in Deurle een wolvin gevangen en gedood);– nr. 178-1605, f. 57 (zes jonge wolven in Oostakker);– nr. 178-1605, f. 82v (zes jonge wolven in Oostakker);– nr. 179-1606, f. 2 (twee wolven gevangen en gedood te Deurle) & f. 4 (een wolvin te Nazareth) & f. 31 (een wolvin in Deurle);– nr. 187-1617, f. 51v (vijf jonge wolven in Waarschoot) & f. 103v (een wolvin in Deurle). Ook vlakbij de stad Gent aan de oude Muidepoort werd in juli 1603 een wolf geschoten (SAG, reeks 400 nr. 112, Stadsrekening 1603-1604, f. 270v).

⁶⁶ Zie vooral J.-M. Moriceau, *Histoire du méchant loup, 3000 attaques sur l'homme en France XVe-XXe siècle*, Paris, 2007; J.-M. Moriceau, *L'Homme contre le loup. Une guerre de deux mille ans*, Paris, 2011; J.-M. Moriceau, *Sur les pas du loup. Tour de France et atlas historiques et culturels du loup, du moyen âge à nos jours*, Paris, 2013.

werden de Oostvaardersplassen geheel aan de wildernis ‘weggeschonken’. Plantenetters koloniseerden al gauw het gebied, maar vleeseters bleven achter. Jaarlijks sterven daardoor edelherten, door uithongering, omdat ze oud en minder fit zijn, maar vooral omdat ze met teveel zijn.⁶⁷ Het zicht van de stervende herten is niet aangenaam maar indien er een top-predator, een roofdier, in de buurt zou zijn, bleef dergelijk beeld de mensheid bespaard. Hier zou de wolf dus een rol kunnen spelen. Predatie is immers natuurlijker dan door de mens veroorzaakte uithongering. En natuurgebieden moeten ecologisch functionerende samenlevingen zijn. Elk ecosysteem is gekenmerkt door een voedselpiramide: als er geen top-predator is, zijn de prooipopulaties niet in balans en wordt dat gebrek aan evenwicht doorvertaald naar hun voedselbronnen. Konijnen doen aan overbegrazing omdat er geen rovers zijn die hun aantallen in toom houden.

Maar er is een neveneffect bij de aanwezigheid van grote roofdieren. Die blijven mogelijk niet in de natuurgebieden die we voor hen open stellen, waardoor de angst voor schade aan de omringende veestapel en misschien ook menselijke slachtoffers weer toeneemt. Zoiets wil men tegenwoordig niet meer tolereren en dus is het terug opduiken van wolven, zelfs het recente succes van vossen, otters of lynxen, voor veel mensen een punt van bekommernis, ergernis en schrik.

En zo wordt het recente oprukken van *Canis lupus* een thema van maatschappelijke discussie. Het noopt tot wat men in Frankrijk ‘*repenser le sauvage*’ heeft genoemd.⁶⁸ En daar kan een historische context nuttig bij zijn. En zou het goed zijn te weten of de laatste wolf in Oost-Vlaanderen uit de periode van de Oostenrijkse Nederlanden stamt, of uit de nadagen van de Franse tijd.

8. Dankwoord

Dit onderzoek werd gesteund door het Gentse Rijksarchief (RAG), het Gentse Stadsarchief (SAG, ‘De Zwarte Doos’), de bibliotheek van de Universiteit Gent, het agentschap Onroerend Erfgoed (OE, Vlaamse overheid), het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN, Brussel), het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA, Tervuren) en het Laboratorium voor Forensische Genetica en Moleculaire Archeologie van de KU Leuven. Volgende personen danken we speciaal voor de hulp of informatie: Marc Brion (OE),

⁶⁷ Zie voor een achtergrond bij deze problematiek: R. Hillen, e.a., *De Oostvaardersplassen. Voorbij de horizon van het vertrouwde*, Driebergen, 2010. Zie ook K. Beeckmans, ‘De opmars van de wolf. Op de Veluwe kun je best vijf roedels kwijt’, *De Groene Amsterdammer*, 2 augustus (2012), pp. 20-22.

⁶⁸ J.-M. Moriceau & Ph. Madeline, *Repenser le sauvage grâce au retour du loup. Les sciences humaines interpellées Bibliothèque du Pôle rural*, n° 2, Caen, 2010. Voor Nederland: B. Stikvoort, e.a., ‘Wolven en zwijnen, acceptabel risico?’, *Landschap*, 30 (2013), pp. 109-117.

Garin Cael (KMMA), Jelle Haemers (KU Leuven), Georges Lenglet (KBIN), Koen Van Den Berge (Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek), Paul Van den Brecht (OE), Nele Vanmaele (OE), Kris Vandevorst (OE), Alexis Wielemans (OE), en een anonieme *reviewer* voor de aanmoedigende opmerkingen.

MEMORIA ET CARITAS

Jaargetijden als armenzorg in de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de late middeleeuwen¹

Hannelore Franck

Jaargetijden waren in de late middeleeuwen één van de populairste manieren om je zielenheil veilig te stellen. Deze misdiensten waren namelijk door een opdrachtgever dikwijls bij testament ingericht om te bidden voor diens tocht naar het hiernamaals. In dit artikel is het de bedoeling om deze jaargetijden vanuit een ander dan het religieuze perspectief te bestuderen: de armenzorg. Vroegere studies besteedden al aandacht aan de jaargetijden als deel van de armenzorg, maar meestal bleef dit zeer beperkt. Het doel van dit artikel is om duidelijk te maken dat de jaargetijden wel degelijk een significante rol hadden in de Gentse armenzorg en dus niet zomaar afgedaan mogen worden als een randfenomeen zonder echte invloed.

1. Inleiding

Jaargetijden waren een vorm van ‘memoriazorg’. De definitie van dit begrip is niet vanzelfsprekend; verschillende historici hebben memoria een eigen invulling gegeven. Holladay geeft als kenmerkend element dat memoria ervoor zorgt dat de doden aanwezig blijven in de samenleving.² Oexle, samen met andere onderzoekers, benadrukken dat dit begrip gezien moet worden als een ‘totaal sociaal fenomeen’ met verschillende aspecten die allen bestudeerd moeten worden.³ Bijsterveld hanteert in zijn werk ook een ruime invulling. Hij beschouwt memo-

¹ Dit artikel is het resultaat van mijn masterscriptie onder leiding van P. Trio aan de KU Leuven. (H. Franck, *Memoria et Caritas: Jaargetijden als armenzorg in de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de late middeleeuwen*, Onuitgegeven masterscriptie, KU Leuven, 2013).

² ‘The liturgical and paraliturgical practices that established a community between the living and the dead and maintained the presence of the dead among the living’ (J.A. Holladay, ‘Tombs and Memory: Some Recent Books’, *Speculum*, 78 (2003), p. 441).

³ O.G. Oexle, ‘Memoria und Memoriabild’ in K. Schmid en J. Wollasch (eds.), *Memoria. Der geschichtliche Zeugniswert der liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, München, 1984, p. 394.

ria als de herinnering aan de doden in alle liturgische diensten.⁴ Centraal staat dus het herdenken van de doden door de levenden.

Jaargetijden waren één specifieke vorm van memoriezorg. Het ging hierbij in essentie om een jaarlijkse misdienst die werd gehouden voor het zielenheil van de stichter.⁵ Bij de stichting van een jaargetijde schonk de stichter een rente of een vaste som aan een bevoegde instelling. In ruil verplichtte deze instelling zich ertoe om de jaarlijkse gebedsdienst in te richten.

Deze jaargetijden zullen hier bekeken worden vanuit het standpunt van de armenzorg. De armenzorg in de late middeleeuwen werd vooral gekenmerkt door de grote versnippering van instellingen en initiatieven.⁶ Een belangrijke voetnoot hierbij is de exclusiviteit van vele instellingen, zoals recent bestudeerd voor Brussel door H. Masure.⁷ Zo waren er verschillende privé initiatieven vanuit broederschappen en ambachten. Deze hospitaal waren alleen maar toegankelijk voor leden van het desbetreffende ambacht of broederschap.

De armenzorg werd beheerst door drie belangrijke spelers: de stedelijke overheid, de caritatieve instellingen en de particulieren. Deze drie spelers kunnen niet los van elkaar gezien worden. De onderlinge grenzen waren vaag en werden meermaals overschreden. Vaak had de stedelijke overheid het toezicht op de instellingen en deze haalden hun patrimonium dan weer via giften van particulieren.⁸ Ook in Gent waren deze drie spelers vertegenwoordigd.

Het stadsbestuur was een belangrijke factor in de laatmiddeleeuwse armenzorg.⁹ De stad was zowel direct als indirect betrokken bij de armenzorg. Allereerst werd er in de Gentse stadsfinanciën een bedrag uitgetrokken voor armenzorg.¹⁰ Gemiddeld werd er negen procent van het budget gespenseerd aan liefdadigheid.¹¹ De stad was op nog een andere manier betrokken bij de armen-

⁴ A.-J. Bijsterveld, *Do ut des. Gift Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries*, Hilversum, 2007, pp. 9-10.

⁵ P. Trio, 'Moordende concurrentie op de memoriemarkt. Een eerste verkenning van het fenomeen jaargetijde in de Lage Landen in de late middeleeuwen (ca 1250 tot 1550)', in J. Deploige, B. Meijns en R. Nip (eds.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage landen, 1000-1500*, Brussel, 2009, p. 143.

⁶ J. Haemers en W. Ryckbosch, 'A targeted public: public services in fifteenth-century Ghent and Bruges', *Urban History*, 37 (2010), p. 218.

⁷ H. Masure, 'Eerlycke huisarmen of ledichgangers? Armenzorg en gemeenschapsvorming in Brussel, 1300-1640', *Stadsgeschiedenis*, 7 (2012), p. 2.

⁸ Bijvoorbeeld voor het godshuis van Sint-Jans-ten-Dullen (M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, p. 143).

⁹ A. Brown, *Civic Ceremony and Religion in Medieval Bruges ca 1300-1520*, Cambridge, 2011, p. 201.

¹⁰ M. Boone, *Geld & Macht. De Gentse staatsfinanciën en de Bourgondische Staatsvorming*, Gent, 1990, p. 99.

¹¹ W. Ryckbosch, *Tussen Gaverre en Cadzand. De Gentse stadsfinanciën op het einde van de Middeleeuwen (1460-1495)*, Gent, 2007, p. 88.

zorg: vanaf de 15de eeuw vaardigde de stad verschillende wetten uit in verband met bedelarij.¹²

Naast de overheid waren ook de particulieren belangrijk voor de armenzorg. Allereerst waren er verschillende hospitalen opgericht vanuit particulier initiatief.¹³ Verder waren de armentafels bij uitstek een lekeninitiatief. Rijke parochianen organiseerden op eigen initiatief deze vorm van bijstand voor de armen uit de parochie.¹⁴ Niet alleen lagen de particulieren aan de basis van de oprichting van caritatieve instellingen, via giften en stichtingen zorgden ze ook voor het broodnodige kapitaal. De instellingen kunnen ruwweg in twee grote groepen opgedeeld worden: de H.-Geesttafels die voedselpakketten en andere noodzakelijke producten uitdeelden aan de arme parochianen en instellingen die een verblijfplaats voorzagen.¹⁵ In het totaal waren er in Gent minstens 34 instellingen die zich met hulpverlening bezig hielden.¹⁶

Dit artikel baseert zich op onderzoek naar de jaargetijden die gesticht werden bij de Heilige-Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de 15de eeuw. De keuze voor deze parochiale instelling is tweeledig. Enerzijds was een armentafel een instelling die populair was om een jaargetijde bij te stichten en anderzijds bleek er voor deze instelling voldoende bronmateriaal overgeleverd te zijn.

Een armentafel, of H.-Geesttafel, was een parochiale instelling die voedselpakketten voorzag voor de armen van de parochie.¹⁷ De steun die de armentafels voorzagen was niet zomaar voor iedereen. Diegenen die in aanmerking kwamen, werden specifiek disarmen of huisarmen genoemd.¹⁸ Allereerst moesten deze personen in de parochie wonen. Dit betekende dat ze het zich minstens konden veroorloven om een huis te huren. De term huisarmen komt van dit principe dat de steuntrekkenden thuis verbleven.¹⁹ Verder was het ook belangrijk om de misviering bij te wonen, aangezien na de misviering de uitdelingen plaatsvonden.²⁰ De grote groep ontheemden vielen hier dus buiten. Aan het hoofd van de

¹² W.P. Blockmans en W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 533.

¹³ J. Haemers en W. Ryckbosch, 'A targeted public', p. 222.

¹⁴ G. De Wilde, *De parochiale armenzorg te Gent van de XIVe tot het begin van de XVIe eeuw*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling Rijksuniversiteit Gent, 1976, pp. 17-18.

¹⁵ J. Smith, *Through the Eye of the Needle: Charity and Charitable Institutions in Medieval Ghent, 1150-1400*, Philadelphia, 1976, p. 3.

¹⁶ A. M. De Vocht, 'Het Gentse antwoord op de armoede', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, 19 (1981), Gent, p. 11.

¹⁷ P. Van Zeir, *De armenzorg der oude Brugse stadparochies voor 1526*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1957, p. 157.

¹⁸ Blockmans en Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden', p. 509-510.

¹⁹ Van Zeir, *De armenzorg der oude*, p. 48.

²⁰ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 23.

armentafel stonden in Gent vier H.-Geestmeesters, samen met een ontvanger. De verantwoordelijkheid van de eigenlijke werking lag echter bij de ontvanger, die in Gent traditiegetrouw een geestelijke was. De functie van H.-Geestmeester was een erefunctie.²¹ De Wilde gaat er bij haar onderzoek van uit dat de Onze-Lieve-Vrouweparochie 60 armen ondersteunde.²²

De Onze-Lieve-Vrouweparochie was de parochie die bij de Sint-Pietersabdij hoorde; de abdij had dus patronaatsrechten over de parochie. Dit hield in dat de abdij de kerkelijke inkomsten kreeg en de priester van de parochiekerk mocht voordragen bij de bisschop.²³ Het is dankzij de aanwezigheid van ambachtslui, vooral wevers, dat de parochie geen arme parochie was. Vooral het noorden van de parochie was welvarend omdat hier de meeste bewoning en stedelijke activiteit lag.²⁴ Over het bevolkingscijfer van deze parochie zijn er helaas geen gegevens beschikbaar. Het is tevens moeilijk om iets te zeggen over het aantal armen in de parochie. Ook hier ontbreekt cijfermateriaal. Nicholas suggereert dat de graad van armoede te vergelijken was met deze van de Sint-Jacobsparochie maar dit is te vaag om verder op in te gaan.²⁵

Het eigenlijke onderwerp van dit onderzoek is een combinatie van de jaargetijden en de armenzorg. Specifiek zal er gekeken worden naar het belang van de jaargetijden als vorm van armenzorg voor de H.-Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie in de late middeleeuwen. De armenzorg bij deze jaargetijden valt uiteen in twee onderdelen. Als eerste waren er de uitdelingen bij de jaargetijden zelf. Dit zal uitgewerkt worden in het eerste deel van dit artikel. Vaak werd er bij jaargetijden brood, geld of andere zaken uitgedeeld. Het voornaamste doel van deze bedelingen was immers om volk te lokken naar de viering zodat er een maximale kracht van het jaargetijde uitging.²⁶ Deze uitdelingen wonnen aan belang vanaf de 12de eeuw doordat naastenliefde als hulpmiddel voor de redding van de ziel steeds populairder werd.²⁷ Deze bedelingen waren echter niet volledig vrijblijvend. Ook hiervoor verwachtte de schenker een tegenprestatie. Dit kon gaan van gebeden opzeggen voor het heil van de schenker tot de aanwezigheid

²¹ Boone, *Gent en de Bourgondische*, p. 99.

²² De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 77.

²³ P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: de broederschappen te Gent in de late middeleeuwen (12de-16de eeuw)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1989, p. 268.

²⁴ M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503*, Kortrijk, 1981, p. 199.

²⁵ D. Nicholas, *The metamorphosis of a medieval City: Ghent in the age of the Artevelde: 1302-1390*, Leiden, 1987, p. 57.

²⁶ P. Trio, 'De zorg voor lichaam en ziel in het licht van de eeuwigheid (late middeleeuwen)', in S. Balace en A. De Poortier (eds.), *Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen*, Brussel, 2010, p. 239.

²⁷ L. De Mecheleer (ed.), *De armoede in onze gewesten van de middeleeuwen tot nu*, Brussel, 1991, p. 20.

bij het jaargetijde.²⁸ Het samengaan van deze uitdelingen met misfundaties bleef echter uitzonderlijk voor 1400.²⁹ Het is vooral in de 15de eeuw dat deze verbin-
tenis populair was.

De tweede vorm van armenzorg bij de jaargetijden zijn de inkomsten voor de H.-Geesttafels die uit de stichtingen voortvloeiden. Hoe belangrijk de jaargetijden waren voor de financiën van de armentafel zal onderzocht worden in het tweede onderdeel. Verwacht wordt dat de jaargetijden belangrijker waren voor de tafels dan tot nu toe gedacht. Ook Nicholas wijst op het feit dat het stichten van missen bij de armentafels in Gent veel populairder was dan de pure schenkingen.³⁰ Hij ziet dit als een teken dat misfundaties als beter voor het zielenheil werden beschouwd dan armenzorg. Hij gaat hier echter voorbij aan het feit dat de jaargetijden een combinatie van herdenking en armenzorg mogelijk maakten.

Dit onderzoek is gebaseerd op de drie grote types van bronmateriaal om jaargetijden te onderzoeken: rekeningen, individuele stichtingsakten en obituaria.³¹ Er zijn vijftien stichtingsakten overgeleverd die dateren van voor het einde van de 15de eeuw.³² Ook de stichtingsakten uit de 14de eeuw werden opgenomen aangezien deze vieringen in de 15de eeuw normaal gesproken doorliepen. Zij zeggen dus ook iets over de situatie van de 15de eeuw. De rekeningen bestaan uit 33 enkelvoudige jaarrekeningen en één enkelvoudige rekening van 6 maanden.³³ De jaarrekeningen lopen steeds van juni tot juni. De rekeningen starten in 1462 en lopen tot 1499 bijna doorlopend. Ook de rekeningen van begin 16de eeuw zijn opgenomen in het bronmateriaal. Zij zullen enkel gebruikt worden om de evolutie van de jaargetijden te schetsen.³⁴

Ten slotte zijn er de overzichtsdocumenten.³⁵ In het totaal zijn er zes documenten van dit type overgeleverd. Eén uit de 14de eeuw, twee uit de 15de eeuw en drie uit de 17de eeuw. Deze laatste zijn deels gebaseerd op oudere documenten en kunnen eventueel informatie bevatten uit stichtingsakten die later verloren zijn gegaan. Na het lezen van deze documenten blijken er echter maar twee te zijn die nuttige informatie bevatten voor dit onderzoek. Het eerste is een ontvangstlijst met renten waarin achteraan ook enkele beschrijvingen zijn opgeno-

²⁸ Trio, 'Moordende concurrentie', p. 152.

²⁹ Van Zeir, *De armendissen der oude*, p. 67.

³⁰ Nicholas, *The metamorphosis of a medieval*, p. 47.

³¹ Trio, 'Moordende concurrentie', pp. 146-147.

³² Rijksarchief Gent (RAG), *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nrs. 687-689, 695-699, 701, 702, 708, 713, 720, 725 en 726, Stichtingsakten.

³³ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nrs. 552-555, Rekeningen H.-Geesttafel.

³⁴ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 556, Rekeningen H.-Geesttafel.

³⁵ De verschillende jaargetijden werden vaak per instelling bijgehouden, meestal in kalendervorm.

men van jaargetijden die ten laste waren van de H.-Geesttafel uit de 14de eeuw.³⁶ Het tweede is een obituarium.³⁷ Dit is een ongedateerd document waarin alle jaargetijden van de parochie genoteerd werden in kalendervorm. Voor dit onderzoek werd er alleen gebruik gemaakt van de jaargetijden die door de armentafel ingericht werden, dus niet de jaargetijden die ingericht werden bij andere parochiale instellingen zoals de kerkfabriek. Via een studie van het handschrift was het veilig te stellen dat het dateert uit de 15de eeuw, ook de aanvullingen dateren uit deze eeuw.³⁸ Alle gegevens uit deze bronnen werden samengebracht in een databank om zo een duidelijk overzicht te krijgen van de situatie in de 15de eeuw. In het totaal werden er 93 jaargetijden teruggevonden.

Afbeelding 1: Gezicht op de Onze-Lieve-Vrouwekerk Sint-Pieters, de abdijkerk, het kerkhof en het klooster (Pentekening naar een anoniem schilderij van 1733; SAG, Atlas Goetghebuer, L23/7).

³⁶ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 840, beschrijvingen van stichtingen.

³⁷ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 842, kalender der stichtingen.

³⁸ In het kader van dit artikel is het niet mogelijk om de volledige bronanalyse toe te lichten. In de thesis wordt dit uitgewerkt (Franck, *Memoria et Caritas*, pp. 27-37).

2. De uitdelingen

Categorieën

Jaargetijden zijn een heel diverse groep aangezien de stichter zelf het uitzicht van zijn dienst bepaalde.³⁹ Om hierop meer vat te krijgen, werden de jaargetijden opgedeeld in zes verschillende categorieën: van nul tot vijf. Er is rekening gehouden met verschillende factoren bij het bepalen van de categorie. Als eerste was er uiteraard de kostprijs: deze bepaalde voor een groot deel de grootte van het jaargetijde. Maar om een betere indeling te kunnen maken, werd er rekening gehouden met andere factoren. Bijvoorbeeld een vigilie, grafbezoek en offerkaarsen werden in beschouwing genomen. Ook het aantal misdienaren die aanwezig waren, speelde een rol. Zo waren er jaargetijden waarbij enkel de priester vermeld stond, terwijl er bij andere jaargetijden tot zeventien dienaren werden ingehuurd. Als laatste is er de aanwezigheid van armenzorg bij het jaargetijde. Al deze kenmerken speelden dus een rol bij het bepalen van de categorie van het jaargetijde. Het is belangrijk om te beseffen dat deze indeling achteraf werd toegepast en dus per definitie ontoereikend is. Ook is de kans reëel dat er jaargetijden in de foute categorie terecht zijn gekomen door het ontbreken van bepaalde gegevens. Waar mogelijk werd geprobeerd dit op te lossen door de kostprijs te vergelijken met de gemiddelden van de categorieën. Maar dit was niet altijd even duidelijk. Alle categorieën zullen hieronder kort besproken worden en staan weergegeven in tabel 1.

categorie	aantal	gemiddelde kost
0	6	73
1	31	227
2	20	286
3	16	339
4	14	369
5	7	86410

Tabel 1: Het aantal jaargetijden en de gemiddelde kost per categorie (in d. par.).

De laagste categorie is categorie 0. Het gaat hierbij om een zeer beperkte misdienst waarbij geen andere kenmerken dan een betaling in de bronnen opgelijst

³⁹ Trio, 'Moordende concurrentie', p. 144.

staan. In deze categorie zijn zes jaargetijden terug te vinden. De rente die bij deze jaargetijden werd gegeven, bedroeg gemiddeld 6 s. 1 d. par. Categorie 1 zijn nog steeds basisjaargetijden maar hierbij is er één extra element aan de dienst toegevoegd. Het is zeer opmerkelijk dat het niet altijd om hetzelfde gaat. Als mensen dus moesten kiezen welke elementen ze wel in de misviering wilden en welke niet, maakten verschillende mensen verschillende keuzes. Categorie 1 is ook de grootste categorie met 31 jaargetijden. De gemiddelde kostprijs bedroeg hier 18 s. 11 d. par. Dit is een aanzienlijke stijging in vergelijking met de laagste categorie.

Categorieën 2 en 3 zijn de meer middelmatige jaargetijden. Het zijn geen kleine jaargetijden meer maar ze hebben niet voldoende kenmerken om als echt groot beschouwd te worden. In categorie 2 zitten 20 jaargetijden met een gemiddelde kostprijs van 1 lb. 3 s. 10 d. par. Categorie 3 bevat dan weer zestien jaargetijden met een gemiddelde kostprijs van 1 lb. 8 s. 3 d. par.

Categorie 4 is al voor minder mensen weggelegd. Het gaat hier om jaargetijden die bijna aan alle kenmerken voldoen maar net niet aan allemaal. In deze categorie zitten veertien jaargetijden met een kostprijs van 1 lb. 10 s. 9 d. par. Dit is geen groot verschil met categorie 3. De laatste categorie is dan categorie 5. Het gaat hierbij om de jaargetijden die aan alle criteria voldeden. Het gaat om zeven jaargetijden. De gemiddelde kostprijs hier bedroeg 3 lb. 10 s. 10 d. par. Dit is een aanzienlijk verschil met de vorige categorie. Het is belangrijk op te merken dat er binnen deze categorie nog veel verschil is wat prijsklasse betreft. Het jaargetijde met de laagste kostprijs binnen categorie vijf is dat van Jan van Roeselare met 1 lb. 16 s. par.; Lauwereis van der Leyen betaalde dan weer 7 lb. 8 s. par. voor zijn jaargetijde.

Uitdelingen

In het totaal zijn er 22 vermeldingen van uitdelingen op een geheel van 93 jaargetijden. Dit betekent dat bij 23 procent van de jaargetijden er ruimte was voor uitdelingen aan armen. In dit gedeelte zullen de kenmerken van deze uitdelingen in het kader van jaargetijden bestudeerd worden.

Allereerst is het belangrijk om na te gaan wie er in aanmerking kwam voor deze uitdelingen. Er zijn elf vermeldingen naar de term *aermen*, vier verwijzingen naar *huusaermen* en twee vermeldingen naar gevangenen in de bronnen terug te vinden. Door de onduidelijke definities van deze begrippen is het moeilijk om hier conclusies aan vast te maken. Het is wel duidelijk dat enkele uitdelingen

exclusief voor de armen van de parochie waren, de zogenaamde *huusaermen*. Maar ook de algemene benaming *aermen* kan naar de huisarmen verwijzen.

Naast aan wie, is het belangrijk na te gaan wat er uitgedeeld werd. Bij het overgrote deel gaat het om brooduitdelingen: namelijk 18 van de 22 vermeldingen. Bij drie jaargetijden staat er specifiek vermeld dat het om wit brood gaat.⁴⁰ De rest van de vermeldingen verduidelijken het soort van brood niet. Uit deze gegevens valt moeilijk een conclusie af te leiden, hiervoor zal de literatuur moeten geraadpleegd worden. Bij standaarduitdelingen werd een voorkeur gegeven voor bruin brood, dit werd gezien als brood voor de armen.⁴¹ Maar bij uitdelingen bij jaargetijden lag dit enigszins anders. Hier werd duidelijk vaker geopteerd voor het duurere wit brood.⁴² Dit weerspiegelde het prestigieuze karakter van de viering en de status van de stichter. Ook de Smet stelde voor de Sint-Niklaasparochie vast dat men bij jaargetijden wit brood verkoos.⁴³

Geld was ook populair om uit te delen aan de armen, hier zijn acht vermeldingen van terug te vinden. Vaak was dit in combinatie met brooduitdelingen of andere uitdelingen maar het wordt ook tweemaal apart vermeld. Naast brood en geld werden er nog verscheidene andere zaken uitgedeeld: in de bronnen staan verwijzingen naar bier, eieren, kledij en schotels. Deze elementen werden telkens één maal vermeld. Ten slotte werd er ook nog één expliciete vermelding teruggevonden naar proven. Dit is een pakket van giften en kan verschillende zaken bevatten.⁴⁴ Bij het jaargetijde van jonkvrouw van Moeregem bestond de proven uit brood, vlees en geld.⁴⁵ Ook hier was brood dus aanwezig.

Om de impact van de uitdelingen te kunnen inschatten is het natuurlijk cruciaal om de grootte van de uitdelingen en het budget te analyseren. De opvallendste vaststelling is dat de grootte van de uitdelingen enorm kon verschillen. De brooduitdelingen bijvoorbeeld varieerden tussen de 20 en de 100 broden. Dit betekent natuurlijk een groot verschil wat omvang betreft. Ook de geldbedelingen verschilden in grootte, maar er kan gesteld worden dat er meer budget werd uitgetrokken voor brooduitdelingen dan dat er geldbedragen werden weggeschonken. De geldbedragen zijn moeilijk te analyseren aangezien er amper

⁴⁰ Wit brood of tarwebrood was het brood van de rijkere klasse (Van Zeir, *De armendissen der oude*, p. 159).

⁴¹ G. Marechal, 'Armenzorg en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in D.P. Blok (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1982, p. 275.

⁴² P. Trio, 'De stichting Lansaeem in het O.L.V.-gasthuis te Ieper. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdenstichtingen in de middeleeuwen', in P. Trio en R. Van Belle (eds.), *Pieter Lansaeem: bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen*, Ieper, 1993, p. 51.

⁴³ M. De Smet, 'Ter lavenessen mynre zielen'. *Middeleeuwse jaargetijdenstichtingen in de Sint-Niklaaskerk te Gent*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 2000, p. 184.

⁴⁴ Van Zeir, *De armendissen der oude*, p. 148.

⁴⁵ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 699, stichtingsakte Margriete van Moeregem.

wordt vermeld onder hoeveel mensen het geld verdeeld moest worden. Er is één vermelding naar hoeveel geld elke arme kreeg: het gaat hier om 6 d. par. per arme.⁴⁶ Het is echter moeilijk om dit cijfer te transponeren op de andere gelduitdelingen.

Op basis van de hoeveelheid brood en proven kan er wel een schatting gemaakt worden van het aantal pakketten. Bij de meeste uitdelingen was er immers plaats voor brood en als men de veronderstelling maakt van één brood per arme kan er een beeld gevormd worden van de voorziene grootte van de uitdelingen.⁴⁷ Bij de jaargetijden waar brood vermeld staat en geen aantal, is er de veronderstelling gemaakt dat het brood van 4 d. par. betreft om zo een schatting te kunnen maken van de impact.⁴⁸

Jaargetijde	aantal	budget	per portie
Lieven van Waes	18	72	4
Wulfaert van Steelant	20	80	4
Race van Mulhem	20	120	6
Jacob Bentin	24	96	4
Jonkvrouw van Moeregem	30	960	32
Lijsbette Hussche	30	180	6
Jan van Eeken	36	216	6
Jechelams Steels wijf	36	144	4
Luc Meere	36	144	4
Odoot Machet	40	160	4
Andries van der Poerte	60	240	4
Jacob van Oesterzele	60	240	4
Wouter van Loo	100	400	4
gemiddelde	39,23	234,77	6,62

Tabel 2: Aantal brooduitdelingen en budget per jaargetijde in de 15de eeuw (in d. par.).

In tabel 2 is het resultaat hiervan te bestuderen. Gemiddeld werden er 40 porties brood of proven voorzien bij een uitdeling. Er werd dus voedsel voorzien

⁴⁶ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 842, kalender der stichtingen, 14^r.

⁴⁷ Dit is een logische veronderstelling; ook De Smet gaat uit van één brood per arme (De Smet, *Ter Lavenesen mynre*, p. 182).

⁴⁸ 4 d. par. is de meest voorkomende prijs per brood die terugkwam in de bronnen. De enige andere prijs die voorkwam was 6 d. par.

voor 40 armen. Dit is echter maar een gemiddelde, de uitschieter van 100 broden duidt aan dat er jaargetijden waren met een grotere impact, maar andere uitdelingen waren ook kleiner. Zo gaf Race van Mulham naast 20 broden van elk 6 d. par. ook een geldbedrag.⁴⁹ Dit bedrag bedroeg 6 d. par. maar was slechts voorzien voor 4 armen. Dus hoewel hij 20 broden liet uitdelen, wil dit niet zeggen dat hij ook voor 20 armen een geldbedrag had voorzien.

Om de ware impact van deze uitdelingen te kunnen inschatten, is het noodzakelijk om te achterhalen hoeveel een brood van 4 d. par. woog. In de Zuidelijke Nederlanden was er een systeem in voege waarbij de prijs van het brood gelijk bleef maar het gewicht variabel was, dit werd het rijdingsstelsel genoemd.⁵⁰ Een brood van 4 d. par. in 1462 had dus een ander gewicht dan een brood van 4 d. par. in 1500. Doordat veel jaargetijden niet exact te dateren zijn, is het moeilijk om te analyseren om welk gewicht het effectief ging.

Sommige uitdelingen hadden minder porties maar de porties zelf waren dan weer groter. Een voorbeeld hiervan zijn de uitdelingen bij het jaargetijde van Wulfaert van Steelant.⁵¹ Hij gaf aan 20 armen een brood van 4 d. par. maar gaf hier bovenop ook aan elke arme drie eieren. Dus hoewel er minder armen gebaat waren bij de uitdeling, was de kwantiteit per prove wel groter. Als we de uitdelingen gaan omzetten in geldsommen is het mogelijk om te kijken naar de eigenlijke impact en waarde van deze uitdelingen. De meeste uitdelingen bevatten alleen maar brood wat neerkomt op een bedrag van 4 of 6 d. par. per pakket. Dit is duidelijk te zien in tabel 2. Ter vergelijking: een ongeschoolde arbeider verdiende aan het einde van de 15de eeuw gemiddeld 60 d. par. per dag in de Sint-Pietersabdij.⁵² Aangezien er pas een loonsstijging kwam in 1556-1557 kan dit getal ook gebruikt worden voor het begin van de 16de eeuw.⁵³ Dus de gemiddelde waarde van een uitdeling was een 12de deel van een dagloon. Het is wel belangrijk te onthouden dat de meeste dagloners geen volledig jaar tewerk werden gesteld.⁵⁴ Er is één echte uitschieter: de uitdelingen bij het jaargetijde van jonkvrouw van Moeregem. Zij voorzag een waarde van 2 s. 6 d. par. per portie.

⁴⁹ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 842, kalender der stichtingen, 14^r.

⁵⁰ R. Van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelen politiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14^e tot de 17^e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91 (1978), p. 217.

⁵¹ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 698, stichtingsakte Wulfaert van Steelant.

⁵² E. Scholliers (ed.), 'Lonen te Gent (XVe-XIXe eeuw)', in C. Verlinden (ed.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)*, II, Brugge, 1965, p. 414.

⁵³ *Ibidem*, p. 356.

⁵⁴ Blockmans en Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden', p. 504.

Relatieve grootte

Het is ook nuttig om te kijken naar het aandeel dat de armenzorg innam in het totale budget van een jaargetijde. Dit is weergegeven in tabel 3. Ook hier is de belangrijkste vaststelling de verscheidenheid. De twee uitersten zijn de jaargetijden van Jan Pincy en jonkvrouw van Moeregem. Jan Pincy besteedde 10 procent van zijn totale budget aan uitdelingen voor de armen. Bij jonkvrouw van Moeregem bedroeg dit wel 70 procent. Gemiddeld werd er 41 procent van het budget gespendeerd aan armenzorg. Armenzorg was dus wel degelijk een belangrijke uitgavenpost bij jaargetijden.

Jaargetijde	bedrag armenzorg	totale rente	% aandeel
Jan van Waes	12	120	10
Jan Pincy	24	240	10
Jacob Bentin	96	480	20
Odoot Machet	120	360	33
Jan de Torrenti	138	336	41
Luc Meere	144	288	50
Race van Mulhem	180	360	50
Wulfaert van steeland	198	480	41
Jan van Eeken	216	480	45
Jacob van Oesterzele	240	480	50
Wouter van Loo	400	864	46
Jonkvrouw van Moeregem	1008	1440	70
Lijsbette Hussche	1440	2088	69
gemiddelde	324,31	616,62	41,22

Tabel 3: Procentueel aandeel armenzorg in het totale budget van het jaargetijde in de 15de eeuw (in d. par.).

Procentueel gezien was er meer plaats voor armenzorg bij de hoge categorieën van jaargetijden. Tabel 4 geeft de verhouding weer per categorie en daar valt op dat hoe hoger de categorie, hoe meer personen ook armenzorg incorporeerden in hun stichting. Dit hoeft niet te verbazen sinds de categorieën mede gestoeld zijn op de aanwezigheid van uitdelingen. Belangrijker is echter de vaststelling dat er in bijna elke categorie armenzorg voorkwam. Bepaalde mensen kozen er dus

blijkbaar voor om de dienst sober te houden maar voorzagen wel een budget voor armenzorg. Zij vonden de armenzorg dus in verhouding belangrijker dan een vigilie of bezoek aan het graf.

categorie	aantal met uitdelingen	totaal per categorie	% aandeel
0	0	6	0
1	3	31	10
2	3	20	15
3	3	16	19
4	8	14	57
5	5	7	71

Tabel 4: Armenzorg per categorie en procentueel aandeel in de 15de eeuw.

Jaargetijden met grotere budgetten spendeerden ook in verhouding meer geld aan de armenzorg. De reden hiervoor was tweeledig. Enerzijds was de eigenlijke mis het belangrijkste element van de herdenkingsdienst. Als je een beperkt budget had, ging dus automatisch het grootste deel hiervan naar de vaste kosten: het betalen van de dienaren voor de dienst. Anderzijds was het luik van de armenzorg veel flexibeler en bepaalde je als stichter hierbij zelf de kosten. Bij de misdienst was het min of meer een vaste prijs voor de verschillende elementen. Je kon wel variëren in de grootte maar over het algemeen was dit toch beperkt. Wou je meer, had je daarna nog twee opties om je jaargetijde op te luisteren en voor je zielenheil te zorgen: ofwel betaalde je meer voor de armenzorg ofwel stichtte je andere herdenkingsvieringen. Dit laatste fenomeen komt in dit onderzoek niet aan bod doordat de focus op één instelling ligt, maar werd wel al in eerder onderzoek geanalyseerd.⁵⁵

Motivatie

In het totaal zijn er acht verwijzingen naar een specifiek moment voor de uitdelingen. Vijf hiervan vermelden expliciet dat de uitdelingen op de dag van het jaargetijde moesten plaatsvinden. Verder zijn er nog drie verwijzingen naar andere uitdeelmomenten: Allerzielen, op alle zondagen en op Lichtmis.⁵⁶ Het is

⁵⁵ Trio, 'De stichting Lansaeem', pp. 47-48; De Smet, *Ter lavenessen mynre*, pp. 170-176.

⁵⁶ Matijs Reyns bepaalt in zijn stichtingsakte dat er elke zondag een uitdeling moest plaatsvinden, de zondagen tijdens de vasten uitgezonderd (RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 720, stichtingsakte Matijs Reyns).

dus verkeerd aan te nemen dat de uitdelingen per definitie plaatsvonden op de dag van het jaargetijde maar dit gebeurde wel in de meerderheid van de gevallen.

De keuze om armenzorg toe te voegen aan een jaargetijde is niet duidelijk. In de bronnen is er nergens een aparte motivatie te bespeuren. Het is wel mogelijk iets over de motivatie te achterhalen via de gegevens die hier verzameld zijn. Vooral de uitdelingen die niet samenvielen met de viering zijn interessant. Vaak wordt er in de literatuur verwezen naar de uitdelingen als een manier om volk te lokken naar het jaargetijde en dat de armen moesten bidden voor het zielenheil van de gulle schenker.⁵⁷ Wat is dan de motivatie dat deze schenkers er uitdrukkelijk voor kozen om hun uitdelingen apart van hun jaargetijde te organiseren?

Een mogelijk antwoord hierop vinden we door te kijken naar de dagen waarop de uitdelingen dan wel plaatsvonden. De uitdelingen van het jaargetijde van jonkvrouw van Moeregem dienden plaats te vinden op Maria-lichtmis en de uitdelingen van Luc Meere en zijn echtgenote werden dan weer gehouden op Allerzielen.⁵⁸ Twee van de drie stichters kozen er dus voor om hun uitdelingen te laten plaatsvinden op een kerkelijke feestdag. De link met Allerzielen is het meest vanzelfsprekend, dit was immers het feest van de doden. De schenker zorgde er zo voor dat hij herdacht werd op twee momenten in het jaar: bij zijn jaargetijde en op de dag van de dodenherdenking: Allerzielen. De keuze voor Maria-lichtmis is minder duidelijk maar misschien kan dit verklaard worden vanuit het algemene gebruik om uitdelingen te organiseren op basis van de liturgische kalender.⁵⁹ Ten slotte is er het jaargetijde van Matijs Reyns die uitdelingen inrichtte op alle zondagen, buiten de vasten.⁶⁰ Dit zorgde enerzijds voor een blijvende herinnering aan de stichter maar anderzijds is deze vorm van uitdelingen veel ingrijpende dan een 'gewone' uitdeling die één keer per jaar plaatsvond. Het is dus mogelijk dat Matijs Reyns meer begaan was met de armen dan de gemiddelde stichter van een jaargetijde en er daarom voor koos om elke zondag uitdelingen te laten doorgaan.

Door de uitdelingen op een ander moment te houden, werd de link met het eigen jaargetijde kleiner. Deze uitdelingen kunnen dus gezien worden als een aparte manier om het zielenheil van de stichter veilig te stellen, naast de jaargetij-

⁵⁷ L. Leysen, *Het devotieleven in de Turnhoutse Sint-Pieterskerk (1397-1580): een studie van kerkrekeningen en jaargetijden*, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1999, p. 239.

⁵⁸ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nrs. 699 en 726, stichtingsakten.

⁵⁹ M.-J. Tits-Dieuaide, 'Les tables des pauvres dans les anciennes principautés belges au Moyen Age', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), p. 580.

⁶⁰ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 720, stichtingsakte Matijs Reyns.

denvering. Armenzorg werd immers op zichzelf ook gezien als een goed werk, wat dan weer zorgde voor een verkorte tijd in het vagevuur.⁶¹

Impact

Om de impact van deze uitdelingen te kunnen inschatten, is het belangrijk om de verschillende componenten van de uitdelingen te vergelijken met de standaardbedelingen die georganiseerd werden door de H.-Geesttafel en met de situaties in andere parochies en steden.⁶² De uitdelingen bij de jaargetijden werden in het verleden immers gezien als een uitbreiding van de standaarduitdelingen zonder eigen specifieke kenmerken.

Verspreid over de hele periode zijn er 22 vermeldingen naar uitdelingen aan armen. Maar hoeveel van deze uitdelingen vonden tegelijkertijd plaats? In het obituarium zijn er zeven expliciete vermeldingen te vinden naar uitdelingen. Het staat vast dat deze uitdelingen ooit samen hebben voorgekomen. Het is echter ook mogelijk om het aantal te berekenen. 22 vermeldingen op 93 jaargetijden maakt dat bij 23 procent van de jaargetijden ook uitdelingen plaatsvonden. Uit de rekeningen leren we dat er gemiddeld 41 jaargetijden jaarlijks werden ingericht.⁶³ Zo komen we uit op ongeveer 10 uitdelingen aan de armen per jaar. Dit is natuurlijk geen exact cijfer maar het geeft wel een indicatie van de reële impact van deze uitdelingen. Ter vergelijking: in 1495-1496 organiseerde de armentafel 19 standaarduitdelingen.⁶⁴ Dit betekent dat dankzij de uitdelingen bij de jaargetijden, het totaal aantal uitdelingen binnen de parochie toenam met bijna 50 procent. Maar 19 uitdelingen per jaar is zeer weinig voor een armentafel aan het einde van de 15de eeuw. De oorzaak hier ligt in het feit dat de Onze-Lieve-Vrouwetafel bleef vasthouden aan de liturgische feesten en dus maar enkele uitdelingen per jaar organiseerde.⁶⁵ De grootte van de uitdelingen, zoals hierna zal blijken, verschilde wel enorm.

Een grote afwijking stellen we vast bij de personen die in aanmerking kwamen voor de uitdelingen. Bij de gewone uitdelingen was dit zeer beperkt en vast geregeld. Dit was niet zo bij de uitdelingen bij de jaargetijden: hier was de stichter de

⁶¹ P. Grell en A. Wery, 'Le concept de la pauvreté?: les diverses facettes institutionnelles de la pauvreté ou les différentes naturalisations de ce concept', *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 771 (1977), pp. 3-4.

⁶² De standaarduitdelingen werden bestudeerd door G. De Wilde, deze gegevens vormen het ijkpunt (De Wilde, *Parochiale armenzorg*). Er zal vergeleken worden met de situatie in de Sint-Niklaasparochie te Gent (De Smet, *Ter lavenessen mynre*) en met Ieper (Trio, 'De stichting Lansaem').

⁶³ In de rekeningen staan er gemiddeld 41 jaargetijden in één jaarrekening vermeld.

⁶⁴ De Wilde, *Parochiale armenzorg*, p. 198.

⁶⁵ G. De Messemaeker-De Wilde, 'De parochiale armenzorg te Gent in de late Middeleeuwen', *Annalen van de Belgische vereniging voor hospitaalgeschiedenis*, 18 (1980), p. 53.

belangrijkste persoon. Deze kon zelf de details van zijn jaargetijde regelen, en bepaalde dus ook naar wie de uitdelingen moesten gaan. Bij deze beslissing hadden de H.-Geestmeesters doorgaans weinig tot geen inspraak, ze konden in theorie niet zelf beslissen wie er in aanmerking kwam voor de uitdelingen. Het beste bewijs hiervoor zijn de verwijzingen naar de gevangenen. Dit is een groep die voor de standaarduitdelingen niet in aanmerking zou komen, maar bij de jaargetijden werd er ook voor hen soms een bedrag uitgetrokken voor steun.

Op vlak van de inhoud van de bedelingen valt er een grote overeenkomst met de standaarduitdelingen op. Ook hier domineerde het brood samen met de gelduitdelingen.⁶⁶ Het lijkt wel zo te zijn dat de standaarduitdelingen meer gevarieerd waren; er werd immers ook brandstof, kledij en schoenen voorzien wat bij de uitdelingen voor jaargetijden niet voorkwam.⁶⁷ De uitdelingen bij de jaargetijden focusten op voedsel, terwijl de standaarduitdelingen meer aandacht hadden voor alle noodzakelijkheden, zoals ook verwarming. Ook voor de Sint-Niklaasparochie was er een overwicht van brooduitdelingen. Men deelde ook nog andere zaken uit zoals lijnwaad voor kledij maar dit was eerder zeldzaam.⁶⁸ Ook in Ieper waren de standaarduitdelingen meer gevarieerd en hadden brood en geld het overwicht bij jaargetijden.⁶⁹

Wat is de oorzaak van dit overwicht van brooduitdelingen? Allereerst is er natuurlijk de grote symbolische waarde. Wit brood was immers het brood waarvan de heilige hostie gemaakt was.⁷⁰ De Smet geeft als bijkomende verklaring de lage kost. Brooduitdelingen kon je al relatief snel incorporeren in een jaargetijde, terwijl wijn of kleding in verhouding veel duurder waren.⁷¹ Hoewel dit zeker een rol zal hebben gespeeld bij de kleinere jaargetijden, kozen ook de stichters die over een groot budget beschikten voor brooduitdelingen. Waarschijnlijk was het zo dat er een traditie was ontstaan van brooduitdelingen en dat men dan voor brood koos zonder een specifieke reden. Naast geldredenen speelde dus ook traditie en gewoonte een rol bij de keuze voor brood.

In het laatste kwart van de 15de eeuw valt er een algemene evolutie in de Nederlanden te bemerken bij de armentafels: de brooduitdelingen werden steeds meer en meer vervangen door gelduitdelingen.⁷² Dit kwam door de aanhou-

⁶⁶ De Wilde, *Parochiale armenzorg*, p. 46.

⁶⁷ Een enkele vermelding van kledij buiten beschouwing gelaten.

⁶⁸ De Smet, *Ter lavenessen mynre*, p. 185.

⁶⁹ Trio, 'De stichting Lansaem', p. 51.

⁷⁰ B.A. Henisch, *Fast and Feast: Food in Medieval Society*, Philadelphia, 1976, pp. 155-157.

⁷¹ De Smet, *Ter lavenessen mynre*, p. 181.

⁷² W.P. Blockmans, 'Armenzorg en levensstandaard te Mechelen voor de hervorming van de openbare onderstand (1545)', in *Studia Mechliniensia. Bijdragen aangeboden aan Dr. Hendry Joosen ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Mechelen, 1976, p. 152.

dende crisisperiode die de hele economie, en dus ook de armentafels, onder druk zette.⁷³ Ook de graanprijs ging omhoog waardoor het steeds duurder werd om brood te kopen. Een eerste piek was er in 1482 toen één Brugse hoet rogge 4 lb. 14 s. par. kostte.⁷⁴ In 1491 bereikte de prijs zijn maximum met 5 lb. 8 s. par. per Brugse hoet.⁷⁵ Daarna zal de prijs terug gaan dalen. Ook bij de armentafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie wonnen de gelduitdelingen aan belang. De brooduitdelingen bleven hier echter ook nog groot in vergelijking met andere armentafels.⁷⁶ Dus hoewel er steeds meer uitdelingen in natura vervangen werden door gelduitdelingen, slaagde de armentafel erin om de brooduitdelingen relatief hoog te houden. Er zijn echter geen bewijzen dat de uitdelingen bij jaargetijden ook vervangen werden door gelduitdelingen. Ook in de rekeningen van de 16de eeuw zijn er vermeldingen van brooduitdelingen bij de misviering.

Bij de H.-Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie gebeurden de uitdelingen op basis van de liturgische kalender. Het zwaartepunt, zo stelde De Wilde vast, lag tussen november en april, wanneer ook de meeste feesten plaatsvonden. Tijdens de zomermaanden werden er in de parochie geen uitdelingen georganiseerd.⁷⁷ Bij andere parochies is het vaak zo dat naarmate de 15de eeuw vorderde, men van deze kalender loskwam en de uitdelingen wekelijks of maandelijks begon te organiseren.⁷⁸ Dit gebeurde echter niet voor de tafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie waar de uitdelingen ongewijzigd bleven en dus ook begin 16de eeuw nog stevig verweven waren met de liturgische kalender. De uitdelingen van de jaargetijden volgden deze liturgische kalender veel minder. Ze lijken veel meer verspreid te zijn over het gehele jaar dan de standaarduitdelingen. Van de acht expliciete vermeldingen waren er weliswaar twee die plaatsvonden op liturgische hoogdagen maar algemeen is er toch een spreiding over het gehele jaar.

Grafiek 1 toont de uitdeelmomenten van de jaargetijden samen met de momenten van de standaardbedelingen zoals ze voorkwamen tussen 24 juni 1495 en 23 juni 1496. Bij deze grafiek is ervan uitgegaan dat de uitdelingen waar geen expliciete datum bij vermeld staat, wel degelijk plaatsvonden op de dag van het jaargetijde. Zonder deze aanname was het immers onmogelijk om iets over

⁷³ M. Boone en W. Prevenier, 'De stadsstaat-droom', in J. Decavele (ed.), *Gent: apologie van een rebelse stad: geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, 1989, p. 81.

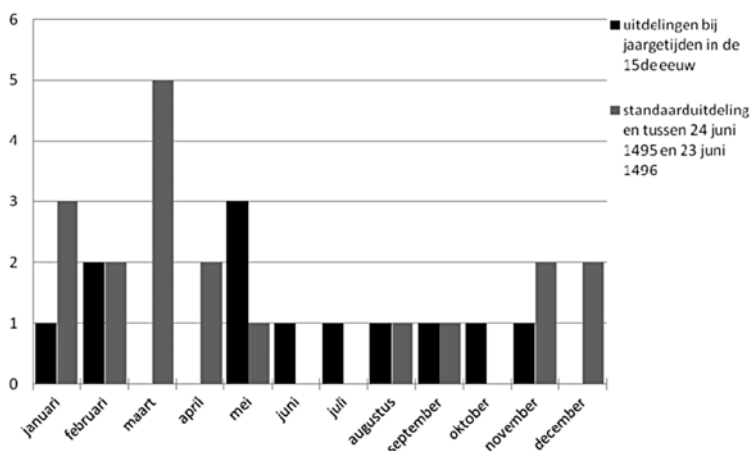
⁷⁴ M.-J. Tits-Dieuaide, *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, Brussel, 1975, p. 370.

⁷⁵ Tits-Dieuaide, *La formation des prix*, p. 370.

⁷⁶ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 59.

⁷⁷ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 198.

⁷⁸ Tits-Dieuaide, 'Les tables des pauvres', p. 580.

Grafiek 1: Aantal uitdelingen aan de armen in de Onze-Lieve-Vrouweparochie in de 15de eeuw.^a

- a. De gegevens van de standaarduitdelingen zijn gebaseerd op G. De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 198.

de spreiding te zeggen door een gebrek aan gegevens. Dit geeft uiteraard een wat vertekend beeld maar geeft toch een duidelijke indicatie aangezien de uitdelingen vaak samenvielen met het jaargetijde. Het is ook belangrijk te beseffen dat deze uitdelingen niet noodzakelijk samen hebben plaatsgevonden. De grafiek geeft alleen een impressie van een mogelijke spreiding van de uitdelingen bij jaargetijden en weerspiegelt geen reële situatie. Hiervoor waren er te weinig dateerbare jaargetijden.

De uitdelingen bij de jaargetijden voorzagen gemiddeld 40 armen van voedsel. Op de standaarduitdelingen van de parochie hadden gemiddeld 60 mensen recht in de 15de eeuw.⁷⁹ De uitdelingen bij de jaargetijden hadden dus een kleiner bereik. Ook de waarde van de uitdelingen lag gevoelig lager. Voor 1481-1482 kwam de geldelijke waarde van de standaarduitdelingen uit op 73 d. par. per pakket.⁸⁰ Dit was waarschijnlijk wel een maximum bedrag aangezien dit net een moment van crisis was. De uitdelingen bij de jaargetijden bevatten vaak alleen brood, waardoor de waarde op 4 of 6 d. par. per persoon bleef hangen. De uitschieter was het jaargetijde van jonkvrouw van Moeregem, wat met 32 d. par. per pakket nog steeds maar de helft is van een uitdeling via de armentafel. Dit grote verschil heeft te maken met het uitzonderlijke karakter van de uitdelingen

⁷⁹ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 77.

⁸⁰ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 94.

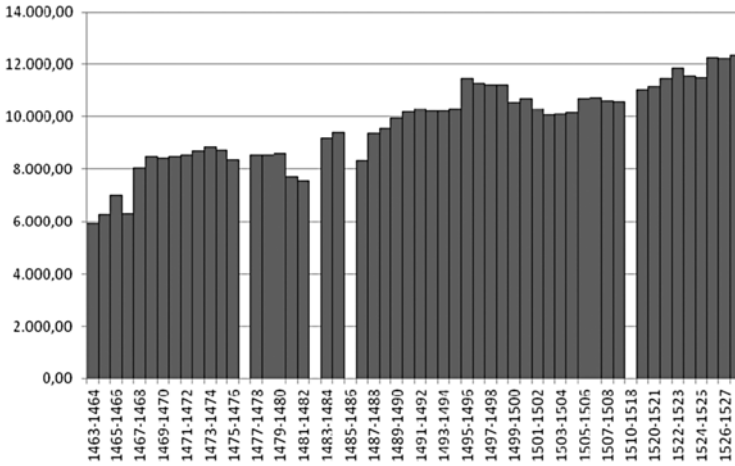
van de armentafel. De armentafel van de parochie bleef immers vasthouden aan de deeldagen, geënt op de liturgische kalender. Hierdoor hadden ze weinig deeldagen waardoor ze in staat waren grote uitdelingen te organiseren. Ter vergelijking: in dezelfde periode was de waarde van een voedselpakket bij de H.-Geesttafel van de Sint-Niklaasparochie gemiddeld 5 d. par.⁸¹ Wat overeenkwam met het gemiddelde van de uitdelingen van de jaargetijden. De dis van de Sint-Niklaasparochie organiseerde haar uitdelingen dan ook wekelijks, iets wat nooit ingevoerd werd bij de tafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie. Het is tevens belangrijk om te onthouden dat de uitdelingen aan de armen waarschijnlijk nog aangevuld werden met andere uitdelingen, zoals bijvoorbeeld van de Sint-Pietersabdij. Hierdoor steeg zowel het aantal uitdelingen als het totaal van ontvangen goederen nog eens in de Onze-Lieve-Vrouweparochie. Door het gebrek aan onderzoek was het echter niet mogelijk om na te gaan voor wie deze uitdelingen bedoeld waren, hoeveel er uitgedeeld werd of hoe vaak deze uitdelingen bij de abdij plaatsvonden.

3. Belang voor de armentafel

Uitgaven

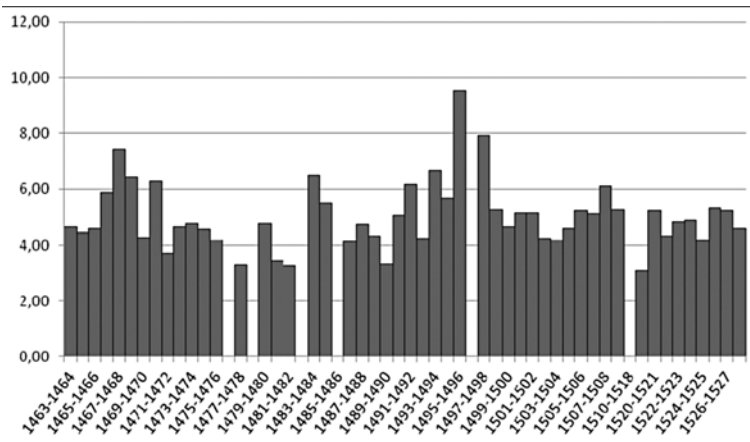
Naast de echte uitdelingen is het belangrijk om na te gaan welke invloed de jaargetijden hadden op de werking van de H.-Geesttafel. Het was immers een manier om inkomsten te vergaren voor de armentafel maar het was tevens een uitgavenpost. In wat volgt gaan we enkele financiële evoluties na. Grafiek 2 bijvoorbeeld toont de evolutie van de uitgaven die gebeurden voor de jaargetijden tussen 1463 en 1528. Hier valt duidelijk een gestage stijging op gedurende de ganse periode. Bij de vroegste jaarrekening van juni 1463 tot juni 1464 bedraagt het totaal 5902 d. par. Bij de laatste jaarrekeningen van 1527-1528 is dit gestegen tot 12334 d. par., wat meer dan een verdubbeling is op 64 jaar tijd. Deze nominale stijging is normaal aangezien het aantal jaargetijden ook stijgt van 30 jaargetijden in 1463-1464 tot 50 jaargetijden in 1527-1528.

⁸¹ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 86.

Grafiek 2: Uitgaven van de jaargetijden van de H.-Geesttafel tussen 1463 en 1527 (in d. par.).^a

- a. De gegevensreeks is aaneensluitend met uitzondering van 1510-1518: voor deze periode zijn geen gegevens beschikbaar.

Grafiek 3: Procentueel aandeel jaargetijden in uitgaven van de H.-Geesttafel tussen 1463 en 1527.^a

- a. De gegevensreeks is aaneensluitend met uitzondering van 1510-1518: voor deze periode zijn geen gegevens beschikbaar.

Belangrijker om het aandeel van de jaargetijden te kunnen inschatten is om de uitgaven van de jaargetijden naast de andere uitgavenposten te leggen van de armentafel. Grafiek 3 toont het procentuele aandeel van de uitgaven van de jaar-

getijden op het totaal. Algemeen kan gesteld worden dat de uitgaven voor de jaargetijden nooit meer dan 10 procent van het totale budget innamen, wat zeker niet veel is. Ter vergelijking: gemiddeld ging er 40 tot 60 procent van het budget naar de standaarduitdelingen.⁸²

Een andere grote vaststelling is dat deze grafiek het verloop van grafiek 2, de uitgaven voor armenzorg, niet volgt. Dus hoewel er een nominale stijging is bij de uitgaven voor de jaargetijden, is er geen sprake van een procentuele toename. De grafiek verloopt heel grillig, met veel pieken en dalen. Hieruit valt te concluderen dat de nominale stijging van de uitgaven, niet gevolgd werd door een procentuele stijging. Dit ontkracht de stelling dat het budget voor de armenzorg gaat afnemen en dat de oorzaak voor die afname een toename is van het budget voor de jaargetijden. Er moet dus gekeken worden naar andere oorzaken voor de afname van het budget voor armenzorg. De Wilde heeft in haar scriptie de rekeningen van de armentafel geanalyseerd.⁸³ Deze gegevens over de uitgaven van de armentafel zullen vergeleken worden met het aandeel van de jaargetijden om zo de grafiek beter te begrijpen.

De Wilde stelt een eerste abnormale beweging vast in 1481-1482. Die winter was extreem streng waardoor de prijs van rogge steeg tot een maximum van 4 lb 14 s. par. per Brugse hoet (172 liter).⁸⁴ De armentafel probeerde deze ellende op te vangen door de uitgaven voor aalmoezen te verhogen. De armentafel kon dit echter niet volhouden en twee jaar later daalden de uitgaven opnieuw. Op grafiek 3 komt dit overeen met een laagtepunt van het aandeel van de jaargetijden. Vanaf 1492 daalden dan de uitgaven van de armentafel algemeen. Dit kwam door een pestepidemie op het platteland waardoor de armentafel veel inkomsten verloor. Hierbij kwam ook nog eens dat de instelling leningen verstrekke voor pachters die in nood zaten.⁸⁵ Deze epidemie viel in de opstand van Gent tegen Maximiliaan van Oostenrijk wat een periode betekende van economische ontwrichting en aanhoudende crisis.⁸⁶ In 1491 steeg de prijs van het rogge tot het hoogste niveau van de hele 15de eeuw, namelijk 5 lb. 8 s. par. per Brugse hoet.⁸⁷ Hierna zou de prijs drastisch dalen door het einde van de oorlog: in 1494 koste 172 liter rogge 'nog maar' 408 d. par. en de prijs zal hierna blijven dalen.⁸⁸ Als

⁸² De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 43.

⁸³ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, pp. 33-36.

⁸⁴ Tits-Dieuaide, *La formation des prix*, p. 370.

⁸⁵ De Wilde, *De parochiale armenzorg*, p. 35.

⁸⁶ Boone, 'De Gentse verplichte', p. 248.

⁸⁷ Tits-Dieuaide, *La formation des prix*, p. 370.

⁸⁸ Tits-Dieuaide, *La formation des prix*, p. 370.

we dan kijken naar het aandeel van de jaargetijden in deze periode, dan zien we dat het procentuele aandeel zijn piek bereikte in 1495-1496 met 9,53 procent.

Vanaf 1496-1497 stegen de uitgaven voor de aalmoezen, wat resulteerde in een daling van het aandeel van de jaargetijden. Hierna volgde een relatief stabiele periode waarin de uitgaven op hetzelfde niveau bleven. In 1520-1521 volgde dan opnieuw een stijging van de uitgaven. Dit kwam volgens De Wilde enerzijds door meer aalmoezen maar anderzijds stegen ook de kosten voor de jaargetijden. Het was inderdaad zo dat de jaargetijden procentueel terug aan belang gingen winnen: 5 procent in 1520-1521 versus 3 procent in 1519-1520. Hiertegenover stond echter geen merkwaardige nominale stijging van de uitgaven. Het is dus niet zo dat er meer jaargetijden waren door de velen die gestorven waren in de oorlog, zoals de Wilde stelt. Er kwam dat jaar immers maar één jaargetijde bij.

De relatieve stijging van het aandeel van de jaargetijden en de daling van het aandeel van de armenzorg moet dus eerder gezocht worden bij externe factoren in plaats van interne factoren. Het is natuurlijk wel frappant dat de grafiek van uitgaven veel stabiel is dan de grafiek van het aandeel van de jaargetijden in de totale uitgaven. Blijkbaar waren de jaargetijden geen post om op te besparen in tijden van moeilijkheden. In deze zin is het dus wel mogelijk te stellen dat de jaargetijden mee de schulden waren voor het dalen van de uitdelingen bij aanhoudende crisis. De armentafel koos er klaarblijkelijk voor om te besparen op de uitdelingen of andere uitgavenposten en niet op de jaargetijden. Voor deze onwil tot besparen zijn verschillende verklaringen te vinden. Een eerste mogelijke verklaring is dat het sociaal-religieus niet aanvaard was om te besparen op de uitgaven voor de jaargetijden. Waarschijnlijk was het ook slechte reclame voor de instelling: besparingen op de vieringen zijn veel zichtbaarder dan besparingen op de uitdelingen. Als het duidelijk was dat een armentafel soms vieringen beperkter organiseerde, zou dit potentiële stichters kunnen afschrikken.

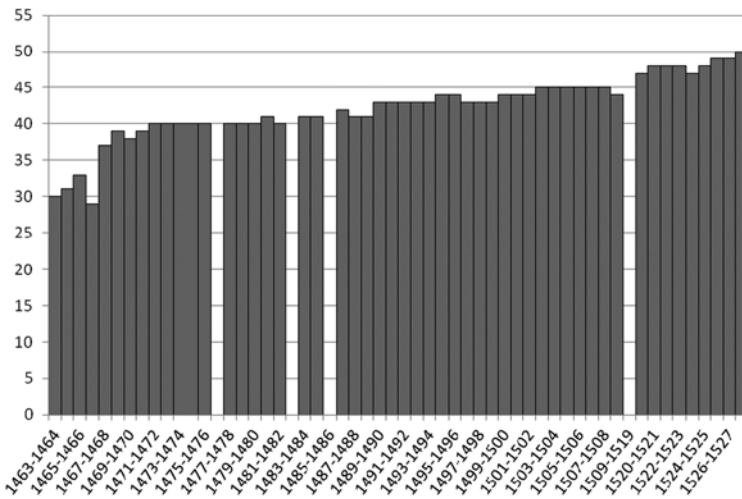
De uitzondering op de regel vormt in dit geval het jaargetijde van Kateline en Jan van den Broucke. Zij namen in hun stichtingsakte expliciet de clause op dat indien de rente voor het jaargetijde niet uitbetaald kon worden, door brand of oorlog, de instelling werd ontheven van haar verplichtingen en het jaargetijde niet ingericht moest worden totdat de inkomsten weer op peil waren.⁸⁹ De andere stichtingsakten bevatten een dergelijke clause niet, maar Trio stelde voor Ieper vast dat zulke clauses vaker voorkwamen en ook vaak werden toegepast.⁹⁰ Dit is dan tevens een laatste argument waarom men weigerde te besparen

⁸⁹ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 688, stichtingsakte Kateline en Jan van den Broucke.

⁹⁰ Trio, 'De stichting Lansaem', p. 59.

op jaargetijden: de juridische kant. Als er in de stichtingsakte geen clausule was opgenomen, vormde het een risico om het jaargetijde niet in te richten. Dit betekende immers contractbreuk.

Een ander voorbeeld dat hier moet worden aangehaald is de stichting van jonkvrouw van Moeregem.⁹¹ Van haar jaargetijde is een stichtingsakte overgebleven en haar jaargetijde is ook terug te vinden in de rekeningen. Hieruit blijkt dat het jaargetijde gedurende drie jaar lang uit de rekeningen verdween.⁹² In de stichtingsakte stond echter duidelijk vermeld dat het om een *eewelec jaerghetide* ging. Verder was er ook nergens een clausule terug te vinden van wat er moest gebeuren indien de rente niet betaald kon worden. Waarom het jaargetijde tijdelijk werd opgeheven is niet duidelijk maar het bewijst dat de armentafel wel degelijk jaargetijden tijdelijk ophief. Dit nuanceert het voorgaande enigszins. Waarschijnlijk probeerde men het inderdaad te vermijden om te besparen op de jaargetijden maar ging men hier toch toe over indien het niet anders kon.

Grafiek 4: Aantal jaargetijden bij de H.-Geesttafel van de OLV-parochie in de rekeningen tussen 1463 en 1528.^a

- a. De gegevensreeks is aaneensluitend met uitzondering van 1510-1518: voor deze periode zijn geen gegevens beschikbaar.

⁹¹ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 699, stichtingsakte Margriete van Moeregem.

⁹² Dit jaargetijde verscheen in de rekeningen vanaf 1462-1463 maar verdween dan vanaf 1463-1464 om dan drie jaar later terug op te duiken in 1466-1467. Vervolgens bleef dit jaargetijde in de rekeningen consequent verschijnen tot het einde van de bestudeerde periode.

Ten slotte is het belangrijk om na te gaan of er een evolutie zichtbaar is aan het begin van de 16de eeuw. Dit zou immers de periode geweest zijn waarin de jaargetijden aan belang moesten inboeten en over hun hoogtepunt heen waren. Er zijn verschillende elementen die hier in rekening moeten worden genomen. Op grafiek 2 is allereerst duidelijk te zien dat de nominale waarden aan het begin van de 16de eeuw niet daalden, ze bleven stijgen maar minder stijl dan ervoor. Dankzij de rekeningen kunnen we vervolgens nagaan hoeveel jaargetijden er jaarlijks werden gehouden. Deze zijn weergegeven in grafiek 4. Ook hieruit blijkt allermindst een afname van het aantal vieringen. De trend aan het begin van de 16de eeuw bleef licht stijgend, net als in de 15de eeuw. In 1527-1528 piekte het aantal jaargetijden voor de hele periode met 50. Dit was een aanzienlijke stijging met 1500-1501 toen er 44 jaargetijden werden ingericht.

Ten slotte is er op grafiek 3 af te lezen dat het procentueel aandeel van de jaargetijden begin 16de eeuw lager lag dan aan het einde van de 15de eeuw. Dit komt echter vooral door de extreem hoge waarden aan het einde van de 15de eeuw door de economische en politieke crisis. De daling van begin 16de eeuw moet dus eerder gezien worden als een terugkeer naar de normale verhoudingen. Het begin van de 16de eeuw vormde dus geen breukmoment in de stichtingen van jaargetijden.

Schenken en uitdelingen

Naast deze structurele factor, hadden de jaargetijden nog een voordeel voor de armentafel. In bepaalde gevallen kreeg de H.-Geesttafel ook een schenking die verbonden was aan de jaargetijdenviering. In het totaal zijn er 36 vermeldingen terug te vinden van een dergelijke schenking. Deze zijn op te delen in drie verschillende categorieën. Als we de definitie van uitdelingen hanteren, zoals ze door Trio is opgesteld, vallen deze schenkingen ook onder de noemer uitdelingen.⁹³ Specifiek gaat het hier over uitdelingen aan een instelling, namelijk de H.-Geesttafel.

Als eerste zijn er de werkelijke geldbedragen. Hiervan zijn er twaalf vermeldingen. Het was zeker niet verplicht om de armentafel extra te betalen voor haar diensten. Het ging hier om zeer uiteenlopende bedragen: tussen de 8 s. par. en de 6 d. par. Deze bedragen moeten eerder opgevat worden als een extra schenking dan als een echt loon voor de armentafel. Jonkvrouw van Moeregem gaf in

⁹³ 'De overdracht van geld of iets in natura aan een bepaalde instelling of bepaalde individuen, waarvan de bestemming buiten de eigenlijke instandhouding van de misdienst valt en beschouwd kan worden als een vorm van liefdadigheid' (Trio, 'De stichting Lansaem', p. 50).

haar stichtingsakte ook aan waarom ze een geldbedrag schenkt aan de armentafel:

Ende dit vorseide jaerghetide sal den eleghe gheest van onser Vrouwen jaerlix doen, alsoe vorseide is, ende sal hebben over den aerbeyt .iiii. s. par. mids dat hi den rente heffen sal ende jaerlix tjaerghetide bezoorghen, alset behoert.⁹⁴

Jonkvrouw van Moeregem schonk dus aan de armentafel 4 s. par. maar hing hier ook een clause aan vast. De armentafel kreeg het geld alleen als ze de rente hief en het jaargetijde jaarlijks organiseerde. Het is dus mogelijk dat deze geldbedragen ook gezien kunnen worden als een extra stimulans voor de armentafel zodat het jaargetijde zeker zou plaatsvinden.

Naast deze schenkingen van geldbedragen wordt er veelvuldig melding gemaakt van wat er moet gebeuren als er bepaalde personen afwezig waren of in gebreke bleven. Zo zijn er 23 vermeldingen terug te vinden in het bronmateriaal. De armentafel had dus het recht misdienaren niet uit te betalen indien deze hun plichten niet waren nagekomen. Door de veelvuldige opname van deze clause lijkt het dat dit een vaak voorkomend probleem was. Het waren blijkbaar vooral de kapelannen en priesters die vaak afwezig bleken te zijn. Drie van de verwijzingen spreken immers specifiek over kapelannen en twee vermelden de priesters.⁹⁵ Er is één belangrijke uitzondering hierop. Jacob van Oesterzele bepaalde immers dat het geld van personen die in gebreke bleven rechtstreeks naar de armen moest gaan en dus niet via de armentafel.⁹⁶

De Smet stelde vast dat het een gangbare praktijk was in Gent om personen die in gebreke bleven, te beboeten.⁹⁷ In het bronnenmateriaal ging het altijd om dezelfde maatregel: het geld dat voor die dienaar bedoeld was, ging naar de armentafel. Soms werd er ook vermeld dat de priester andere dienaren mocht aanduiden om de afwezige bedienaar te vervangen. In de Sint-Niklaasparochie waren er verschillende vormen van beboeting. Soms werd de viering afgelast, soms moest de persoon een bijkomende boete betalen en soms werden ze vervangen door een andere dienaar. Maar ook hier ging het geld in de meeste gevallen naar de armentafel van de parochie.⁹⁸ Blijkbaar was dit een algemene praktijk in Gent in de late middeleeuwen.

⁹⁴ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 699, stichtingsakte Margriete van Moeregem.

⁹⁵ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 842, kalender der stichtingen, 12^r, 18^v, 25^v, 30^r, 35^v.

⁹⁶ RAG, *Kerk OLV-Sint-Pieters Gent*, nr. 842, kalender der stichtingen, 15^r.

⁹⁷ De Smet, *Ter lavenessen mynre*, p. 161.

⁹⁸ De Smet, *Ter lavenessen mynre*, pp. 161-162.

Het is moeilijk om een schatting te maken om hoeveel geld het eigenlijk ging. Er zijn geen gegevens terug te vinden waarin staat hoeveel geld dit opleverde voor de tafel. Voor de Sint-Niklaasparochie zijn deze gegevens gelukkig wel beschikbaar. Hier blijkt dat het aandeel van het geld verkregen via deze maatregel ten opzichte van de totale inkomsten uit de jaargetijden schommelde tussen de 2,47 procent en 18,61 procent voor de periode van 1360 tot 1412.⁹⁹ In bepaalde jaren ging het dus om bijna 20 procent van het totaal van inkomsten uit de jaargetijden.

De laatste categorie bij deze schenkingen is ‘de rest’. Vaak werd er in het obituarium vermeld dat de armentafel de rest van de rente mocht houden. Zo zijn er 12 verwijzingen teruggevonden. Deze kwamen bijna altijd voor in combinatie met de clausule bij afwezigheden of gebreken. Er zijn maar twee vermeldingen waarbij de armentafel alleen de rest van de schenking kreeg en waarbij geen vermelding werd gemaakt van wat er gebeurt als er iemand afwezig was. Er is maar één jaargetijde waarbij vermeld stond hoeveel dit verschil bedroeg, maar door de kosten van de geschonken rente af te trekken, kunnen we bij tien verwijzingen achterhalen hoeveel geld er in theorie naar de armentafel moest gaan. Deze zijn weergegeven in tabel 5. Gemiddeld bedroeg dit restbedrag 5 s. par., als de rente natuurlijk volledig uitbetaald werd. Deze bedragen zijn te vergelijken met de bedragen die expliciet geschonken werden aan de armentafel. Leysen vond voor Turnhout een gelijkaardig voorbeeld: Johannes Hebscaep stierf in 1415 en schonk de rest van de inkomsten rechtstreeks aan de armen.¹⁰⁰

Of deze bedragen ook in de praktijk overbleven en naar de armentafel gingen, is moeilijker te achterhalen. Zeker na verloop van tijd zal er steeds minder overblijven van deze rentes door de inflatie en de stijgende muntontwaarding. Maar ook andere zaken kunnen ervoor zorgen dat niet de hele rente uitbetaald werd aan de H.-Geesttafel: misoogsten, oorlogen en epidemieën hadden allemaal een ontwrichtende factor op de landbouw. Het is mogelijk dat de stichters daarom een soort van buffer inplanden. Immers door te bepalen dat de armentafel de rest kreeg zonder dit bedrag te benoemen, was het totale budget meer flexibel. Het ene jaar bleef er meer geld over, het andere jaar was de opbrengst van de rente minder. Dit verschil werd dan opgevangen door de armentafel die het jaargetijde bekostigde en indien er een restbedrag was, dit bedrag bijhield. De rechtstreekse invloed van de inkomstenschommelingen op de viering werd zo dus opgevangen.

⁹⁹ De Smet, *Ter lavenessen mynre*, p. 187.

¹⁰⁰ Leysen, *Het devotieleven in de Turnhoutse*, p. 126.

Jaargetijde	rest bedrag	totale rente	% aandeel
Jan van Eeken	8	10	20
Pieter Ghevaert	10,5	20	52,5
Walter Blanckaerts	8	27	29,63
Race van Mullen	13,66	30	45,56
Jan van Roeselare	0,5	36	1,39
Jan de Torrenti	3,5	28	12,5
Hendric Braems	5	19	26,32
Willem tSvoeden	1,5	7,5	20
Clementie vanden Beyaerde	1,5	7,5	20
Jan Middach	1,5	15	10
gemiddelde	5	22	23,79

Tabel 5: Restbedragen per jaargetijde en procentuele verhouding in de 15de eeuw (in s. par.).

4. Conclusie

51 van de 93 jaargetijden die gesticht werden bij de Heilige Geesttafel van de Gentse O.L.V.-parochie bevatten tevens armenzorg in de regeling. Dit is 54%, dus de helft van de stichters liet ruimte voor een of andere vorm van armenzorg. Dit is veel maar blijkbaar niet zoveel als bij de Sint-Niklaasparochie. De Smet doet immers de uitspraak dat het gebruikelijk was om armenzorg te incorporeren en dat het een minderheid was die dit niet deed.¹⁰¹ Het is niet mogelijk om op basis van dit onderzoek te besluiten dat de jaargetijden in de hele Zuidelijke Nederlanden cruciaal waren als vorm van armenzorg in de 15de eeuw. Het is echter wel mogelijk om te besluiten dat deze vorm van armenzorg voor de specifieke casus wel degelijk zijn belang had. Het was één van de vele schakels in de versnipperde parochiale armenzorg. Dit belang uitte zich in beide luiken: de uitdelingen en de invloed op de instelling.

De uitdelingen bij de jaargetijden van de H.-Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie zorgden voor een aanvulling op de standaarduitdelingen. De uitdelingen vertoonden echter hun eigen kenmerken. Als eerste werd er vastgesteld dat er meer personen in aanmerking kwamen voor uitdelingen bij een jaargetijde dan voor de standaarduitdelingen via de distafel. Verder waren de

¹⁰¹ De Smet, *Ter lavenessen mynre*, p. 199.

uitdelingen bij de jaargetijden meer gespreid over het jaar. Dit was zeer belangrijk aangezien de standaarduitdelingen van de armentafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie in de 15de eeuw nog steeds gebaseerd waren op de liturgische kalender. De extra uitdelingen bij de jaargetijden doorbraken dit patroon en zorgden ervoor dat de armen de brug konden maken tussen de verschillende standaarduitdelingen. Gemiddeld gezien waren de uitdelingen bij de vieringen tien keer kleiner dan de standaarduitdelingen. Deze extra bedelingen bij de jaargetijden waren, ondanks hun kleinere omvang, zeker belangrijk voor de armen.

Het tweede grote luik van de vraag is de invloed van de jaargetijden op de financiën van de instelling. Deze invloed is altijd als heel dubbel beschouwd geweest. Enerzijds zorgden de jaargetijden voor het nodige kapitaal anderzijds werden de armentafels ervan beschuldigd hun taak van armenzorg te verwaarlozen en zich volledig te richten op het liturgische aspect van de memoriezorg. Maar de bronanalyse sprak deze laatste stelling tegen. De jaargetijden hebben nooit zo'n groot deel van het budget ingenomen dat de armenzorg van de instelling in gevaar kwam. Ze namen nooit meer dan negen procent van de totale uitgaven in en er werd geen verband vastgesteld tussen het toenemen van de kosten van de jaargetijden en het afnemen van het budget voor de armenzorg.

Het is duidelijk dat de jaargetijden bij de Heilige-Geesttafels van de Onze-Lieve-Vrouweparochie invloed hadden op de armenzorg van deze parochie. De armentafel was niet zomaar een instelling voor armenzorg maar voorzag ook in de memoriazorg van de parochie. Deze twee taken bleken duidelijk naast elkaar te kunnen blijven bestaan. De onwil van de armentafel om te besparen op de jaargetijden, als door omstandigheden de rente niet geïnd kon worden of als door inflatie de waarde van de rente onvoldoende opbracht, had vanzelfsprekend negatieve gevolgen voor de armenzorg van de armentafel. Toch moeten hierbij enkele bedenkingen worden gemaakt. Het is niet zo dat er een lineair verband werd vastgesteld tussen het afnemen van de uitdelingen en de toename van het aandeel van de jaargetijden. Het blijkt namelijk dat de tafel in tijden van nood, zoals bij oorlog of hongersnood, weigerde te besparen op de jaargetijden terwijl men wel bespaarde op de armenzorg. Overigens normaliseerde de situatie na een crisistijd redelijk snel. Een echt ontwrichtende factor kun je de jaargetijden dus niet noemen. Verder bewijzen de voorbeelden van Jan en Kateline van den Broecke en van jonkvrouw van Moeregem dat men in bepaalde gevallen wel overging tot een beperking van de uitgaven. Maar dit was uitzonderlijk omdat de tafel prioriteit gaf aan de jaargetijden, aangezien deze vastgelegde uitgavenposten

waren. Bovendien was het organiseren van jaargetijden voor de tafel een belangrijke functie en eigenlijk de belangrijkste bestaansreden. Het zielenheil was namelijk zo belangrijk in de laatmiddeleeuwse samenleving dat stedelingen hierop niet wensten te besparen.

HET ARCHIEFMATERIAAL OVER HUBERT VAN EYCK IN GENT

Daniel Lievois

Inleiding

Het archiefonderzoek over de gebroeders Van Eyck in Gent kwam tot stilstand omstreeks het midden van de 20ste eeuw. Sindsdien is men in andere plaatsen met verwijzingen naar de kunstenaars komen aandragen, de ene al meer plausibel dan de andere.

Elisabeth Dhanens publiceerde de in 1965 bekende teksten die betrekking hebben op de schilders en op hun oeuvre.¹ Zij kwam daarmee tegemoet aan een verzuchting die op 15 november 1905 werd geuit door Alfons van Werveke (1860-1932) toen hij in de algemene vergadering van de Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent voorstelde een cartularium van de Van Eycks te publiceren. Hij werd daarin bijgesprongen door Victor Fris (1877-1925) die er onder meer op aandrong alle belangrijke documenten te fotograferen.² Aan die wens wordt nu tegemoet gekomen door alle op heden bekende Gentse teksten over Hubert van Eyck in beeld te brengen.

De gebroeders Van Eyck worden in Gent samen vermeld in het *quatrain*, de gedachtenistekst op de lijst van het veelluik als *pictor* Hubertus Eeyck, *maior quo nemo repertus* – de grootste schilder die ooit bekend was, en zijn broer Johannes, *arte secundus [frater]* – de tweede in die kunst. Er bestaat twijfel aan de datering en zelfs aan de authenticiteit van die inscriptie, maar de grondige restauratie die nu aan de gang is zal hierin wellicht duidelijkheid brengen.

In deze bijdrage wordt er enkel ingegaan op de authentieke schriftelijke gegevens in Gent over Hubert van Eyck. Hij moet het stellen met vijf archiefvermeldingen, plus zijn grafscript (hij overleed op 18 september 1426) en zijn gedeeltelijk bewaarde anepigrafe grafsteen. Meester Jan van Eyck is zelfs in geen enkel Gents ambtelijk document te vinden.³ Hubert wordt vermeld als meester Lube-

¹ E. Dhanens, onder meer: *Het retabel van het Lam Gods in de Sint-Baafskathedraal te Gent*, Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, Inventaris van het Kunstpatrimonium 6, Gent, 1965.

² A. Van Werveke, 'Voorstel tot het uitgeven van een Oorkondenboek betreffende "De aanbidding van het Lam Gods" en de Van Eycks te Gent', *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 13 (1905), pp. 259-265.

³ Er werden wel vermeldingen van die naam gevonden, maar zonder enige aanwijzing dat het over de schilder zou gaan.

recht, meester Ubrecht en *meester Hubrechte den scildere*. Betreft het hier inderdaad Hubert van Eyck? Hierop kan er strikt genomen geen bevestigend antwoord worden gegeven. Het is niet de bedoeling die identificatie van de hand te wijzen, want de traditie heeft ook haar rechten. Het illustreert hoe moeilijk het is om absoluut zekere informatie te verwerven over een enigmatische figuur als onze schilder. Wij nemen dus aan dat meester Luberecht identiek is met Hubert van Eyck. Hij was geen Gentse poorter want na zijn overlijden betaalden zijn erfgenamen aan de stad de gebruikelijke *issue* of successietaks voor niet-poorters. Daarom kon hij ook geen lid zijn van het lokale schildersambacht en algemeen wordt aangenomen dat dit niet het geval was. Er werd gesuggereerd dat de Van Eycks als meesters *honoris causa* werden opgenomen, maar daarvoor zijn de aanwijzingen weinig overtuigend. Helaas beschikt men voor die periode niet over een inschrijvingsregister van het ambacht.

Teksten

De vijf Gentse vermeldingen van Hubert van Eyck komen alle voor in documenten die uitgingen uit van de stedelijke administratie. In de stadsrekening voor 1424-1425 leest men: *Jtem ghegheven meester Luberecht over syn moyte van ij bewerpen van eenre taeffele die hy maecte ten bevelene van scepenen – 6 schelling groot.*⁴ (Afb.1)

In een dubbel van dezelfde stadsrekening 1424-1425 luidt de tekst: *Item meester Luberecht over syn moyte van 2 bewerpen van eenre taeffele die hy maecte ten bevelne van scepenen – 6 schelling groot.*⁵ (Afb. 2)

Meester Luberecht ontving dus de betaling voor twee ontwerpen die hij vervaardigde voor werk dat door de Gentse schepenen zou worden besteld. Het is niet bekend over welk werk het ging, maar logischerwijs diende het bestemd te zijn voor het schepenhuis van de keure, eventueel voor de kapel. Over de vraag of de ontwerpen te maken hadden met de Aanbidding van het Lam Gods kan men zich niet uitspreken. Ten gunste van de stelling dat de stadmagistraat een rol speelde bij de bestelling van het Lam Gods mag men in overweging nemen dat er wellicht een bijzondere relatie bestond tussen het Lam Gods, de Stad Gent en hertog Filips de Goede, een relatie die kan helpen verklaren waarom het veelal in een theateraal gebeuren werd omgezet tijdens de Toog of mysteriespel *Chorus beatorum in sacrificium Agni Pascalis* op de Poel op 23 april 1458. De

⁴ Stadsarchief Gent (vervolgens SAG), reeks 400 nr. 13, Stadsrekening van Gent 1424-1425, f. 188/11.

⁵ SAG, reeks 400, nr. 13, Stadsrekening van Gent 1424-1425 (dubbel), f. 270/13.

bestuurders van de stad beseften dat de gedachten en connotaties die het kunstwerk inhield de vorst konden leiden tot enige mildheid bij zijn eerste plechtige intrede in Gent na het drama van de nederlaag in de Slag bij Gavere vijf jaar voordien.⁶

Merkwaardig en zeer ongewoon is dat de bestelling door de stedelijke overheid werd geplaatst bij een schilder die geen lid was van het lokale schildersambacht, maar die anderzijds wel de titel van meester meekreeg. Meester Lubrecht moet dus wel hoog in aanzien hebben gestaan en/of een hoge bescherming hebben genoten. Toch was het bedrag van de vergoeding eerder bescheiden, als men het vergelijkt met het loon van andere werklieden in dat jaar. Een meester-timmerman, een meester-metselaar en een meester-schaliedekker ontvingen in 1425-1426 12 schelling parisis per dag.⁷ Meester Lubrecht (van Eyck) ontving dus evenveel als het weekloon van zijn collega's, naar onze huidige opvattingen bijzonder weinig. Men mag evenwel niet uit het oog verliezen dat een schilder toen niet als een kunstenaar werd beschouwd, maar eerder als een gekwalificeerde werkman.

Aansluitend bij de hiervoor vermelde rekeningpost is er een andere die luidt: *Item ghegheven in hoofscheeden den kinderen te meester Ubrechts – 6 groot.*⁸ (Afb. 3)

Een dergelijke gratuïteit aan het personeel in het atelier van een schilder komt vaker voor. Het werd door de schepenen als drinkgeld gegeven als zij een besteld of afgewerkt schilderij in het atelier gingen bekijken. Het bedrag stemt overeen met de helft van een dagloon van een meester-ambachtsman of evenveel als het dagloon van een gezel.⁹ Dat wijst er wel op dat de *bewerpen* tot stand kwamen, maar niet dat een definitieve versie daadwerkelijk werd uitgevoerd. In de stadsrekeningen ontbreekt elk spoor van een betaling, terwijl het de gewoonte was een deel van het afgesproken bedrag voor te schieten ter gelegenheid van de opdracht.

In de hier geciteerde tekst wordt de kunstenaar meester Ubrecht genoemd, een verbastering van de eerdere schrijfwijze Lubrecht. Dit is wel begrijpelijk omdat de naam Lub(e)recht zelden voorkwam in onze gewesten. Uit naamkun-

⁶ Voor de beschrijving van dit tableau vivant, zie Dhanens, *Het retabel van het Lam Gods*, p. 96 vlg.

⁷ Archives Départementales du Nord, Lille (Frankrijk), reeks B nr. 4095, Rekeningen van de ontvanger-generaal van Vlaanderen en Artois 1425-1426, respectievelijk f. 130v, 131 en 136. Meester-timmerman Jehan Staes kreeg 12 s. par. per dag, een meester-metselaar en een meester-schaliedekker even veel en een metserdieder 6 s. par.

⁸ SAG, reeks 400, nr. 13, Stadsrekening van Gent 1424-1425, f. 288v/16.

⁹ Zie noot 7.

dig standpunt is de vorm Lubrecht typisch Duits-Hollands, wat de stelling versterkt dat de schilders uit het Maasland zouden afkomstig zijn.¹⁰

Een volgende vermelding, nu van *meester Hubrechte, den scildere*, bevindt zich in de Gentse schepenboeken van Gedele. Op 9 maart 1426 lieten Robert Poortier en Avezoete sHoeghen door de Gentse schepenen hun wilsbeschikking acteren voor de inrichting van hun graf en het bijbehorende altaar in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw in de kerk van Heilig-Kerst in Gent *ter welker plaetsen zij willen ende begheeren dat vulcome dat men in de selve capelle doe maken eenen altaer omme up te doene den dienst ons Heeren, ende an den selven altaer te stelne tbelde van Sente Anthonise, welc beelde nu ter tijt rust onder meester Hubrechte den scildere met meer ander weercx dienende ten selven altare*.¹¹ Over die afbeelding van Sint-Antonius en over andere elementen van het altaarstuk is er verder niets bekend. (Afb. 4)

Niet zo lang hierna overleed Hubert van Eyck, volgens zijn grafscript op 18 september 1426.¹² Dat zijn grafsteen zich in de Sint-Janskerk bevond laat vermoeden dat hij tot die parochie behoorde. Toch mag het niet worden uitgesloten dat hij in een andere parochie had gewoond. Bijzondere relaties bij het stadsbestuur en bij de betrokken parochiepastoors waren voldoende om op de begrafenistraditie een uitzondering toe te staan, meestal mits een financiële compensatie van de begrafenisrechten. Dit gebeurde trouwens ook met de bijzetting van Jan van Eyck in Brugge.¹³

Na het overlijden van Lubrecht van Heyke in Gent noteerde men in de stadsrekening de taks die zijn erfgenamen betaalden op zijn nalatenschap in de Stad Gent: *Ontfaen van yssuwen. Jtem van den hoyre van Lubrecht van Heyke – 6 schelling groot*.¹⁴ (Afb. 5)

Onbeantwoorde vragen

Zijn successierecht als niet-poorter was gering, namelijk het equivalent van een weekloon van een meester-ambachtsman.¹⁵ Was Hubert van Eyck dan niet

¹⁰ Mededeling van dr. Luc Van Durme (Velzeke), waarvoor onze oprechte dank.

¹¹ SAG, reeks 330 nr. 18, Schepenregister van Gedele 1425-26, f. 63.

¹² J. Duverger, *Het grafscript van Hubrecht Van Eyck en het quatrain van het Gentsche Lam Gods-retabel. Met een aanhangsel: Natuurwetenschappelijk onderzoek van de opschriften en de lijst van het Lam Gods-retabel door E. Bontinck*, Brussel, 1945, p. 18.

¹³ W.H.J. Weale, *Notes sur Jean Van Eyck: réfutation des erreurs de M. l'Abbé Carton et des théories de M. le Comte de Laborde suivies de nouveaux documents découverts dans les archives de Bruges*, Londen, 1861, p. 14; W.H.J. Weale, *Hubert and John Van Eyck*, Londen-New York, 1908, p. 22. Recenter: B. Beernaert e.a., *Goudenhandstraat 6. Het huis Knapen*, Brugge, 2013, pp. 55-56.

¹⁴ SAG, reeks 400, nr. 13, Stadsrekening van Gent 1425-1426, f. 319v/2.

¹⁵ Zie noot 7.

gefortuneerd? Dat is weinig waarschijnlijk voor een schilder die niet lang na zijn dood in het *quatrain* alle lof kreeg toegezwaid als *pictor Hubertus Eeyck maior quo nemo repertus*, de grootste schilder van alle tijden. Een verklaring voor dit enigma werd nog niet voorgesteld, maar mogelijk had hij zijn andere bezittingen tijdig aan iemand anders kunnen overdragen. Een andere mogelijkheid is dat hij toen woonde binnen de autonome heerlijkheid van Sint-Pieters waar het issue-recht in die tijd nog niet werd geïnd, ook al was dit gebied binnen de stadsmuren van Gent gelegen. Daar zijn zowel een Robrecht¹⁶ als zijn broer Jan als grond- en huisbezitters bekend, maar zonder enige aanwijzing dat het over de schilders kan gaan. Al moet hij behoorlijk gefortuneerd zijn geweest, toch zijn er ook elders geen transacties bekend over de koop of verkoop door Hubert van Eyck van huizen en gronden. In de loop van de vorige twee eeuwen werd de archivalische documentatie in Gent en elders doorgenomen door diverse vorsers, maar blijkbaar vonden zij geen relevante informatie over dergelijke transacties, maar ook niet over artistieke bestellingen. Men mag ervan uitgaan dat zij oog hadden voor alle varianten van de familienaam als (van) Eyck, Eecke, Hijke, He(y)ke, Hecke, alsook voor het verfranste Du Chesne of Du Quesne of nog voor De Quercu in het Latijn, maar zonder succes. In Gent bijvoorbeeld kwamen namen te voorschijn als Robrecht of Jan van E(e)cke of van He(e)cke, als geestelijken of beheerders van de armentafel van onder meer de Sint-Jans- en de Sint-Jakobsparochie, of nog als eigenaars of kopers van roerend goed, maar de identificatie met de schilders is steeds weer te riskant.

Voor wat zijn naam betreft, mag men aannemen dat het bedrag van de *issue* werd vastgelegd op basis van een schriftelijke aangifte door zijn erfgenamen en dat daarin de naam duidelijk werd gespeld als Lubrecht van Heyke.¹⁷ Die naam of een variant erop komt ook voor bij zijn broer Jan als: Johannes van Heyck, de Heick, de Heict, de Heecq, de Heecht, benevens de E(i)ck, d'Eick, d'Eyk, Ey(c)k, de Eyke, van Ei(c)k(e), van Eyck(e), Van der Eecke (postuum); uitzonderlijk en enkel in Brugge werd het meester Janne van Eick, *den scildere*, of *magister* Iohannes Eyck, *pictor* (postuum). Welke varianten kunnen er in Gent niet hebben gecirculeerd voor Lubrecht van Heyke? Minder officiële instanties, bijvoorbeeld de rekenplichtigen van allerlei rentenboeken, namen vaak genoeg met min of meer gelijkklinkende vormen van de naam.

¹⁶ Ook Antonio de Beatis schreef in 1517 over Roberto als schilder van het Lam Gods (Dhanens, *Het retabel van het Lam Gods*, pp. 102-103). Bij het archiefonderzoek hoeft men dus ook aandacht te hebben voor de voornaam Robrecht.

¹⁷ In het lofdicht dat Lucas de Heere aan de schilders van het Lam Gods wijdde, is *Heyc(i)us* de enige grafie van hun familienaam (Dhanens, *Het retabel van het Lam Gods*, pp. 106-107).

Interessant zijn twee oudere gegevens bekend die kunnen verwijzen naar Hubert van Eyck. In 1409 betaalde het kapittel van Tongeren een bedrag uit aan een *magister Hubertus pictor* voor schilderwerk, wellicht een retabel.¹⁸ In 1413 bestemde Jan de Visch van der Capelle, heer van Axel, bij (zijn niet bewaarde) testament een schilderij van meester Hubrecht als legaat voor zijn dochter Marie, non in het klooster van de benedictinessen in Bourbourg (Frankrijk).¹⁹ Betreft het hier werkelijk Hubert van Eyck? Mogelijk wel.

Een ander enigma over Hubert van Eyck is zijn eventuele vermelding als lid van het gilde van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade in de Sint-Janskerk te Gent. Dit gegeven werd voor het eerst meegedeeld door Charles Carton. Hij formuleerde het als volgt: *Mr Goetghebuer m'a communiqué un petit extrait du registre de la confrérie de Notre-Dame Le voici: Sente Bamesse anno xiiij^e en xxij, was Hubrecht Van Eyke, Guldebroeder van het Onser Vrouwe Gulden up den rade van den chore van Sint Jans te Ghend.*²⁰ En verder: *J'ai reçu de Mr. Goetghebuer les notes suivantes sur la famille des Van Eyck. ... Il existe une confrérie de Notre Dame aux Rayons ... dans l'église paroissiale de Saint-Jean à Gand, ... où elle avait sa chapelle derrière la maître-autel. Sont inscrits comme confrères: Un meester Joes Van Hyke, y est admis dans la même confrérie, en 1391, avec sa femme Mergriete van Huutfanghe.*²¹ ... *Meester Hubrech Van Hyke, y est inscrit sous la date de 1412 et en 1418 sa sœur Mergriete van Hyke.*²² Het is niet duidelijk of die aantekeningen uit één of uit twee registers afkomstig waren. Er is niet noodzakelijk een tegenstelling tussen de beide vermeldingen van Hubert van Eyck, de ene uit 1412 (mogelijk zijn inschrijving) en de andere uit 1422 (bijvoorbeeld een vermelding van zijn lidmaatschap). Van die bron(nen) is er geen spoor meer te bevinden, maar het mag niet worden uitgesloten dat architect en verzamelaar Pierre-Jacques Goetghebuer (1789-1866) ze had geraadpleegd in een of andere verzameling. De reputatie van Goetghebuer sluit niet uit dat men geloof mag hechten

¹⁸ E. Dhanens, *Hubert en Jan van Eyck*, Antwerpen, 1980, pp. 22-23; Dhanens, *Het retabel van het Lam Gods*, pp. 19, 85.

¹⁹ Dhanens, *Het retabel van het Lam Gods*, pp. 19, 85-86. Er wordt op gewezen dat Joos Vijd zich bekommerde om de bedijking van de polders in het Waasland en dat hij zo Jan de Visch kan hebben gekend.

²⁰ C. Carton, 'Les trois frères Van Eyck', *Société d'émulation pour l'histoire et les antiquités de Bruges et de la Flandre Occidentale*, 5 (1847), p. 268. Dezelfde tekst werd weergegeven door E. De Busscher, *Recherches sur les peintres gantois, des XIVe et XVe siècles, indices primordiaux de l'emploi de la peinture à l'huile à Gand*, Gand, 1859, p. 146. Hij kan dit hebben overgenomen van Charles Carton, maar hij was ook persoonlijk bevriend met Pierre-Jacques Goetghebuer wiens lijkrede hij trouwens uitsprak.

²¹ Opmerkelijk is de naam Mergriete van Uutfanghe, een lid van een Gentse patricische familie, als echtgenote van Joannes van Hyke. Welke de familierelatie was tussen deze laatste en de schilders, valt niet te zeggen.

²² Carton, 'Les trois frères', pp. 324-325.

aan zijn mededeling. Die zou impliceren dat Hubert van Eyck ook in 1412 en/of 1422 in Gent verbleef en zijn zus Mergriete in 1418.

Bij ontstentenis van het originele document kan hiervoor momenteel geen hard bewijs worden aangevoerd dat de sceptici kan overtuigen. De speurtocht ernaar voerde onder meer naar drie 16de-eeuwse inventarissen van het archief van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade in de toenmalige Sint-Janskerk, de huidige Sint-Baafskathedraal. In de oudst bewaarde inventaris komt de volgende vermelding voor onder nummer 46: *Item een quohierken in parchemyne beghinnende: dit naervolghende es het matriloge ende authentycque registre daer jnne dat ghescreven staen alle de personen die huerlieder aelmoessen ghedaen ende ghegeven hebben in eervelycke losrenten.* Mogelijk bevatte dit boekje een namenlijst van de leden van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade.²³ In een andere inventaris die Baudewijn Meganc opmaakte in 1591 en aanvulde tot 1594 leest men: *Jtem dordonnantie ende statuit hoe huerlieder de guldebroeders van onse vrouwe up de Ra moeten reguleren ende wat last datter toe staet ende oec het voordeel die in onse vrouwe guilden commen, vernieut int jaer 1419.*²⁴ Zo staat het document ook vermeld in de een kopie van de inventaris van na 1594.²⁵ Het is allerminst duidelijk of de beide documenten identiek zijn, maar ze komen wél in aanmerking als bron voor de informatie van Pierre-Jacques Goetghebuer. Ze zijn echter spoorloos.

Een detail kan mogelijk op de correctheid van de citaten van Pierre-Jacques Goetghebuer wijzen. Charles Carton verwees naar het citaat uit de Gentse stadsrekening waarbij het issuerecht werd ingeschreven. Zijn lezing luidt: *Van den hoire van Lubrecht van Eyke*, terwijl dit moet zijn: *Jtem van den hoyre van Lubrecht van Heyke*. Carton heeft dus in dit verband de vorm H(e)yke niet gekend. Wel citeerde hij *Marguerite S'Heyx* (vermeld in de rekeningen van het kapittel van Sint-Donaas van 1438 tot 1465), maar die durfde hij niet identificeren met Mergriete, de zus van Hubert van Eyck. Hij gaf toe dat ook de naam van Jan voorkwam als *Johes De Heck* of nog *Heyck*, maar de vorm Van Hyke kende hij niet.²⁶ Daarom is het merkwaardig dat hij in de notities van Goetghebuer de vorm Hyke ontdekte en citeerde.

Hoe Hubert van Eyck in zijn levensonderhoud voorzag, is een open vraag. Tot nog toe werd er geen spoor gevonden van een of andere functie in Gent of

²³ Rijksarchief Gent (verder RAG), Fonds Sint-Baafs en Bisdom, K 9266, Inventaris die op 6 juni 1580 door ontvanger Lieven Triest werd overgedragen aan het (Calvinistische) stadsbestuur, niet gefolieerd.

²⁴ RAG, Fonds Sint-Baafs en Bisdom, K 9269, Inventaris die Baudewijn Meganc opmaakte in 1591 en aanvulde tot 1594, niet gefolieerd.

²⁵ RAG, Fonds Sint-Baafs en Bisdom, K 9267, afschrift van K 9269, na 1594, f. 6.

²⁶ Carton, 'Les trois frères', pp. 265-266.

elders en er is geen enkel contract bekend waarin afspraken worden gemaakt bij de bestelling van een schilderij. Een dergelijk contract had voor de schilder zelf weinig belang omdat hij geen poorter was en dus niet kon rekenen op de juridische ruggeleuning van de Gentse schepenen, maar voor de eventuele klanten kon de zaak anders liggen. Vraagtekens genoeg.

Tot slot

Deze bijdrage sluit aan bij de suggestie die Victor Fris op 15 november 1905 deed tijdens de algemene vergadering van de Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent om alle documenten over Hubert (en ook over Jan) van Eyck in Gent te fotograferen. Er bestaat eigenlijk bitter weinig geschreven informatie over hen beide in Gent. Dat hun kunstproductie in de contracten weinig aan de orde kwam, valt nog te begrijpen omdat zij geen poorter waren en geen lid van het Gentse schildersambacht. Het had daarom voor hen weinig nut hun contracten te laten acteren in de schepenregisters. Als zij al contracten afsloten, zal dit voor een notaris gebeurd zijn. Dat die niet tot ons zijn gekomen, valt niet te verwonderen. Helemaal anders is het gesteld met de bijna absolute afwezigheid van andere juridische documenten waarin hun naam wordt vermeld. Vermits er ook altijd een tweede partij bij elke transactie betrokken, zou deze persoon zeker hebben aangedrongen om de afspraak door een van de beide Gentse schepenbanken te laten acteren. Van hun collega's schilders in het eerste kwart van de 15de eeuw zijn er tientallen documenten bekend. Dit geldt bijvoorbeeld voor Jan de Stoevere (fl. 1401-1443), Willem de Ritsere, alias Van Lombeke (vermeld 1411- + voor 25 mei 1447), Jan van Bassevelde (fl. 1411-1468), Jan Martins (fl. van 1418-1419 tot 1452 en mogelijk tot 1468) en Roeland de Stoevere (fl. 1412-1447).²⁷ Dat dezelfde bronnen zwijgen over de Van Eycks dwingt tot relativering van elk historisch onderzoek over de schilderkunst in die periode. Niet enkel kennen historici slechts een gering gedeelte van de documentatie die ooit ter beschikking stond, maar bovendien laten de geschreven aanwijzingen weinig doorschemeren over de betekenis van de betrokken kunstenaars in het kader van de ruimere kunstgeschiedenis. Daar moet men de werken voor zich laten spreken.

²⁷ D. Lievois, 'Le chêne qui cache la forêt – Van (een) Eyck die het bos verbergt!: la peinture sur panneau à Gand à l'époque de Robert Campin et de Jan van Eyck', in: L. Nys & D. Vanwijnsberghe (eds.), *Campin in Context. Peinture et société dans la vallée de l'Escaut à l'époque de Robert Campin 1375-1445*, Brussel, 2007, pp. 205-221.

Item ghegheven meester Lubereccht on sijn moete van niffenpen van venne
taeffele Drie sijn maecte van bevelene van scepenen
97 s. gro.

Afbeelding 1: SAG, reeks 400 nr. 13, Stadsrekening 1424-1425, f. 188/11.

"Item ghegheven meester Lubereccht over syn moyte van ij bewerpen van eenre taeffele die hy maecte ten bevelene van scepenen
- VJ s. gro."

Item meester Lubereccht on sijn moete van niffenpen van venne taeffele
Drie sijn maecte van bevelene van scepenen
97 s. gro.

Afbeelding 2: SAG, reeks 400 nr. 13, Stadsrekening van Gent 1424-1425 (dubbel), f. 270/13.

"Item meester Lubereccht over syn moyte van 2 bewerpen van eenre taeffele die hy maecte ten bevelene van scepenen - VJ s. gro."

Item ghegheven in hoofscheden den kinderen te meest sbrechte
97 s. gro.

Afbeelding 3: SAG, reeks 400 nr. 13, Stadsrekening van Gent 1424-1425 f. 288v/16.

"Item ghegheven in hoofscheden den kinderen te meester Ubrechtis - VJ gro."

Afbeelding 4: SAG, reeks 330 nr. 18, Schepenregister van Gedele 1425-26, f. 63/1.

“tbelde van Sente Anthonise, welc beelde nu ter tijt rust onder meester Hubrechte den scildere”

Afbeelding 5: SAG, reeks 400, nr. 13, Stadsrekening van Gent 1425-1426, f. 319v/2.

“Item van den hoyre van Lubrecht van Heyke - VJ s. gro.”

DE GENTSE HEINS(IUS)?

Waarheid en fictie over Heyns, een (a)typische griffier van de Raad van Vlaanderen

Joke Verfaillie

1. Onderzoekskader

Binnen de internationale onderzoekswereld zit instellingengeschiedenis de laatste jaren opnieuw in de lift. Onze buurlanden kennen elk een aantal onderzoekers die zich op dat domein begeven, waarbij ze in het bijzonder aandacht besteden aan gerechtelijke instellingen. Hun studies getuigen van een vernieuwde aanpak en bieden een meerwaarde in vergelijking met het klassieke, 19de-eeuwse institutionele onderzoek. Onder meer in Frankrijk, Duitsland en Nederland verschenen bijvoorbeeld werken over de samenstelling van publiekrechtelijke instellingen uit het ancien regime waarin gretig gebruik wordt gemaakt van de prosopografische methode. Vaak wordt deze onderzoeksvorm, waarbij een collectieve biografie wordt samengesteld van medewerkers van de instellingen, gecombineerd met een sociaal-institutioneel luik. Zo kwam er een belangrijke verzamelbundel betreffende de Franse *Parlements* tot stand onder de redactie van J. Thomas en J. Poumarède.¹ Een aantal bijdragen hierin zijn uitdrukkelijk gewijd aan netwerkvorming. Eerder bestudeerde P. Sueur de Raad van Artesië.² Daarbij had hij onder meer al oog voor fenomenen als venaliteit en nepotisme. Belangrijk is ook het werk van F. Bluche, die in het midden van de 20ste eeuw reeds een diepgaand onderzoek verrichtte naar de leden van het 18de-eeuwse Parlement van Parijs.³ De combinatie van de prosopografische methode met een sociaal-institutionele invalshoek werd recenter uitdrukkelijk gemaakt door S. Jahns in zijn studie over de rechters van het *Reichskammergericht*, één van de

¹ J. Poumarède en J. Thomas (eds.), *Les Parlements de Province. Pouvoirs, justice et société du XVe au XVIIIe siècle*, Toulouse, 1996.

² P. Sueur, *Le Conseil Provincial d'Artois (1640-1790). Une cour provinciale à la recherche de sa souveraineté*, Arras, 1978.

³ F. Bluche, *Les magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, Paris, 1986. Zie ook andere uitgaven n.a.v. zijn doctoraatverhandeling uit 1956.

hoogste gerechtelijke instanties van het Heilig Roomse Rijk.⁴ In Frankrijk behandelde M. Popoff in navolging van F. Bluche de leden van het Parlement van Parijs, terwijl er in Nederland collectieve biografieën van de raadsheren van het Hof van Friesland en de advocaten van het Hof van Holland tot stand kwamen.⁵

Ook wat de institutionele en archiefwetenschappelijke benadering van gerechtelijk archief betreft, boekt men in het buitenland resultaten. Recent verschenen in Nederland bijvoorbeeld twee proefschriften waarin archiefvorming en de rol van de zogenoemde schrijvers binnen ancien regime-instellingen centraal staan. G. Van Synghel behandelde de stedelijke secretarie van 's Hertogenbosch tot midden 15de eeuw, terwijl T. Thomassen de 16de- tot 18de-eeuwse Staten-Generaal onderzocht.⁶ De reeks procesgidsen die de Nederlandse Stichting *Oud-Vaderlands Recht* de voorbije jaren bovendien heeft gepubliceerd, is een voorbeeld in zijn soort.⁷ Deze gidsen introduceren de lezer op een laagdrempelige manier in het archief van de betrokken instellingen: rechterlijke organisatie in het ressort, samenstelling en organisatie van de raad, instructies, bevoegdheden, procesgangen met schema, enkele typische casussen, archief en toegangen, eigentijdse bronnen en literatuur komen erin aan bod, al dan niet aangevuld met een glossarium. Aansluitend hierbij kan worden verwezen naar de ontwikkeling van online onderzoekshandleidingen of tutorials, zoals die bijvoorbeeld worden aangeboden door de Britse *National Archives*.⁸

In België bestaat tot op heden nog geen systematische studie die toelaat om de *longue durée* in de samenstelling en organisatie van een justitieraad uit het ancien regime te bestuderen. Indien er in het verleden al personeelslijsten werden opgesteld, zijn die vaak beperkt in de tijd en/of onbetrouwbaar, zoals de lijst van A. Gaillard voor de Raad van Brabant.⁹ Dit geldt evenzeer voor de Raad van Vlaanderen, de gewestelijke justitieraad van het oude graafschap Vlaanderen die gedu-

⁴ S. Jahns, *Das Reichskammergericht und seine Richter. Verfassung und Sozialstruktur eines höchsten Gerichts im Alten Reich*, Köln, 2003-2004, 2 dln.

⁵ M. Popoff, *Prosopographie des gens du Parlement de Paris 1266-1753*, Paris, 1996; P. Baks e.a., *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland, 1499-1811*, Hilversum, 1999 en R. Huijbrecht, S. Scheffers en J. Scheppers-Hofman, *Album advocatorum. De advocaten van het Hof van Holland, 1560-1811*, Den Haag, s.d.

⁶ G. Van Synghel, "Actum in camera scriptorium oppidi de Buscoducis". *De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450*, Hilversum, 2007 en T. Thomassen, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*, Amsterdam, 2009.

⁷ Bijvoorbeeld E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, *Staatse Raad van Brabant*, Hilversum, 2000 en M.C. Le Bailly, *Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg (1599-1795). De hooflijnen van het procederen in civiele zaken voor de Staatse Raad van Vlaanderen, zowel in eerste instantie als in hoger beroep*, Hilversum, 2007. Er zijn ondertussen negen delen in deze reeks procesgidsen verschenen.

⁸ Zie de portaalsite van de National Archives via <http://www.nationalarchives.gov.uk>.

⁹ A. Gaillard, *Le conseil de Brabant: histoire, organisation, procédure*, Brussel, 1898-1902, 3 dln.

rende het grootste deel van zijn bestaan (1386-1795) te Gent zetelde. Meer nog, een algemeen wetenschappelijk naslagwerk over de Raad van Vlaanderen bestaat tot op de dag van vandaag niet.¹⁰ Reeds tijdens het einde van de 18de eeuw en gedurende de tweede helft van de 19de eeuw zijn een aantal overzichtswerken verschenen waarvan weliswaar dankbaar gebruik kan worden gemaakt, maar die af en toe met een kritische ingesteldheid dienen gelezen te worden. Uit het ancien regime stamt bijvoorbeeld de studie van L.J.J. Van der Vynckt (1691-1779), die anno 1729 zelf als raadsheer van de Raad van Vlaanderen werd beëdigd.¹¹ Bij de 19de-eeuwse algemene uitgaven kunnen achtereenvolgens de werken van M. Ganser (1846), J. Foppens (1869), A. Matthieu (1879/1880) en N. De Pauw (1897) als voornaamste worden aangestipt, aan te vullen met de verhandeling van A. Vandenpeereboom (1872) over de Ieperse periodes van de Raad.¹²

Verder lag de focus ruim een eeuw geleden hoofdzakelijk op bronnenuitgaven. Enkele registers uit het archief van de Raad van Vlaanderen werden zelfs integraal uitgegeven.¹³ Edities van andere documenten, al dan niet integrale bestanddeelnummers van het archiefbestand, kunnen her en der in wetenschappelijke tijdschriften of studies worden aangetroffen. Vooral midden 19de eeuw gebeurde dit met regelmaat, onder meer door V. Gaillard in het tijdschrift *Messenger des Sciences Historiques*.¹⁴ Hij deed dit vanuit zijn positie als eindverant-

¹⁰ De algemene bijdrage van P. Van Peteghem in het naslagwerk over de gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen benadert dit qua opzet het best: P. Van Peteghem, 'Raad van Vlaanderen', in W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 131-156.

¹¹ L.J.J. Van der Vynckt, *Recueil des recherches historiques et chronologiques du Conseil provincial ordonné en Flandre. Contenant la première institution, le progrès et les changements arrivés audit conseil... depuis l'an de grace 1385 jusqu'au présent 1771*, Gent, [18de eeuw], 3 dln.

¹² Respectievelijk M. Ganser, *Le conseil de Flandre. Discours prononcé à l'audience de rentrée de la Cour d'Appel de Gand le 19 octobre 1846, à l'occasion de l'inauguration du nouveau palais de justice*, Gent, 1846; J. Foppens, *Histoire du Conseil de Flandre, précédée d'une notice historique et accompagnée de notes par A.O'Kelly et Huytens*, Brussel, 1869 (of reprint 1997); A. Matthieu, 'Histoire du conseil de Flandre', *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 35 (1879), pp. 173-460 of als monografie uitgegeven te Antwerpen, 1880; N. De Pauw, *La Cour d'Appel de Gand depuis cinq siècles*, Gent, 1897 en A. Vandenpeereboom, *Des cours de justice qui ont exercé juridiction souveraine sur la ville d'Ypres et la West-Flandre: le conseil de Flandre à Ypres (1451-1464), et deuxième séjour du conseil de Flandre à Ypres (1492-1498)*, Ieper, 1872.

¹³ Dit is onder meer het geval met de twee oudst bewaarde registers van acten en sententiën: Rijksarchief te Gent (verder RAG), Raad van Vlaanderen, nr. 2327 (maart 1370-3 juli 1374) en nr. 2328 (1374-5 september 1378), uitgegeven in N. De Pauw (ed.), *Bouc van de Audiençie. Acten en sentenciën van den Raad van Vlaanderen in de XIVe eeuw*, Gent, 1901-1903, 2 dln. Beide registers dateren van voor de oprichting van de Raad van Vlaanderen en zijn in strikte zin archief van de rechtsvoorganger, de Audiëntie van de graven van Vlaanderen.

¹⁴ Hij gebruikte het tijdschrift om historici te informeren over plan van aanpak en stand van zaken van de bewerking van het archief van de Raad van Vlaanderen, bijvoorbeeld in V. Gaillard, 'Archives du Conseil de Flandre', *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique*, s.n. (1852), pp. 96-105.

woordelijke tijdens de eerste grote inventarisatieronde van het archief van de Raad, waardoor hij uiteraard alle middelen voorhanden had. Gaillard wijdde ook enkele aparte bronnenuitgaven aan interessante documenten die hij aantrof tijdens zijn activiteiten.¹⁵

Tijdens de 20ste eeuw concentreerde men zich hoofdzakelijk op bepaalde aspecten van de instelling. Er kwamen vooral heel wat detailstudies met rechtshistorische invalshoek tot stand. Bevoegdheden, procedure en plaats in de rechterlijke organisatie van het graafschap komen bijvoorbeeld uitvoerig aan bod in de indrukwekkende publicatielijst van J. Monballyu.¹⁶ Daarbij aanvullend dient te worden gewezen op uitgaven van de 16de-eeuwse *Corte instructies* van Filips Wielant en publicaties over de *Style ende Maniere van procederen in de Camere van den Raede in Vlaenderen*, eigentijdse leidraden voor de gehanteerde procedures in de Raad.¹⁷ Andere thema's, zoals samenstelling en personeel, kregen slechts voor beperkte periodes een systematische behandeling, grotendeels in het kader van een breder onderzoeksconcept. Zo werden de raadsheren van de 15de en 16de eeuw ten gronde bestudeerd door respectievelijk J. Dumolyn en P. Van Peteghem in hun studies naar centralisatie en staatsvorming, en besprak K. Van Gelder in een artikel recent het probleem van de Anjouaanse benoemingen

¹⁵ Zie onder meer V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre ou recueil de documents inédits relatifs à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire, mis en ordre et accompagnés de notes et éclaircissements*, Gent, 1856.

¹⁶ Zie onder meer J. Monballyu, 'De gerechtelijke bevoegdheid van de Raad van Vlaenderen in vergelijking met de andere 'Wetten' (1515-1621)', in B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (eds.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid*, Assen, 1994, pp. 1-26; 'De Raad van Vlaenderen, een soevereine justitieraad in strafzaken?', in *Handelingen van het tweede Hof van Holland. Symposium gehouden op 14 november 1997 te Den Haag*, Den Haag, 1998, pp. 76-90; 'De hoofdlijnen van de criminele strafprocedure in het graafschap Vlaenderen (16de tot 18de eeuw)', in C.H. Van Rhee, F. Stevens en E. Persoons (eds.), *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning*, Leuven, 2001, pp. 63-108; 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinare strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16de eeuw', in H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg (eds.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, pp. 120-132 en 'Van appellatiën ende reformatiën. De ontwikkeling van het hoger beroep bij de Audiëntie, de 'Camere van den Raede' en de Raad van Vlaenderen (ca. 1370-ca. 1550). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van het hoger beroep in de Nederlanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 61 (1993), pp. 237-275.

¹⁷ Bijvoorbeeld J. Monballyu (ed.), *Filips Wielant, verzameld werk: I. Corte instructie in materie criminele*, Brussel, 1995; F. Wielant en E. Strubbe. (ed.), *Practijke civile*, Amsterdam, 1968 en J. Monballyu, 'De style ende maniere van procederen in de Camere van den Raede in Vlaenderen (1521) van Fransoys de Rycke (+1525), ten onrechte toegeschreven aan Lambrecht van den Bryaerde, president van de Grote Raad van Mechelen', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 49 (1981), pp. 361-387. Andere normatieve bronnen zijn hoofdzakelijk te vinden in de reeks Plakkaatboeken van Vlaenderen – gepubliceerd door de Raad zelf – en de Verzameling van de Verordeningen der Nederlanden, uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor de uitgave van de oude wetten en verordeningen van België.

aan de hand van een casus over het presidentschap van de Raad.¹⁸ Ook vermeldenswaardig is het feit dat men tijdens de afgelopen decennia heel wat licentiaatsonderzoek heeft verricht met prosopografische en/of institutionele invalshoek, hoofdzakelijk aan de vakgroep geschiedenis van de Gentse universiteit. Het bestek van dergelijke studies bleef echter vrij beperkt. Bovendien behandelen de bekendste voorbeelden voornamelijk de 15de en de 17de eeuw.¹⁹ Uit het ruime aanbod aan verhandelingen over de Raad van Vlaanderen kunnen ook enkele oudere studies worden aangestipt, waarin voornamelijk aspecten van bevoegdheid en procedure aan bod komen.²⁰

Bij de aangehaalde voorbeelden dient een kanttekening te worden geplaatst. Wat medewerkers van justitieraden betreft, is in het verleden bijna uitsluitend onderzoek gevoerd naar de hogere échelons. Raadsheren en leden van het openbaar ministerie kwamen reeds ruimschoots aan bod, terwijl het zogenoemde

¹⁸ – Zie onder meer J. Dumolyn, *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Gent, 2001, 5 dln., uitgegeven in twee publicaties: *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)*, Brussel, 2002 en *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Leuven, 2003. Tevens van belang is ‘De sociografie van laatmiddeleeuwse gerechtelijke instellingen. Het voorbeeld van Jan Wielant (+1473), griffier en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen van België*, 42 (2001), pp. 7-62.

– Zie onder meer P. Van Peteghem, *Centralisatie in Vlaanderen onder Keizer Karel (1515-1555). Een onderzoek naar de plaats van de Raad van Vlaanderen in de Habsburgse Nederlanden*, Gent, 1979, uitgegeven als *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*, Nijmegen, 1990. Van belang zijn ook ‘Les Pays-Bas et “l’étatisation” du travail aux conseils de justice. L’exemple du travail prescrit et du travail réel au Conseil de Flandre’, in A. Wijffels (ed.), *Miscellanea Consilii Magni III*, Amsterdam, 1988, pp. 111-139 en ‘De Vrede van Nijmegen (1678) en de raadsheren van de Raad van Vlaanderen. De politiek-ideologische gevolgen van een internationale overeenkomst’, in L. Stockman en P. Vandermeersch (eds.), *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, pp. 249-257.

– K. Van Gelder, ‘De Vooght versus Sersanders. De strijd om het presidentschap van de Raad van Vlaanderen en het probleem van de ‘Anjouaanse’ benoemingen in de Oostenrijkse Nederlanden (1716-1725)’, *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 12 (2010), pp. 15-35.

¹⁹ M. Coucke, *Een prosopografische studie over de hogere functionarissen van de Raad van Vlaanderen (1633-1675)*, Gent, 2007; E. Karagiannis, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1477-1492). Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad*, Gent, 1992; D. Lauwers, *De leden van de Raad van Vlaanderen onder Jan zonder Vrees (1405-1419)*, Gent, 1999; K. Moermans, *De culturele expressies van de leden van de Raad van Vlaanderen (1419-1477). Een verkennende prosopografische studie*, Gent, 1999; L. Simons, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1467-1476). Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad*, Gent, 1992; C. Verhaeghe, *De benoeming van de voorzitters en de raadsheren van de Raad van Vlaanderen (1598-1633)*, Gent, 2000 en S. Volckaert, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1386-1404). Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad*, Gent, 1994. Deze voorbeelden kunnen worden aangevuld door middel van een gerichte zoektocht in de Aleph-catalogus van de Gentse universiteitsbibliotheek.

²⁰ Let bijvoorbeeld op de verhandeling van M. Noubouers inzake de toepassing van het strafrecht in de Raad, de verhandeling van K. Van Acker over de rechterlijke organisatie van het graafschap tot in de 13de eeuw met daarop aansluitend die van H. Verhaest over het openbaar ministerie van de Raad van Vlaanderen tijdens de vroegste periode: M. Noubouers, *Het strafrecht in den Raad van Vlaanderen*, Gent, 1944; H. Verhaest, *De vroegste geschiedenis van het openbaar ministerie bij de Raad van Vlaanderen*, Gent, 1981 en K. Van Acker, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de XIIIe eeuw*, Gent, 1950.

Afbeelding 1: Magazijnbeeld archief Raad van Vlaanderen (RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 2458-2460).

lagere personeel quasi buiten beeld bleef. Die vaststelling kan overigens ook worden gemaakt voor de andere justitieraden uit de voormalige Zuidelijke Nederlanden. Dit betekent uiteraard niet dat bestaande studies over het ‘hogere’ personeel geen voorbeeldfunctie kunnen vervullen. Zo is er onder meer het onderzoek dat H. De Ridder-Symoens verrichtte naar het sociale milieu, de universitaire studies en de carrières van de Brabantse raadsheren, of het onderzoek van C. Douchamps-Lefèvre naar de procureurs-generaal van de Raad van Namen tijdens de Oostenrijkse periode.²¹ Er kan tevens worden gedacht aan het uitge-

²¹ H. De Ridder-Symoens, ‘Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)’, in G. Asaert (ed.), *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, pp. 257-302 en C. Douchamps-Lefèvre, *Les procureurs généraux du Conseil de Namur sous le régime autrichien. Leur action en matière politique. Contribution à l’histoire des institutions et à l’histoire sociale du Namurois au XVIIIe siècle*, Leuven, 1961.

breide biografisch woordenboek van C. Bruneel over het personeel van de centrale instellingen tijdens de Oostenrijkse tijd.²² Van recentere datum zijn dan weer het proefschrift van C. Thomas, waarin de lijn van Bruneels studie wordt doorgetrokken voor de Spaanse periode, en het proefschrift van A. Verscuren over de 18de-eeuwse Grote Raad van Mechelen en het profiel van diens raadsheren.²³ Recente uitzonderingen op deze regel vormen het onderzoek van J. Houssiau naar de secretarissen van de Geheime Raad, de bundel *Les acteurs de la justice* waarin de advocaten van de Raad van Vlaanderen worden belicht en de akten van het colloquium *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*.²⁴ Deze studies zijn tekenend voor een hedendaagse onderzoekstendens binnen de rechtsgeschiedenis, namelijk de hernieuwde aandacht voor de diverse actoren in het domein van justitie.

In archiefwetenschappelijk opzicht getuigen de inleidingen op recente inventarissen eveneens van een nieuwe aanpak.²⁵ Die van de Raad van Brabant richten zich niet alleen tot de raadpleger via een klassieke inventarisinleiding, maar bieden hem of haar ook inzicht in de taakverdeling van de griffiers en de secretarissen, de reeksvorming binnen het archiefbestand, de verschillende procedures en zelfs mogelijke zoekstrategieën. Voor de Grote Raad van Mechelen ontwikkelde D. Leyder anno 2010 daarenboven een archiefgids.²⁶ Wat echter het archief van de Raad van Vlaanderen betreft, was sinds de definitieve inventarisatieactie van J. Buntinx tot voor kort nauwelijks meer iets verschenen.²⁷ Enkel de verhandeling van L. De Frenne over het statuut van procesdossiers – specifiek toegespitst op het archief van de fiscalen van de Raad – en recente bronnenuitgaven van

²² C. Bruneel, *Les grands commis du gouvernement des Pays-Bas Autrichiens. Dictionnaire biographique du personnel des institutions centrales*, Brussel, 2001.

²³ C. Thomas, *Le visage humain de l'administration. Les grands commis du gouvernement central des Pays-Bas Espagnols (1598-1700)*, Brussel, 2014 en A. Verscuren, *An Aging Court in a Changing World? The Great Council of Malines in the Eighteenth Century*, Leuven, 2013.

²⁴ Respectievelijk J. Houssiau, *Les Secrétaires du Conseil Privé sous Charles Quint et Philippe II (c. 1531-c. 1567)*, Brussel, 1998; G. Martyn, 'Les avocats au Conseil de Flandre (1386-1795): à la recherche d'une déontologie', in R. Robaye (ed.), *Les acteurs de la justice. Magistrats, ministère public, avocats, huissiers et greffiers (XIIe-XIXe siècle)*, Namur, 2002, pp. 103-119 en G. Martyn, G. Donker, S. Faber en D. Heirbaut (eds.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, Hilversum, 2009. Meer populariserend is het rijk geïllustreerde boekje naar aanleiding van tweehonderd jaar Gentse orde der advocaten: G. Martyn, *Gent en zijn advocaten. Een historische wandeling door de stad*, Gent, 2012.

²⁵ M. Oosterbosch, *Grote Raad voor de Nederlanden te Mechelen. Procesbundels beroepen uit Vlaanderen. Ordinaris processen (nr 1-1000)*, Brussel, 1998; E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1: Archief van de griffiers*, Brussel, 1995 en E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 2: Archief van de secretariaten*, Brussel, 1999.

²⁶ D. Leyder, *Les archives du Grand Conseil des Pays-Bas à Malines (vers 1445-1797)*, Brussel, 2010.

²⁷ Zie hoofdzakelijk J. Buntinx, *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen*, Brussel, 1964-1979, 9 dln. en J. Buntinx, 'De Raad van Vlaanderen (1386-1795) en zijn archief', *Standen en Landen*, 1 (1950), pp. 55-76.

G. Rogiers zijn vermeldenswaardig.²⁸ In genealogische tijdschriften kan, aanvullend, tevens af en toe iets over het archiefbestand worden aangetroffen.²⁹

2. De Raad van Vlaanderen in een nieuw licht

Bij wijze van bijdrage aan de huidige nationale en internationale onderzoekstendenzen op institutioneel, rechtshistorisch en archiefwetenschappelijk vlak werd binnen het Rijksarchief te Gent een onderzoeksproject opgestart over de Raad van Vlaanderen (1386-1795). Die instelling is uiteraard het bekendst omwille van zijn gerechtelijke taken.³⁰ Wat de contentieuze rechtspraak of dus rechtspraak in conflicten betreft, sprak men er recht in zowel civiele of burgerlijke als in criminele of strafrechtelijke zaken. In eerste aanleg werden hoofdzakelijk enkele uitzonderingsgevallen behandeld, waarvan de *casus reservati*, *cas réservés* of voorbehouden gevallen het grootste deel uitmaakten.³¹ De Raad behandelde ook zaken *ratione personae* in eerste aanleg, bijvoorbeeld kwesties waarin vorstelijke ambtenaren en eigen personeel verwickeld waren, en betwiste conflicten van diverse aard tussen twee overheden of tussen een overheid en een particulier. Tot slot kon de instelling of één van de betrokken partijen van mening zijn dat een zaak beter door de Raad kon worden behandeld dan door een lokale of regionale rechtbank. In zo'n geval konden verschillende methodes worden gebruikt om die zaak in eerste aanleg toch bij de Raad van Vlaanderen aanhangig te maken. De belangrijkste bestaansreden van de justitieraad was echter zijn functie als beroepshof in civiele zaken – eeuwenlang een doorn in het oog van de Vlaamse steden. Er waren bij de Raad twee vormen van beroep mogelijk, namelijk appel

²⁸ Respectievelijk L. De Frenne, *Het archief van de fiscalen van de Raad van Vlaanderen. Een denkoefening over het statuut van de procesdossiers en een nadere toegang hierop voor de periode 1658-1662*, Brussel, 2005 en G. Rogiers, *Criminele processen voor het hoogste gerechtshof in Vlaanderen, de Raad van Vlaanderen, eind zeventiende begin achttiende eeuw*, Oostende, 2008-2013, 4 dln.

²⁹ Bijvoorbeeld G. Demuyne, 'Het archief van de Raad van Vlaanderen – een onuitputtelijke maar moeilijk toegankelijke bron voor de genealogen', *Leiestam*, 14 (2006), pp. 573-575 en 15 (2007), pp. 593-594, 601, waarin de slechte 'beheersbaarheid' van het bestand voor de raadplegers wordt aangekaart.

³⁰ Voor een meer uitgebreide bespreking van de bevoegdheden en de samenstelling van de Raad van Vlaanderen, zie onder meer P. Van Peteghem, 'Raad van Vlaanderen', in W. Prevenier en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 131-156 en J. Verfaillie, *Het archief van de Raad van Vlaanderen (1386-1795): gids voor de gebruiker*, Brussel, 2014, pp. 27-45.

³¹ Het betreft een aantal items waarbij de persoon van de vorst, zijn domein en zijn rechten betrokken waren of zaken die hij om bepaalde redenen naar zich toe wou trekken, bijvoorbeeld majesteitsschennis, overtredingen van specifieke vorstelijke bevelen, inbreuken tegen personen en instellingen onder vorstelijk safeguarde, aanslagen tegen het vorstelijk domein en de bijhorende rechten, misdrijven door en tegen vorstelijke ambtenaren tijdens de uitoefening van hun ambt of door voornamen edelen, zware vormen van oproer en verstoring van de openbare orde, valsmunterij en processen aangaande bezitsrecht.

of reformatie.³² Daarnaast was de justitieraad ook bevoegd voor vrijwillige rechtspraak, waarbij partijen voor de Raad verschenen en allerhande overeenkomsten lieten registreren. De uitvoering van deze zogenoemde wettelijke passeringen, akten en contracten of vrijwillige condempnatiën kon doorheen het hele graafschap worden afgedwongen.

Minder bekend, maar niet minder belangrijk zijn de bestuurlijke bevoegdheden van de Raad van Vlaanderen. De justitieraad vormde immers ook het opperste openbare bestuur op gewestelijk niveau en fungeerde in dat opzicht als doorgeefluik tussen de centrale instellingen en de lokale en regionale besturen van het graafschap Vlaanderen. Dit ging niet alleen om het doorgeven van informatie; de Raad vormde duidelijk ook een eigen mening en werd in de loop van zijn bestaan steeds frequenter advies gevraagd over allerhande onderwerpen.³³ Naast deze advisering stond de justitieraad ook in voor de registratie en publicatie van plakkaten en ordonnanties. Pas wanneer een tekst gepubliceerd was in het consistorie van de Raad en er met hetzelfde doel exemplaren aan lokale en regionale besturen waren bezorgd, was de inhoud ervan geldig in het graafschap. Andere, beperktere vormen van registratie betroffen onder meer het bijhouden van adels- en aanstellingsbrieven.

Een derde takenpakket, dat van de Raad als toezichthoudend orgaan, was specifiek voorbehouden aan het officie-fiscaal of dus het openbaar ministerie. Dat was het orgaan binnen de Raad dat specifiek als waakhond voor de vorstelijke belangen optrad, dat toezag op de naleving van ordonnanties en dat de openbare orde in het graafschap moest handhaven. Het spreekt vanzelf dat de taken van het openbaar ministerie nauw aansloten bij zowel de bestuurlijke als de gerechtelijke taken van de Raad in zijn geheel. De fiscalen voerden opdrachten uit die afkomstig waren van de centrale instellingen; vaak betrof het informatiegaring via algemene circulaire of individuele vragenlijsten. Op gerechtelijk vlak konden

³² In tegenstelling tot het eigenlijke beroep of appel kon reformatie tot maximaal een jaar na het vonnis van eerste aanleg worden ingeroepen. Reformatie werkte daarenboven niet opschortend; het vonnis waartegen beroep werd aangetekend kon ondertussen worden uitgevoerd. Bij appel was dit omgekeerd: men had in deze vorm slechts een tiental dagen de tijd om beroep aan te tekenen, waarbij de uitvoering van het vonnis in eerste aanleg werd opgeschort tot na de afloop van de procedure in beroep. Appel, van oorsprong Frans, kwam reeds voor tijdens de beginjaren van de Raad, wanneer hoger beroep werd aangetekend tegen vonnissen van rechtbanken uit Vlaanderen Gallicant. Pas vanaf de tweede helft van de 15de eeuw begon de appelprocedure ook door te dringen in de andere Vlaamse regio's.

³³ Bijvoorbeeld bij benoemingen van lokale en regionale ambtenaren, militaire acties, organisatie van vieringen (o.a. inauguraties), financiële kwesties van lokale en regionale besturen, ... De Raad van Vlaanderen was ook het eerste controleorgaan voor de samenvoeging van diverse gewoonterechtelijke tradities tot formele uitgevaardigde wetten. De instelling verkeerde vaak in een moeilijke positie, aangezien niet alleen werd verwacht dat de Raad de belangen van het graafschap behartigde maar ook de vorstelijke rechten in het gebied vrijwaarde.

ze zowel burgerlijke als strafrechtelijke vorderingen instellen, of lokale hoven verplichten in een bepaalde zaak op te treden. Indien de vorst door een bepaald geding dreigde geschaad te worden, voegde het officie-fiscaal zich bovendien als partij in dat geding. Daarnaast kon het openbaar ministerie ook worden ingeschakeld om toe te zien op de correcte uitvoering van een vonnis of een besluit van de Raad – het betrof in beide gevallen immers een beslissing van een vorstelijke rechtbank.

Tot slot zetelde de Raad van Vlaanderen tijdens de 18de eeuw sporadisch ook in een totaal andere hoedanigheid, namelijk als rechtbank voor maritieme zaken. Men hield er in dat kader tevens dossiers bij die niet noodzakelijk conflictgebonden waren, voornamelijk over kaapvaart. De justitieraad nam deze bevoegdheden over van de *Conseil d'Amirauté Suprême* die in 1694 werd opgeheven.³⁴

Dit ruime pakket aan bevoegdheden impliceert de aanwezigheid van een groot aantal medewerkers. Zij kunnen in vijf fictieve categorieën worden onderverdeeld. Eerst en vooral was er de Raad *stricto sensu*, bestaande uit de president en een fluctuerend aantal raadsheren, doorheen de tijd aangevuld met raadsheren met afwijkend statuut.³⁵ Het grootste deel van hen had een juridische opleiding genoten. De tweede categorie, het officie-fiscaal of het openbaar ministerie, bestond uit twee topfunctionarissen: de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal. Zij werden doorgaans ook tot de raadsheren gerekend. Hun dienst werd eventueel vervuld met één of meerdere substituten. De griffie, een derde groep medewerkers, bestond dan weer uit drie verschillende functietypes: griffier, klerk en notaris. De griffier stond uiteraard aan de leiding van de dienst en liet zich bijstaan door een stijgend aantal klerken. De notaris, een functie die aan het einde van de 17de eeuw uitdoofde, trad op als plaatsvervanger van de griffier. Zijn functie werd overbodig aangezien men ondertussen was overgestapt naar een permanentie van respectievelijk twee (1587), drie (1668) en vier (1674) griffiers. Aansluitend bij deze duidelijk te onderscheiden clusters waren er enkele specifieke functionarissen actief die, overkoepelend, als ondersteunende diensten kunnen worden beschouwd. Het betreft onder meer enkele ontvangers, deurwaarders, boden, huisbewaarders en cipers. Tot slot mag de aanwezigheid van een groot aantal procureurs en advocaten, die gezamenlijk onofficieel de balie kunnen worden genoemd, niet over het hoofd worden gezien. Hoewel ze jaarlijks werden beëdigd door de Raad, kunnen ze echter niet als vaste mede-

³⁴ Zie de inleiding van J. Bolsée, *Inventaire des archives des conseil et sièges d'Amirauté*, Tongeren, 1932 voor meer uitleg over deze bevoegdheden.

³⁵ Het betreft hoofdzakelijk raadsheren-commissarissen, buitengewone of extraordinaire raadsheren en supernumeraire raadsheren.

werkers worden beschouwd. Daarenboven waren ze vaak niet exclusief aan de instelling verbonden. Toch werden ze tot de suppoosten van het hof gerekend, een verzamelnaam voor alle medewerkers van de Raad van Vlaanderen.

In het lopende onderzoeksproject staan niet de raadsheren, maar wel de griffiers van de instelling centraal.³⁶ In een vroegmoderne justitieraad was de griffie het zenuwcentrum van alle activiteiten. Uitgangspunt van het onderzoek is dan ook dat die topambtenaren – in de historiografie vaak, contradictorisch genoeg, tot de ‘lagere’ medewerkers gerekend – hun stempel hebben gedrukt op de geschiedenis, de interne werking én uiteraard op de archiefvorming van de Raad van Vlaanderen. Over hun identiteit, opleidingsniveau, carrièreverloop en ambtsuitoefening is echter nauwelijks iets bekend. Een collectieve biografie van deze griffiers opent bijgevolg niet alleen perspectieven voor de geschiedenis van de Raad en zijn archief als dusdanig, maar ook voor de studie van de vroegmoderne administratieve elite in het graafschap Vlaanderen in het algemeen en in het Gentse in het bijzonder.

De bevoegdheden van de griffie en, bij uitbreiding, van de leidinggevende griffier(s) waren heel wat breder dan het louter schrijvende aspect waar de benaming letterlijk naar verwijst. De dienst voerde taken uit die essentieel waren voor zowel de interne werking als de bestuurlijke, gerechtelijke en toezichthoudende taakuitoefening van de Raad van Vlaanderen. Men centraliseerde er alle communicatie die betrekking had op lopende zaken aan de hand van drie verschillende documentstromen: de instroom (bijvoorbeeld binnenkomende brieven of pleitstukken die door partijen werden ingediend), de uitstroom (bijvoorbeeld uitgaande brieven of beschikkingen die aan partijen werden meegedeeld) en de interne productie.³⁷ De instelling maakte zelf, voor intern gebruik, immers ook archief aan om het dossierverloop op te volgen (bijvoorbeeld vonnisregistratie, boekhoudkundige stukken, ...). Het was tevens de griffie die instond voor de verslaggeving van de zittingen van de Raad.

Naast deze schrijvende en authenticerende rol – er werd immers veel aandacht besteed aan het handtekenen en zegelen van documenten – namen de griffiers

³⁶ Zie ook J. Verfaillie, *Au Cœur de la Cour. Een analyse van de organisatie en het personeel van de griffie van de Raad van Vlaanderen, 1386-1795*, Gent, 2014. In het kader van dit project verschijnt tevens een uitgebreide archiefgids: J. Verfaillie, *Het archief van de Raad van Vlaanderen (1386-1795): gids voor de gebruiker*, Brussel, 2014. Als voornaamste bron wordt het uitgebreide instellingsarchief van de Raad gebruikt, aangevuld met archiefbescheiden van de Rekenkamers en van de collaterale raden.

³⁷ Zie onder meer E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1: Archief van de griffiers*, Brussel, 1995, pp. 44-45; E. Put, ‘Opinies. Beraadslaging en archiefvorming bij de Raad van Brabant (16de-18de eeuw)’, in C.H. Van Rhee, F. Stevens en E. Persoons (eds.), *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning*, Leuven, 2001, pp. 27-28 en E. Put, *Zoekwijzer gerechtelijk archief ancien régime*, Brussel, 1999.

van de Raad vaak ook actief deel aan de behandeling van zaken. Ze werden soms als bode ingeschakeld om (mondelinge) boodschappen af te leveren aan prominenten; frequenter traden ze op als adjunct van een raadsheer tijdens gerechtelijke onderzoeken. Daarenboven hadden de griffiers ook een beperkte ceremoniële rol, bijvoorbeeld bij de indiensttreding van een nieuwe president ageerden ze als managers ten opzichte van hun eigen dienst én stonden ze in voor de goede bewaring van het archief van de instelling.

De griffiers bevonden zich, met andere woorden, niet alleen in het centrum van alle activiteiten; zij vormden ook de groep medewerkers die het meest in contact kwam met alle andere categorieën. Ze werkten nauw samen met zowel de raadsheren, het officie-fiscaal als de ondersteunende diensten en waren binnen de instelling het aanspreekpunt voor de advocaten en de procureurs die de belangen van hun cliënten behartigden.

3. Een 16de-eeuwse casus

Binnen de volledige werkingsperiode van de Raad kunnen 71 verschillende griffiers worden geïdentificeerd. Onder hen bevinden zich een aantal leden van bekende Gentse geslachten, zoals de families de Aranda, d'Hane, Helias, Masseau en Penneman. Een andere klinkende naam is bijvoorbeeld die van Jan Wielant (ca. 1398-1473), vader van rechtsgeleerde Filips Wielant.³⁸

Bijna kon een tweede beroemde vader aan de lijst worden toegevoegd. Diverse auteurs menen immers dat de vader van filoloog Daniël Heinsius ooit kortstondig het griffierschap van de Raad van Vlaanderen op zich heeft genomen.³⁹ Deze Daniël (Gent, 1580 – Leiden, 1655) was onder invloed van vader Nicolaas oorspronkelijk een student rechten, maar volgde uiteindelijk toch zijn roeping en

³⁸ Zie aangaande deze personen onder meer J. Dumolyn, *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Gent, 2001, pp. 890-894 (Van den Brande), 1070-1084 (Van de Kethulle) en 1294-1303 (Wielant); J. Dumolyn, 'De sociografie van laatmiddeleeuwse gerechtelijke instellingen. Het voorbeeld van Jan Wielant, griffier en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 42 (2001), pp. 7-62 en J. Monballyu (ed.), *Filips Wielant, verzameld werk: I. Corte instructie in materie criminele*, Brussel, 1995, pp. 8-18.

³⁹ Oorspronkelijk vermeld in E. Varenbergh, 'Notes sur quelques Belges célèbres du XVIe siècle', *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique*, s.n. (1874), pp. 375-378 en E. de Borchgrave, *Daniel de Borchgrave, procureur-général au conseil de Flandre, premier secrétaire d'état des provinces unies, etc. (1550-1590): notes historiques et généalogiques*, Gent / Den Haag, 1898, pp. 31-32, cf. infra. Dit werd in quasi alle biografische en letterkundige publicaties aangaande Daniël Heinsius overgenomen, zie o.m. J.H. Meter, *De literaire theorieën van Daniël Heinsius*, Utrecht, 1975, p. 17; R. Veenman, 'Heinsius en Rossa: ware liefde? Over de liefdespoëzie van een Leidse humanist', *Historisch Tijdschrift Holland*, 30 (1998), 4-5, pp. 216-217 en W. Waterschoot, 'Heinsius, Daniël', in *Nationaal Biografisch Woordenboek XIII*, Brussel, 1990, pp. 383-389.

ging letteren studeren. Met gevolg: hij werd niet alleen een gevierd uitgever van Griekse en Latijnse teksten, hij stond ook bekend als literair theoreticus, criticus, redenaar en dichter in zowel de klassieke talen als in zijn moedertaal. Hij zou gedurende zijn volledige carrière verbonden blijven aan de universiteit van Leiden, waar hij benoemd werd als hoogleraar. Daniël had inderdaad Gentse roots. Hij was geboren in de Arteveldestad, bracht er zijn eerste levensjaren door en deed zijn herkomst eer aan door *Theocritus de Ganda* als schuilnaam te gebruiken. Ook Gent is Heinsius nog niet helemaal vergeten. Zijn afbeelding siert, onder andere, de Aula van de Universiteit Gent in de Voldersstraat. Stellen dat vader Heinsius rond de eerste levensjaren van Daniël Heinsius als griffier bij de Vlaamse justitieraad actief was geweest, lijkt dus zowel uit chronologisch als geografisch oogpunt aannemelijk.

Nader onderzoek leert dat het hier een persoonsverwarring betreft. Het echte verhaal van griffier Heyns blijkt zo mogelijk nog intrigerender te zijn. Het situeert zich middenin enkele duistere bladzijden in de geschiedenis van én de geschiedschrijving over de Vlaamse justitieraad. De casus Heyns is dan ook de perfectie illustratie van de manier waarop het bestuderen van de griffiers van de Raad kan bijdragen aan de geschiedenis van de instelling én aan die van het graafschap Vlaanderen. Heyns' passage in de griffie van de Raad viel immers binnen de periode van de calvinistische Republiek Gent (1577-1584).⁴⁰ Deze jaren vormden één van de fases van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), het conflict dat de Nederlanden uiteindelijk in een zuidelijke katholieke en noordelijke protestantse helft zou verdelen.⁴¹ Tijdens de eerste decennia van de opstand tegen het anti-ketterse bewind van de Spaanse koning Filips II en diens repressie via het optreden van de hertog van Alva, wonnen de calvinisten in de gehele Nederlanden terrein. In het najaar van 1577 kregen de reformatiegezinden ook in het Gentse stadsbestuur de bovenhand. Op 1 november van dat jaar werd door hen een Comité van XVIII mannen opgericht dat voortaan de stad zou besturen. In navolging van Gent, dat zelf al Brussel als voorbeeld had, volgden andere Vlaamse steden snel: onder meer Ieper, Brugge en Kortrijk kregen een gelijkaardig bestuur. Pas in 1584-1585, toen landvoogd Alexander Farnese stelselmatig

⁴⁰ Over deze periode, zie onder meer B. Vander Schelden, *De Gentse stadsmagistraat tijdens de calvinistische Republiek (1577-1584)*, Gent, 2010; J.E. de Nève de Mévergnies, *Gand en république. La domination calviniste à Gand (1577-1584)*, Gent, 1940; A. Despretz, 'De instauratie der Gentse calvinistische Republiek', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 17 (1963), pp. 119-229; J. Decavele en D. Coigneau (eds.), *Het eind van een rebelse droom: opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984.

⁴¹ Voor een breder kader, zie onder meer J. Decavele, *Vlaanderen tussen Spanje en Oranje: Willem de zwijger en de Lage Landen in de zestiende eeuw*, Gent, 1984.

Vlaamse en Brabantse gebieden terug onder Spaans katholiek bewind kreeg, kwam een einde aan deze periode. Gent werd in augustus van 1584 heroverd waardoor de calvinistische Republiek Gent ophield te bestaan.

Het spreekt vanzelf dat de Raad van Vlaanderen, een vorstelijke instelling, zich tijdens deze zevenjarige periode in een uiterst penibele positie bevond. De casus Heyns illustreert dan ook hoe de Raad met de situatie omging en er tegelijk uitermate door werd beïnvloed. Het contrast van Heyns' ambtsprofiel met dat van zijn collega's, zijn directe voorgangers en opvolgers geeft daarenboven een eerste indicatie van de typische en atypische griffiersprofielen die uit het onderzoek naar voor komen. Daarnaast zet deze casus uiteraard ook een historisch gegroeid misverstand in verband met de identificatie van deze griffier recht. Het is tekenend voor de manier waarop tijdens de 19de eeuw met gegevens over dit type medewerkers werd omgegaan. De persoon uit deze casus werd tot op heden enkel vermeld omdat men hem beschouwde als een curiosum, wegens zijn vermeende verwantschap met één van de grote namen uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Om die reden wordt in het verdere verloop van dit artikel gestart vanuit hetgeen tot nu toe in de historiografie over griffier Heyns te vinden was. Daarna wordt het tijds kader geschetst voor de Raad van Vlaanderen in het algemeen en de griffie en zijn hoofdrolspelers in het bijzonder. Het ambtsprofiel van Heyns' voorgangers komt daarbij in contrast te staan met dat van hem en zijn collega-griffiers uit de calvinistische periode. Vervolgens wordt overgegaan tot de definitieve identificatie van griffier Heyns. Zijn levensloop en die van zijn familie kon uiteindelijk relatief gedetailleerd worden gereconstrueerd en blijkt sterk getekend door de sociale en politieke gebeurtenissen in het toenmalige West-Europa. Tot slot wordt de vraag gesteld naar mogelijke banden van de échte familie Heinsius met de Raad en met griffier Heyns.

4. Vertrekpunt

In een passage over de grootvader en de ouders van de bekende filoloog Daniël Heinsius (1580-1655) maakte baron Emile Jacques Yvon Marie de Borchgrave anno 1898 een link met de Raad van Vlaanderen.⁴² Hij deed dit in zijn studie

⁴² Emile Jacques Yvon Marie de Borchgrave (Gent, 1837-1917) behaalde een diploma van doctor in de rechten aan de Universiteit Gent, was commandeur in de Leopoldsorde, bezat het Grootlint in diverse buitenlandse ordes, was officier bij het Erelegioen en bij de orde van het Openbaar Onderricht, buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister voor België te Wenen en lid van de Koninklijke Academie (Klasse der Letteren). Hij werd baron op 15 februari 1896. Zie E. de Borchgrave, *Daniel de Borchgrave, procureur-général au conseil de Flandre, premier secrétaire d'état des provinces unies, etc. (1550-1590): notes historiques et généalogiques*, Gent / Den Haag, 1898, pp. 234-235.

over één van zijn eigen voorvaderen: Daniël de Borchgrave (1550-1590), onder meer procureur-generaal bij de Raad van Vlaanderen.⁴³ De auteur baseerde zich voor de beroepsgegevens in het betreffende fragment hoofdzakelijk op een artikel van Emile Varenbergh, dat in 1874 in de *Messenger des sciences historiques* was verschenen.⁴⁴ De tekst uit 1874 was gestoeld op archivalische bronnen. Varenbergh had een schrijven gevonden dat in 1580 vanuit de Raad van Vlaanderen aan het Gentse stadsbestuur was gericht en dat was ondertekend met de naam “*Heyns*”.

Gecombineerd met de wetenschap dat vader Nicolaas Heyns fs. Nicolaas voorheen griffier te Geraardsbergen was geweest, resulteerde dit gegeven in de identificatie van die Nicolaas als de griffier Heyns die anno 1580 in de Vlaamse justitieraad de pen voerde. Gebaseerd op deze conclusie werden door de Borchgrave de termen ‘griffier’ en, bijkomend, ‘procureur’ van de Raad van Vlaanderen definitief verbonden met de identiteit van de vader van Daniël Heinsius. Het feit dat de naam van griffier Heyns op geen enkele toenmalig bekende lijst voorkwam, werd toegeschreven aan de protestantse achtergrond van de man en aan de bronnenschaarste voor dat specifieke decennium.

Beide studies kregen uitgebreid navolging doorheen de 20ste eeuw. Tot op heden leest men in biografieën van Heinsius dat zijn vader griffier is geweest van de Raad van Vlaanderen – een chronologie die lijkt te kloppen met die van de uiterst ambulante familie Heyns, aangezien Daniël zelf te Gent geboren was op 9 juni 1580.⁴⁵

Vader Nicolaas, inderdaad afkomstig uit Geraardsbergen en zoon van een gelijknamige vader, was op 6 oktober 1575 getrouwd met de Ieperse Elisabeth Navegheer fa. Pierre en stond bekend om zijn protestantse sympathieën.⁴⁶ Na de geboorte van hun eerste kind in 1578, dochter Catharina, kwam het gezin in Gent ten tijde van de calvinistische Republiek (1577-1584) wonen. Kort daarna werd zoon Daniël in de Arteveldestad geboren. Een drietal jaar later werd duide-

⁴³ E. de Borchgrave, *Daniel de Borchgrave, procureur-général au conseil de Flandre, premier secrétaire d'état des provinces unies, etc. (1550-1590): notes historiques et généalogiques*, Gent / Den Haag, 1898, pp. 31-32: “Les Heins étaient originaires de Grammont où, au commencement du XVe siècle, Nicolas occupa à plusieurs reprises les fonctions d'échevin. C'était, un homme de grande érudition. Son fils, également nommé Nicolas, vint habiter Gand et devint greffier, plus tard procureur au conseil de Flandre. Lorsqu'il épousa Elisabeth Navegheer, il avait, nous l'avons déjà dit, vingt-huit ans”. Hij had het logischerwijze eerder over het begin van de 16de in plaats van de 15de eeuw.

⁴⁴ E. Varenbergh, ‘Notes sur quelques Belges célèbres du XVIe siècle’, *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique*, s.n. (1874), pp. 375-378.

⁴⁵ Zie onder meer L. Roersch, ‘Heins (Daniel)’, in *Biographie Nationale VIII*, Brussel, 1884-1885, pp. 851-874 en W. Waterschoot, ‘Heinsius, Daniël’, in *Nationaal Biografisch Woordenboek XIII*, Brussel, 1990, pp. 383-389.

⁴⁶ Een zus van Elisabeth Navegheer, Martine Navegheer, was gehuwd met Daniël de Borchgrave – vandaar de interesse van baron de Borchgrave voor de familie Heyns.

lijk dat de Spaanse herovering van Gent enkel een kwestie van tijd zou zijn. Nicolaas zag zich om geloofsredenen genoodzaakt om uit te wijken naar de protestantse Noordelijke Nederlanden. Eerst werd Daniël op driejarige leeftijd naar kennissen in het Zeeuwse Veere gestuurd, waarna het voltallige gezin voor korte tijd naar Engeland verhuisde. Na een kort verblijf te Dover en te London keerde de familie Heyns terug naar de Nederlanden, waar ze onder meer te Delft, Rijswijk en Vlissingen woonden en waar Daniël Heinsius op verschillende locaties zijn opleiding genoot. Hij zou in de Noordelijke Nederlanden uiteindelijk zijn volledige carrière uitbouwen.⁴⁷

5. Een woelige passage in de geschiedenis van de Raad

Staving van deze Gentse periode aan de hand van het archief van de Raad van Vlaanderen blijkt bijzonder moeilijk. Tijdens de calvinistische Republiek maakte de Vlaamse justitieraad een interne crisis door van – tot dan toe – ongeziene proporties, wat zich reflecteert in het weinige bewaarde archief uit die jaren.⁴⁸ Sinds de aanvang van het stedelijk calvinistische bewind werden de zittingen van de vorstelijke Raad voortdurend gestoord, raadsheren werden fysiek aangevallen en een enkeling bekocht zijn positie zelfs met de dood.⁴⁹ Op 16 december 1579 verlieten de meesten van hen dan ook de stad en zochten ze veiliger oorden op.⁵⁰ Op 2 januari vinden we de eerste sporen terug van hun officiële zittingen, in het vandaag Noord-Franse Douai.⁵¹

Anders dan alle voorafgaande verhuisoperaties van de instelling – die voorheen achtereenvolgens te Rijsel (1386-1405), Oudenaarde (1405-1407), Gent (1407-1439), Kortrijk (1439-1440), Gent (1440-1447), Dendermonde (1447-1451), Ieper (1451-1463), Gent (1464-1488), Brugge (1488), Gent (1488-1492), Dendermonde (1490-1492), Ieper (1492-1498) en Gent (1498-1579)

⁴⁷ Zie, voor een beknopte samenvatting, W. Waterschoot, 'Heinsius, Daniël', in *Nationaal Biografisch Woordenboek XIII*, Brussel, 1990, pp. 383-389.

⁴⁸ Algemene gegevens betreffende de geschiedenis van de Raad zijn gebaseerd op J. Verfaillie, *'Au Coeur de la Cour'. Een analyse van de organisatie en het personeel van de griffie van de Raad van Vlaanderen, 1386-1795*, Gent, 2014, passim. Zowel in de verhandeling als in onderhavig artikel werd er overigens voor gekozen de schrijfwijze van de namen van de griffiers te respecteren zoals zij die zelf het vaakst hanteerden.

⁴⁹ Raadsheer Jacob Hessele was de ongelukkige die na een conflict met calvinistisch leider Ryhove te Sint-Denijs-Westrem aan een boom werd opgehangen. Zie J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen, deel 1*, Gent, 1964, pp. 9-10.

⁵⁰ M. Coucke, *Een prosopografische studie over de hogere functionarissen van de Raad van Vlaanderen (1633-1675)*, Gent, 2007, pp. 27-28.

⁵¹ Het vroegst beschikbare register van de raadshelft die naar Douai trok begint immers op 2 januari. Zie RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 164.

had gezeteld – betekende dit een eerste echte scheuring.⁵² In het Gravensteen bleef immers een calvinistisch gezinde Raad werkzaam die vanaf 18 december 1579 de activiteiten gewoon verderzette.⁵³ Pas na de inname van de stad door Farnese keerde de fractie uit Douai naar zijn oorspronkelijke zetel terug, ten nadele van de calvinistische raadshelft. Dit overwicht werd overigens sterk benadrukt in eigentijdse documenten: de eerste aantekening in een nieuw resolutieregister stipte op 18 maart 1585 de “Wedercompste vanden raedt van Douaije” aan, zonder enige erkenning van het feit dat te Gent ook een Raad had gezeteld.⁵⁴

Het vertrek van een deel van de Raad van Vlaanderen in de laatste decemberdagen van 1579 betekende tevens een leegloop in de griffie, die in die tijd was samengesteld uit één griffier, één notaris en een aantal klerken. Tijdens de 16de eeuw was het griffiersambt het voorwerp van – meestal zesjarige – pachtcontracten, zoals ook het geval was bij de toenmalige griffier, meester Henrij Stalins (ca. 1527-1610).⁵⁵ Deze Aalstenaar was oorspronkelijk advocaat en had zijn eerste aanstelling als griffier verkregen op 23 november 1573. Hij werd echter niet zonder problemen door de raadsheren van de Vlaamse justitieraad geadmitteerd.⁵⁶ Hij had zich op 9 december 1573 aangeboden met zijn commissiebrief, ondertekend door Alva, waarop hij de vraag kreeg of hij zijn eed wel kon afleggen zonder zijn “consciëntie te beieghenen”. Hoewel de tekst van zijn commissie stelde dat hij voor het verkrijgen van de betrekking niets gegeven of beloofd had, bestond immers het gerucht dat Stalins naast de gewone jaarlijkse pacht van 600 pond (van 40 groten, of dus 1200 pond parisis) ook een aanzienlijke som extra had geboden.⁵⁷ De raadsheren namen zich voor om de zaak te laten onderzoeken door de procureur-generaal, waardoor Stalins het risico liep om gestraft te worden voor meened. Dit weerhield hem echter niet om diezelfde dag toch de eed af te leggen.

⁵² Een tweede scheuring zou plaatsvinden in maart 1678, toen een groep raadsheren de Franse overheersing te Gent ontvluchtte en zich tot in het voorjaar van 1679 te Brugge vestigde. Een Fransgezinde fractie bleef actief te Gent.

⁵³ Naar analogie met de raadshelft te Douai begon ook deze fractie eigen registers. Zie RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 2572.

⁵⁴ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 165, 1r. Zie ook RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7621.

⁵⁵ Hij was licentiaat in de rechten. Zijn inschrijving in de matrikels van de oude Leuvense universiteit is te vinden op datum van 29 augustus 1547, onder de benaming *Henr. Stalens de Alosto*. Zie A. Schillings, *Matricule de l'université de Louvain IV*, Brussel, 1961, p. 353.

⁵⁶ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7617, 316Ar-314Bv (verkeerd gefolieerd).

⁵⁷ Rekening houdend met het typedagloon van een Vlaamse arbeider, dat voor de periode 1571-1575 was vastgesteld op 5,2 stuiver, betekende dit een jaarlijkse pachtsom van 2308 typedaglonen, hetzij meer dan negen jaarlonen. Zie C. Vandenbroeke, ‘Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese 14de-20ste eeuw’, in *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers*, Brussel, 1988, pp. 260-274.

Het onderzoek van de procureur-generaal verliep moeizaam. Toen Henrij Stalins tot drie keer toe niet opdaagde en de derde keer daarenboven zijn vrouw stuurde, werd hem niet alleen de toegang tot de Raad ontzegd maar verloor hij ook al zijn privileges als griffier. In mei 1574 werd hij kortstondig geschorst, maar het definitieve antwoord van de koning op het rapport van de procureur-generaal kwam op 14 december 1575 toch in de vorm van een nieuwe commissiebrief voor Stalins.⁵⁸ Hij kreeg met ingang van 9 december 1575 een aanstelling voor de resterende vier jaar van de oorspronkelijke pachttermijn, met een extra twee jaar daar bovenop. De “silence perpétuel” die de procureur-generaal en de overige raadsheren over de zaak moesten aanhouden, kostte Stalins echter behoorlijk veel. Naast de eerder genoemde jaarlijkse pachtsom diende hij in totaal 6666 pond (van 40 groten, of dus 13332 pond parisis) aan de algemeen ontvanger van Vlaanderen te overhandigen, 5000 pond (van 40 groten, of dus 10000 pond parisis) voor de oorspronkelijke zes jaar en 1666 pond (van 40 groten, of dus 3332 pond parisis) voor de bijkomende twee.⁵⁹ Bij eventueel vroegtijdig overlijden konden zijn erfgenamen wel beschikken over de functie tot het einde van de pachttermijn.

De eerste splitsing in de geschiedenis van de Raad verhinderde uiteraard de volledige uitvoering van de afgesproken zes jaar. Op 29 januari 1580 verscheen Louis Blancquaert (ca. 1544-1620), stiefzoon van Stalins, voor de raadshelft die te Douai zetelde. Hij deelde er mee dat het Stalins' intentie was om de katholieke Raad in Douai te vervoegen, maar dat hij evenwel een zestal weken voorbereiding nodig had.⁶⁰ Het zou echter langer duren: op 5 december 1580 werd Blancquaert officieel aangeduid als plaatsvervanger voor de verdere duur van Stalins' contract, terwijl raadsheer-commissaris Henri de Codt de rekenplichtige verantwoordelijkheid over de griffie kreeg toegewezen.⁶¹ Stalins had tot dan toe immers de kans niet gezien om Gent te verlaten en had huisarrest gekregen in zijn woning in de binnenstad. Op 6 mei 1581 verkreeg Blancquaert zelfs een eigen pachtcontract, dat zou ingaan zodra de termijn van Stalins in december officieel afliep.⁶²

⁵⁸ Algemeen Rijksarchief (verder ARA), Audiëntie, nr. 1301 (map griffiers), s.p.

⁵⁹ Omgerekend betekende het totaalbedrag van 6666 pond een waarde van 12819 typedaglonen van een Vlaamse arbeider, hetzij ruim 53 jaarlonen of dus ruim een volledige carrière. Zie C. Vandenbroeke, 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese 14de-20ste eeuw', in *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers*, Brussel, 1988, pp. 260-274.

⁶⁰ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 164, 2r-2v.

⁶¹ ARA, Audiëntie, nr. 1301 (map griffiers), s.p. Henri de Codt was vóór zijn raadsheerschap, dus tot in 1580, griffier geweest van de stad Ieper. Zie ook ARA, Geheime Raad Spaans Bewind, dozen, nr. 646, s.p.

⁶² ARA, Audiëntie, nr. 1301 (map griffiers), s.p.

Zo ver zou het echter niet komen. Op vijf augustus vernieuwde Henrij Stalins zijn eed als griffier te Douai en ontstond er te Gent dus een vacuüm.⁶³ De situatie zou slechts officieel worden opgelost nadat de katholieke raadshelft terugkeerde uit Frans-Vlaanderen. Henrij Stalins werd vanaf 14 januari 1585 opnieuw griffier van de verenigde Raad van Vlaanderen te Gent, ten nadele van alle personen die ondertussen eventueel de functie hadden waargenomen.⁶⁴ Hij verkreeg een pachttermijn van drie jaar tegen betaling van een jaarlijkse som van 300 pond (van 40 groten, dus 600 pond parisis) en hield stiefzoon Louis Blancquaert in dienst als notaris, een functie die hij de facto reeds in Douai had uitgeoefend.⁶⁵ Opnieuw zou Henrij Stalins dit contract echter niet volledig afwerken, dit keer om een meer positieve reden. Op 7 november 1587 werd hij aangesteld als raadsheer van de Raad van Vlaanderen – een functie die hij zou blijven uitoefenen tot aan zijn overlijden in 1610.⁶⁶ Op 12 november 1587, een vijftal dagen na zijn eigen aanstelling als raadsheer, werd hij als griffier definitief vervangen door niet één, maar twee functionarissen: stiefzoon Louis Blancquaert en collega Jacques de Bavière (ca. 1532-?), beide evenwaardig griffier van de Raad van Vlaanderen.⁶⁷

6. De illustere griffier Heyns en zijn collega's

De bezetting van de Gentse griffie tijdens de periode van de calvinistische Republiek kan slechts met enkele schaarse sporen worden geïllustreerd. Op 12 juli 1580 had aartshertog Matthias van Oostenrijk de Gentse fractie van de Raad samengesteld.⁶⁸ Hij beperkte zich echter tot het corpus en de fiscalen, met name president, raadsheren, advocaat-fiscaal en procureur-generaal, en bepaalde dat zij zelf in een griffier en een notaris moesten voorzien.

Tijdens de eerste dagen van augustus 1580 werd Gentenaar Augustijn van Huerne (1519-1586) door de raadsheren als griffier van de calvinistische Raad

⁶³ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 164, 26r-27v. In november van datzelfde jaar was Stalins bovendien zelf eisende partij in een zaak betreffende een rente, die voorkwam voor de Raad te Douai: RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7620, 67r-67v.

⁶⁴ ARA, Audiëntie, nr. 1301 (map griffiers), s.p.

⁶⁵ Dit betekende dus een jaarlijkse pachtsom van 1154 typedaglonen voor een Vlaamse arbeider, hetzij bijna vijf jaarlonen. Zie C. Vandenbroeke, 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese 14de-20ste eeuw', in *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etiene Scholliers*, Brussel, 1988, pp. 260-274.

⁶⁶ ARA, Audiëntie, nr. 1301 (map raadsheren), s.p. Deze commissie werd, net als die van de overige raadsheren, in augustus 1601 vernieuwd door de aartshertogen: RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 602, 125r-125v.

⁶⁷ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 602, 111r-112v. Vanaf dit punt in de geschiedenis van de griffie zouden permanent twee griffiers tegelijk actief zijn, tot men in 1668 een derde griffier toevoegde en in 1674 overgeschakelde naar een systeem van vier griffiers.

⁶⁸ E. de Borchgrave, *Daniel de Borchgrave, procureur-général au conseil de Flandre, premier secrétaire d'état des provinces unies, etc. (1550-1590): notes historiques et généalogiques*, Gent / Den Haag, 1898, pp. 249-250.

aangewezen.⁶⁹ Zijn benoeming was het voorwerp van een louter interne regeling; een specifiek (pacht)contract kon niet worden teruggevonden. Deze van Huerne was allermintst een onbekende binnen de context van de justitieraad. Hij had geen universitaire scholing genoten en mocht zich dus geen meester noemen, maar kon zich in 1580 reeds beroepen op jarenlange ervaring. Na een korte passage als secretaris van de schepenen van gedeelte tijdens het begin van de jaren 1540 werd hij op 27 januari 1545 aangesteld als notaris van de Raad van Vlaanderen.⁷⁰ Hij oefende dit ambt uit van 1545 tot 1571 en deed daardoor dienst onder drie opeenvolgende griffiers: Philips van Steland (ca. 1507-1576), François Cortewille (ca. 1507-1573) en Pieter de Bevere (ca. 1520-1598). Toen de Bevere op 12 juni 1571 werd aangesteld als gewoon raadsheer, schoof Augustijn van Huerne vanuit zijn positie als notaris op in de richting van het griffiersambt. Dit veranderde op zich weinig aan de situatie. De Bevere was altijd al een relatief absente griffier geweest, die zich frequent had laten vervangen door zijn notaris.⁷¹ Tot een definitieve benoeming kwam het echter niet. In december 1573 sloot Henrij Stalins immers zijn eerste pachtcontract af.⁷² Augustijn van Huerne bleef in dienst als notaris van de griffie, maar weigerde uiteindelijk zijn hiërarchisch meerdere te volgen richting Douai. Zijn keuze om in de jaarovergang van 1579 en 1580 te Gent te blijven, wierp zijn vruchten af in de vorm van een nieuwe gooi naar het griffierschap.

In tegenstelling tot wat zijn aanvankelijke aanstelling, op 3 augustus 1580, deed vermoeden, zou hij het ambt echter niet zelfstandig mogen uitoefenen. Tijdens de daarop volgende eedaflegging, die plaatsvond op 25 augustus 1580, werd duidelijk dat hij een collega-griffier kreeg: “Ten zelve daeghe deden

⁶⁹ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 85r.

⁷⁰ ARA, Audiëntie, nr. 791, 34r-34v. Op 18 februari 1545 legde hij daartoe de eed af ten huize van en in handen van de toenmalige president, Lodewijk van Heylsweghen. Hij verving overigens Martin Snouckaert, die de functie van notaris slechts een achttal maanden had uitgeoefend. Die stond zijn ambt (*die mijne continuele presentie verzoghte in den Raedt*) vooral af omdat hij steeds meer betrokken raakte bij de drukkerij die zijn broer Guillaume te Gent wou oprichten. Hij stelde zelf van Huerne als zijn opvolger voor, om een wel heel opmerkelijke reden: “om den greffier Steelant vriendscepe te doen, midts dat Augustijn zijn suster meende thebben”. Van Huerne zou echter in ca. 1550 huwen met een zekere Wilhelmina Delebecq, dochter van een koopman uit Douai. Vader Snouckaert was overigens ook ooit actief geweest als notaris van de Raad. Zie onder meer F. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise, deel I*, Gent, 1858, pp. 98-102 en P. Vandermeersch, ‘Een uitzonderlijk egodocument: Maarten Snouckaert (1514-1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies’, in L. Stockman en P. Vandermeersch (eds.), *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, pp. 219-228. De originele handboeken van Snouckaert bevinden zich in de handschriftencollectie van het Gentse stadsarchief.

⁷¹ Zo publiceerde van Huerne als “ondergriffier” op 15 januari 1568 een plakkaat in het consistorie van de Raad, op 24 juli van dat jaar nam de Bevere zelf de honneurs waar. M. Van Vaernewijk en F. Vanderhaeghen (ed.), *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568, deel III*, Gent, 1871-1882, p. 213 en *deel IV*, Gent, 1871-1882, pp. 175-180.

⁷² Het is tekenend voor de positie van Augustijn van Huerne, die toch ruim twee jaar als plaatsvervangend griffier de dienst draaiende had gehouden, dat niet hij maar wel Pieter de Bevere in dit contract als Stalins’ voorganger werd beschouwd.

Augustin van Huerne ende m[ees]tre Michiel Heyns de behoorlicken eedt van greffiers van desen hove in handen vanden zelve hove belovende secret te houden dat zij int zelve hof hooren oft zien zullen ende voorts al te doene dat goede greffiers behooren ende schuldich zijn van doene. Mij present ende bij ordonantie vanden zelve hove gheteekent Pieter de Bils".⁷³

Het samenwerkingsverband tussen Heyns en van Huerne is weinig gedocumenteerd, maar was realiteit. Beide mannen ondertekenden documenten ten behoeve van de Raad tijdens deze periode. Op 27 januari 1581 (1582 n.s.) sloten ze onderling een overeenkomst betreffende de verdeling van de namptissemerten, waarbij bepaald werd dat de lopende dossiers van Henrij Stalins aan Heyns werden toegekend.⁷⁴ Kort daarna schoof van Huerne door naar een andere functie. Op 29 september 1582 werd hij tot raadsheer van de calvinistische raadshelft benoemd. Hij was toen reeds 63 jaar oud en liet in die hoedanigheid slechts weinig sporen meer na. Zijn aanwezigheid tijdens zittingen werd anno 1583 wel duidelijk geregistreerd. Uit datzelfde jaar zijn daarenboven enkele documenten bewaard over getuigenverhoren die hij had geleid.⁷⁵ Na de terugkeer van de katholiek gezinde raadshelft uit Douai en de daarop volgende hervorming verdween van Huerne beroepsmatig van het Gentse toneel; hij overleed op 4 december 1586 en werd begraven in de Gentse Sint-Michielskerk.⁷⁶

Dat deze van Huerne wel degelijk protestantse sympathieën had en niet enkel uit carrièreoverwegingen besloot om in Gent te blijven, bewijzen zijn acties uit het najaar van 1583. Hij huwelijkte zijn dochter Anna (ca. 1555-?) uit aan Jan van Hembyze (1513-1584), de calvinistische leider die op 4 augustus 1584 te Gent zou worden terechtgesteld. Het ongewone huwelijk vond plaats op 3 december 1583 in het Hof van Wackene. De bruidegom, reeds weduwnaar van Jeanne van Waerhem (1517-1577), was ruim 70 jaar, de bruid amper 28.⁷⁷ De

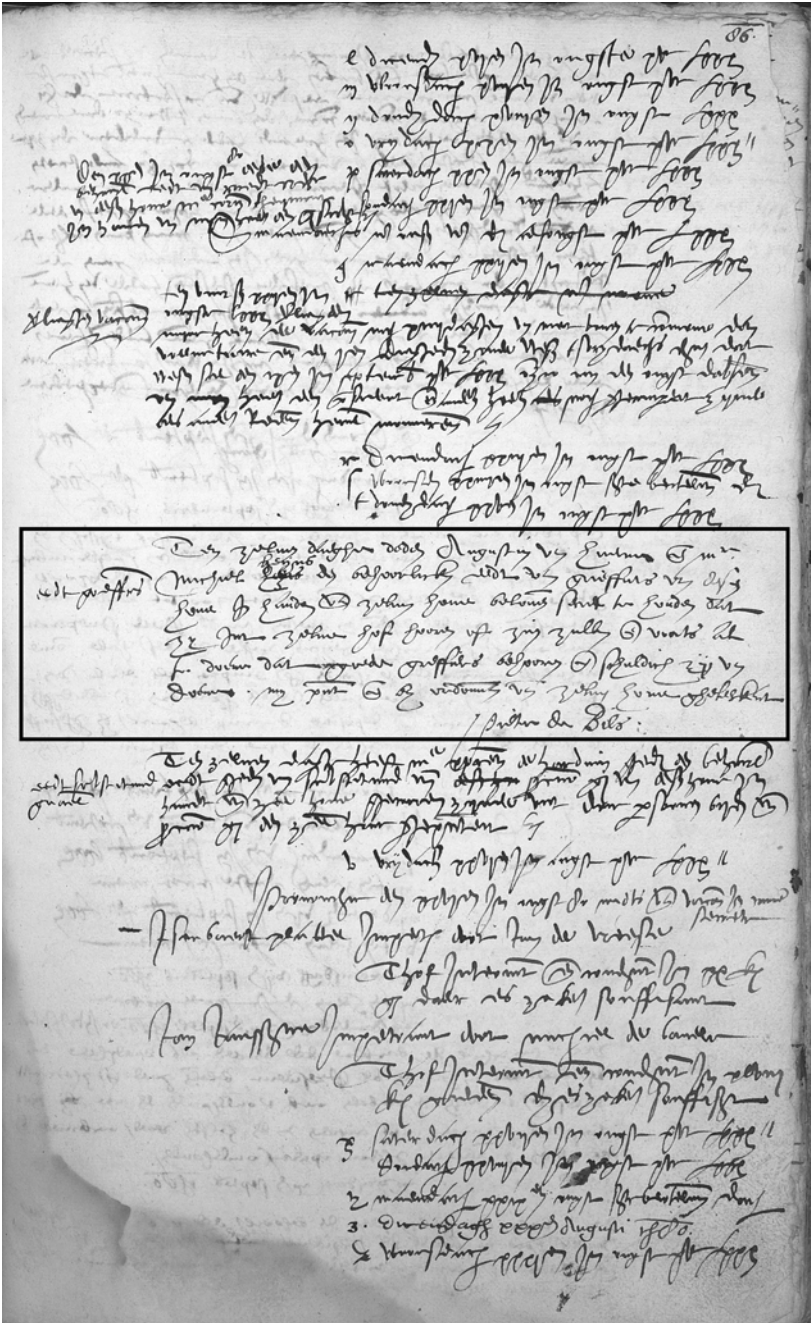
⁷³ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 86r. Van een notaris was dus geen sprake; beide griffiers werden gelijkgesteld en droegen de titel.

⁷⁴ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 626. Een namptisement was een borgsom die, in het kader van een conflict, door een partij bij de griffie werd afgegeven ter (voorlopige) vergoeding van de tegenpartij.

⁷⁵ Respectievelijk RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 212r-212v (aanwezigheid periode 1 februari 1583-1 juli 1583) en 223r-223v (aanwezigheid periode 3 juli 1583-29 oktober 1583) en RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 3905.

⁷⁶ Zie aangaande deze van Huerne ook P. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*, Nijmegen, 1990, pp. 413-416.

⁷⁷ Zie J. Van den Vivere en F. De Potter (eds.), *Chronijcke van Ghendt*, Gent, 1885, p. 348 en P. De Kempenaere en J. Van Male, *Vlaemsche Kronijk, of Dagregister van al het gene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585*, Gent, 1839, pp. 324-325, waarin onder meer een gedicht naar aanleiding van het huwelijk gepubliceerd werd. De bruid hertrouwde later overigens met een zekere Maximilien van de Woestijne, heer van Beselare en Potterie en kapitein van de Spaanse infanterie, met wie ze twee zonen kreeg: Maximilien (?-1669), kanunnik; en François (?-1647), hoogbaljuw van Ieper.

Afbeelding 2: Eedaflegging Michiel Heyns en Augustijn van Huerne (RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619).

val van Hembyze kort daarna was hoogstwaarschijnlijk mee de oorzaak van van Huerne's professionele terugtrekking – naast, uiteraard, zijn vergevorderde leeftijd.

Binnen de calvinistische griffie circuleerde nog een derde naam, die in de nadagen van die periode belangrijk zou blijken te zijn. Op 3 augustus 1580 ondertekende klerk Adriaan van der Heyden mee het bericht van de aanwerving van Augustijn van Huerne, meteen het vroegste spoor van deze van der Heyden binnen de Raad.⁷⁸ Hoewel hij oorspronkelijk beide griffiers, Heyns en van Huerne, diende, wordt uit twee vermeldingen duidelijk dat van der Heyden er vanaf het voorjaar van 1584 in de griffie alleen voor stond. Op 10 april werd hij genoemd als “de griffie bedienende”, op 26 juli van datzelfde jaar sprak men over hem als “ghecommitteerde ter bewaernisse van de griffie”.⁷⁹ Van zowel Augustijn van Huerne, die doorgeschoven was naar het raadsheerschap, als van Michiel Heyns was geen spoor meer te bekennen. Wanneer Adriaan van der Heyden precies de fakkel overnam van zijn twee voorgangers is onduidelijk; hoogstwaarschijnlijk werd hij nooit formeel aangesteld maar was zijn functie een logisch gevolg van zijn klerkschap tijdens een uitzonderlijke periode. Na de terugkeer van de raadshelft uit Douai zette hij zijn normale taak gewoon verder onder de griffiers Stalins, de Bavière en Blancquaert. Bij zijn overlijden in september 1593 bleek hij immers nog steeds eerste klerk van de griffie van de Raad van Vlaanderen te zijn.⁸⁰

7. De levensloop van Michiel Heyns

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat griffier Heyns, die tijdens de tweede helft van de 16de eeuw slechts kort actief was in de Raad van Vlaanderen, niet Nicolaas maar wel Michiel heette. Over die voornaam kan in twee andere documenten bevestiging worden gevonden. Zo ondertekende deze Heyns tijdens de zomer van 1582 een relaas over actuele gebeurtenissen.⁸¹ Daarenboven ver-

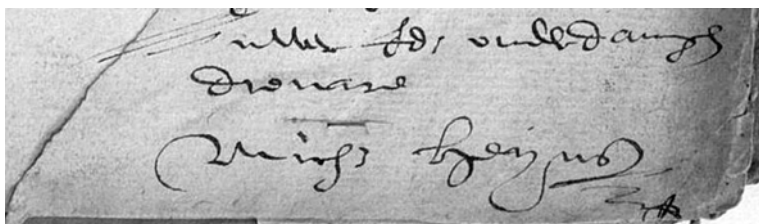
⁷⁸ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 85r. Hoe lang hij reeds in dienst was en of hij daarvoor een andere beroepsactiviteit had uitgeoefend, is onduidelijk. Mogelijk was hij voordien advocaat; uit latere vermeldingen blijkt immers dat hij de meestertitel droeg. De Leuvense matricels vertonen de inschrijving van drie naamgenoten, alle uit Leuven, waarvan de inschrijving uit 1569 chronologisch gezien de meest waarschijnlijke is. Zie A. Schillings, *Matricule de l'université de Louvain IV*, Brussel, 1961, p. 167, 595 en 755.

⁷⁹ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 236r-239Av.

⁸⁰ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 631.

⁸¹ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 139. Specifiek gaat het hier om afgedwaalde stukken die bewaard zijn gebleven tussen de inventaris van het sterfhuys van ex-griffier en raadsheer Joseph Pieters, ca. 1795. Er werden drie brieven aangetroffen, van achtereenvolgens 29 en 30 juli en 1 augustus 1582, waarvan één de handtekening van Michiel Heyns draagt. De overige zijn vermoedelijk van de hand van procureur-generaal Daniël de Borchgrave, onder meer bekend om zijn briefwisseling uit latere jaren.

scheen hij in maart 1583 voor de Raad van Vlaanderen om een volmacht te verlenen aan een zekere Philips Haeghe – overigens duidelijk familie – ter inning van achterstallige renten.⁸² Deze laatste passage bevat genoeg gezinsgegevens om de identificatie van Heyns als vader van Daniël Heinsius definitief af te wijzen en Michiel Heyns een andere situering te geven.⁸³

Afbeelding 3: Detail: handtekening Michiel Heyns (RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 139).

Auteur Emile de Borchgrave wist wel degelijk af van het bestaan van deze andere Heyns.⁸⁴ Hij noemde hem als verwant van Nicolaas Heyns en stelde dat hij “également greffier du conseil” was – een mededeling die niet verder werd geproblematiseerd. Helaas specificeerde hij de vermeende familieband tussen beide personen niet. Daarenboven benoemde hij wel Michiels echtgenote correct, maar maakte hij een fout inzake haar verwantschap met de familie de Chantraines.⁸⁵ Met uitzondering van één vermelding, waarbij uit de bron duidelijk bleek dat het Michiel Heyns betrof, kende hij alle andere griffiersvermeldingen “Heyns” systematisch toe aan Nicolaas.

Michiel Heyns werd op 18 juli 1537 te Brugge geboren als zoon van Franciscus Heyns en van Johanna van (de) Driessche. Franciscus was afkomstig uit het Wervikse, waar hij in september 1535 huwde met Johanna.⁸⁶ Grootvader Johan-

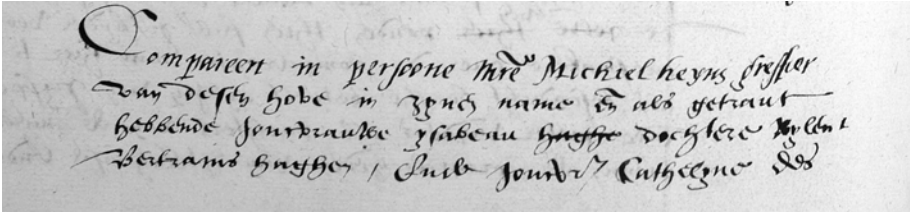
⁸² RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 982, 265v-266r.

⁸³ Tenzij anders vermeld, werden de gegevens betreffende de levensloop van Michiel Heyns en zijn nageslacht gebaseerd op ‘Heinsius’, *De Navorscher*, 64 (1915), pp. 160-161; Persoonlijke verzameling Jasper Van Bosveld Heinsius, *Stamboom Jasper Cornelis van Bosveld Heinsius*, via <http://www.vanbosveldheinsius.com>; Persoonlijke verzameling Jacques Le Goualher, *Stamboom*, via correspondentie met auteur dd. 08.04.2011, 08.05.2011, 18.06.2011, 24.06.2011, 03.04.2012, 17.09.2012 en 09.08.2013 en W.H.J. Weale, ‘Les Troubles à Bruges, 2 et 3 juillet 1579 (rectification historique)’, in L. Gilliodts-Van Severen e.a., *La Flandre: Revue des monuments d’histoire et d’antiquités*, Brugge, 1869-1870, pp. 468-469. Beide vermelde genealogieën zijn gestoeld op uitgebreid bronnenonderzoek en werden inhoudelijk getoetst.

⁸⁴ E. de Borchgrave, *Daniel de Borchgrave, procureur-général au conseil de Flandre, premier secrétaire d’état des provinces unies, etc. (1550-1590): notes historiques et généalogiques*, Gent / Den Haag, 1898, p. 32.

⁸⁵ Cf. infra.

⁸⁶ Betreffende de grootouders aan moederszijde, de familie van (de) Driessche, zijn geen verdere gegevens bekend. Michiel zou nog één broer en twee zussen gehad hebben, waar tevens weinig verdere informatie over te vinden is.

Afbeelding 4: Detail: identificatie Michiel Heyns (RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 982).

nes Heins fs. Olivier is eveneens te situeren in het zuiden van het huidige West-Vlaanderen: hij was een Ieperling. Met zijn drie echtgenotes, van wie de namen ons onbekend zijn, kreeg hij respectievelijk drie, twee en geen kinderen. Hun namen waren, in chronologische volgorde, Michiel, Johannes, Arnoldus, Barbara en Franciscus Heins.

Enkel van het middelste kind zijn verdere gegevens voorhanden. Deze Arnoldus Heins huwde met een zekere Jacoba Ruers en kreeg vijf zonen en één dochter, die verspreid in West-Europa gesitueerd kunnen worden. Jooris Heins werd anno 1527 geboren te Colchester, Aegidius Heins stierf in 1552 in het Noord-Nederlandse Harlingen, Franciscus Heins werd geboren te Delft in 1529 en zou daar uiteindelijk ook overlijden, Jodocus Heins stierf anno 1553 in de Palts, Johannes Heins overleed te Warwick en van Jacoba Heins zijn geen verdere gegevens bekend.⁸⁷ Opvallenderwijs liggen alle genoemde plaatsen overigens in gereformeerd gebied.

Michiel Heyns trad op 8 april 1578 in de Brugse Onze-Lieve-Vrouweparochie in het huwelijk met Ysabeau / Ysabelle Haeghe (ca. 1552-1597), dochter van de Brugse Bertram / Bertrand Haeghe en van Claire de Chantraines gezegd Broucsault (ca. 1517-1610).⁸⁸ Onder Claires negen broers en zussen – bijgevolg Ysabeaus ooms en tantes – bevond zich onder andere Jacques de Chantraines gezegd Broucsault (ca. 1510-1589), die diverse functies uitoefende binnen het bestuur van de stad Brugge en het Brugse Vrije. Deze Jacques was tevens één

⁸⁷ Enkel van François Heins werd een huwelijk gerepertorieerd, met een zekere Maria Provoost (ca. 1548-?). Van hen zijn drie kinderen bekend, die de 'zwervende' aard van de uitgebreide familie verder illustreren: Maria Heins werd geboren te Colchester, Susanna Heins werd geboren te Randwijk en Josyas Heins werd ca. 1566 tevens geboren te Colchester. Deze laatste werd predikant en huwde op 4 november 1600 te Leiden met een zekere Sara Aerts van Caterbeke (ca. 1583-?), met wie hij vier zonen en twee dochters kreeg, alle geboren te Delft en te Katwijk. Josyas Heyns overleed op 20 juni 1617 te Delft, waar hij tien dagen later in de Nieuwe Kerk werd begraven.

⁸⁸ Emile de Borchgrave duidde Claire de Chantraines verkeerdelijk als schoonzus van Ysabeau Haeghe. Uit dit gezin is verder maar één kind gekend: Catherina Haeghe, die met verre neef Jean de Chantraines huwde en zich uiteindelijk in Sluis ging vestigen.

van de bekendste calvinistische leiders te Brugge. Zus Louise de Chantraines gezegd Broucqsault (?-1575) was gehuwd met de Bruggeling en jurist Joos de Damhouder (1507-1581)⁸⁹; zus Madeleine de Chantraines gezegd Broucqsault was de echtgenote van don Jean Perez de Malvenda, hoofdman van de Spaanse natie te Brugge en bewaarder van de relikwie van het Heilig Bloed tijdens de troebelen.⁹⁰

De familie Haeghe was gedurende de volledige 16de eeuw te Brugge gevestigd en was actief in het handelswezen. Zo was vader Bertram fs. Bertram onder meer lid van de nering der makelaars in 1585, 1586 en 1594 en had hij Engelse handelscontacten.⁹¹ Een Bertram Haeghe, vermoedelijk de vader van de eerder genoemde Bertram en bijgevolg grootvader van Ysabeau Haeghe, was anno 1513 schepen te Brugge.⁹² Een Bertram Haeghe fs. Bertram overleed te Brugge op 20 september 1534; een naamgenoot schonk in 1539 renten aan de armendis van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwkerk.⁹³ Tijdens de tweede helft van de 15de eeuw was een Bertram Haeghe tevens één van de stichtende leden van de rederijkersgilde van de Drie Santinnen, verbonden aan diezelfde Onze-Lieve-Vrouwkerk.⁹⁴

De datum van Michiels huwelijk en de specifieke familie waarin hij toetrad waren geen toeval. Alles in zijn levensloop wijst erop dat Michiel Heyns zelf overtuigd protestant was. Op professioneel vlak kan zijn spoor pas worden teruggevonden toen hij reeds begin de veertig was, tijdens de beginperiodes van zowel de Gentse als de Brugse calvinistische Republiek.

Een zekere Michiel Heyns werd op 13 mei 1561 door de Raad van Vlaande-

⁸⁹ Deze jurist is vooral bekend om het feit dat een aantal basiswerken van Filips Wielant (cfr. noot 17) onder zijn naam de weg naar de rechtsgeleerden vonden. Zie, ter duiding, onder meer J. Van Rompaey, 'Joos de Damhouder, Rechtsgeleerde', in *Nationaal Biografisch Woordenboek V*, Brussel, 1972, pp. 273-284; J. Monballyu en J. Dauwe, *Joos de Damhouder. Practycke ende handbouck in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, Roeselare, 1981 en J. Monballyu en J. Dauwe, *Joos de Damhouder en zijn Practycke in civile saecken*, Gent, 1999.

⁹⁰ J. Gailliard, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse II*, Brugge, 1858, pp. 404-405. Zij kozen tijdens de troebelen evenwel de katholieke zijde.

⁹¹ A. Van den Abeele en M. Catry, 'Lijst van de leden van de nering der makelaars en waarden en van de kamer van koophandel 1281-1795', in A. Van den Abeele en M. Catry, *Makelaars en handelaars. Van nering der makelaars naar kamer van koophandel in het XVIIe-eeuwse Brugge*, Brugge, 1992, p. 82 e.v. en National Archives, State Paper Office, nr. SP46/5. Jacques de Chantraines was trouwens tevens lid van de gilde van de makelaars. Aangaande het verhaal van de relikwie, zie A. Van den Abeele, 'De relikwie van het H. bloed in de "Beloken Tijd". Een geheime bergplaats aan de Dyver?', *Biekorf*, 88 (1988), pp. 218-225.

⁹² Stadsarchief Brugge (verder SAB), Hallegeboden, 1513-1530. In 1519 lag hij daarenboven in conflict met de stad over zijn huis, waar hij een leenroerig goed van wilde maken: L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes des pays et comté de Flandre, Quartier de Bruges II: Coutume de la ville de Bruges*, Brussel, 1875, pp. 234-238.

⁹³ M. Beaucourt de Noortvelde, *Description historique de l'église collégiale et paroissiale de Notre Dame à Bruges, avec une histoire chronologique de tous les prévôts suivie d'un recueil des épitaphes anciennes & modernes de cette Eglise*, Brugge, 1773, p. 338; Rijksarchief te Brugge, Nieuw kerkarchief Onze-Lieve-Vrouwkerk, nr. 1439.

⁹⁴ SAB, Oud archief reeks 390 (Drie Santinnen), nr. 1.

ren geadmitteerd ter uitoefening van het beroep van notaris⁹⁵, wat chronologisch gezien inderdaad de pas afgestudeerde Heyns zou kunnen geweest zijn.⁹⁶ Anno 1578 was hij kortstondig griffier van het revolutionair comité der XVIII mannen te Gent, dat daar sinds 1 november 1577 was geïnstalleerd.⁹⁷ Op 19 maart 1578 – een drietal weken voor zijn Brugse huwelijk – werd ook te Brugge de macht overgenomen door de Gentse calvinisten, onder leiding van François van de Kethulle.⁹⁸ Eind juli 1578 trok Michiel Heyns zich vervolgens met zijn echtgenote terug in het tevens pas ingenomen Ieper, waar hij achtereenvolgens griffier, pensionaris en gedeputeerde voor de stad bij de Staten-Generaal werd. Op 25 augustus 1580 dook hij andermaal te Gent op, waar hij samen met Augustijn van Huerne de eed aflegde als griffier van de Raad van Vlaanderen.⁹⁹ Ten laatste op 10 april 1584, toen voormalig klerk Adriaan van der Heyden er duidelijk alleen voor stond in de griffie, was hij de functie en – vermoedelijk – de stad alweer ontvlucht.¹⁰⁰

Het gezin Heyns volgde de weg die veel vluchtende protestanten aflegden en trok naar de Noordelijke Nederlanden. Met het curriculum vitae van Michiel bleek het vinden van een nieuwe functie niet moeilijk: op 9 augustus 1584 verkreeg hij in het Zeeuwse Middelburg een aanstelling als raadsheer in de Admiralliteit van Zeeland.¹⁰¹ In die hoedanigheid trok hij vanaf 1587 als geëmitteerde naar Amsterdam. Toen zijn echtgenote op 8 april 1597 stierf, kort na de geboorte van hun tiende kind, keerde hij met zijn gezin naar Zeeland terug.¹⁰²

In juli 1598 werd hij samen met zijn schoonmoeder Claire de Chantraines gezegd Broucqsault lid van de Nederduits-gereformeerde kerk te Vlissingen.¹⁰³

⁹⁵ Hiermee wordt het beroep van notaris in het algemeen bedoeld, en niet specifiek de notaris die door de Raad van Vlaanderen binnen de griffie werd tewerkgesteld.

⁹⁶ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7615, 1r-3v. De naam Heyns, in al zijn vormen, is een zeldzaamheid in het archief van de Raad van Vlaanderen, wat tevens voor deze identificatie pleit. Er wordt aangenomen dat griffier Heyns een rechtenstudie had doorlopen, gebaseerd op zijn carrièregegevens en op het feit dat hij systematisch de meesterschapstitel kreeg toegekend. De matrikels van de oude Leuvense universiteit vertonen echter hiaten binnen de relevante periode. Gezien de internationale aard van de familie valt overigens ook een studie in het buitenland niet uit te sluiten.

⁹⁷ B. Vander Schelden, *De Gentse stadsmagistraat tijdens de calvinistische Republiek (1577-1584)*, Gent, 2010, pp. 7-8.

⁹⁸ B. Vander Schelden, *De Gentse stadsmagistraat tijdens de calvinistische Republiek (1577-1584)*, Gent, 2010, pp. 19-20. De stad bleef echter overwegend katholiek tijdens deze beginperiode.

⁹⁹ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 86r.

¹⁰⁰ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 236r.

¹⁰¹ Zeeuws Archief, Staten van Zeeland, nr. 1667, 66v-67r: "Soo eest dat wij ons volcommelijck betrouwende der nutheyt, bequaemhey, vromicheyt ende getrouwicheyt van m[ees]t]re Michiel Heyns Greffier vanden provincialen hove van Vlaendre, hebben den zelve gecommiteert ende committeren bij provisie bij desen totten staet ende officie van Raedt vande voorseide Admiraliteijt van Zeelandt".

¹⁰² Stadsarchief Amsterdam, DTB, nr. 1042, 186r-187v.

¹⁰³ Zeeuws Archief, Lidmatenregisters Vlissingen, nr. K 481, 29r-29v. Als adres gaven ze Nieuwstadt op, aan de oostzijde van de nieuwe haven.

Zij was ondertussen weduwe geworden. Ook andere verwanten bevonden zich tijdens het laatste decennium van de 16de eeuw in Zeeland, zoals voormalig Brugs calvinistisch leider Jacques de Chantraines gezegd Broucqsault en de meeste van zijn kinderen.¹⁰⁴ Deze Jacques, een broer van Heyns' schoonmoeder, was zelf reeds anno 1589 overleden te Sluis, waar hij zijn familieleden achterliet. Alle sporen leiden dus tot de vaststelling dat de volledige *extended family* van Michiel Heyns zich in een zelfde gebied had gevestigd.

Vanaf 14 januari 1599 begon Michiel Heyns aan de laatste stap van zijn langlopende carrière. Hij werd één van de zes raadsheren van de pas opgerichte Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg, een instelling die de bevoegdheden van de Gentse Raad van Vlaanderen binnen het afgescheiden Zeeuwse gebied overnam.¹⁰⁵ Hij bleef er zetelen tot aan zijn overlijden op 6 oktober 1613, waarna hij zijn laatste rustplaats kreeg in de Sint-Jacobskerk te Vlissingen.¹⁰⁶ Drie jaar eerder, in december 1610, had zijn schoonmoeder reeds op die plek een graf gekregen. Op 5 september 1911 brandde de kerk echter af, zodat tegenwoordig hoogstwaarschijnlijk geen spoor meer kan worden teruggevonden van de grafzerk.¹⁰⁷ Het opschrift werd aan het begin van de 20ste eeuw gelukkig gerepertorieerd door P.K. Dommissie en recent aangevuld door J. Le Goualher:

SEPULTURE • VAN • M[eeste]r. • MICHEL • HEYNS, • IN •
 SINEN • LEVEN • GECOMMITTEERDE • IN • DEN •
 PROVINCIAALEN • RAEDT • VAN • VLAENDEREN, •
 OVERLEET • DEN • [6] • OCTOBER • 1613, • OUT •
 ZYNDE • 7[6] • JAREN, • ENDE
 HIER • RUST • IN • DEN • HEERE • [CLARA •
 DE • C]HANTRAINES, • HUYS VROUWE • VAN • WYLEN
 DEN • HEER • [BERTRAM H]AGHE, • OVERLEET •
 DEN • [27] • DECEMBER • 1610, • OUT • ZYNDE •
 ONTRENT • 93 • JAREN.

¹⁰⁴ Kleinzoon Jacob de Chantraines (zoon van Pieter, die op 15 juni 1586 op de Burg te Brugge onthoofd werd wegens het ijveren voor de terugkeer van de calvinisten) werd grootbaljuw van het Vrije in Zeeland en kapitein in dienst van de Staten van Zeeland, net als ooms Josse en Jacob de Chantraines. Een vierde broer, Jan de Chantraines, werd kapitein in het Staatse leger. Zie W.H.J. Weale, 'Les Chantraines, dit Broucqsault', in L. Gilliodts-Van Severen e.a., *La Flandre: Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, Brugge, 1869-1870, pp. 458-468.

¹⁰⁵ M.C. Le Bailly, *Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg (1599-1795). De hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken voor de Staatse Raad van Vlaanderen, zowel in eerste instantie als in hoger beroep*, Hilversum, 2007, pp. 13-14. Zie ook A.T. van Deursen, *Resolutiën der Staten-Generaal, nieuwe reeks (1613-1616)*, 's Gravenhage, 1984, pp. 133-134 voor persoonsgegevens.

¹⁰⁶ P.K. Dommissie, 'Eenige grafchriften uit de afgebrande St. Jacobskerk te Vlissingen', *Archief*, 11 (1913), pp. 56-57.

¹⁰⁷ Hij wordt niet vermeld in S. Hendrikse, 'De grafzerken in de Sint-Jacobskerk', *Den Spiegel*, 29 (2011), pp. 18-25.

De respectieve geboorteplaatsen en verdere gegevens van de tien kinderen van Michiel Heyns en Ysabeau Haeghe bevestigen de grillige geschiedenis van de familie. Vier van hen werden geboren in de Zuidelijke Nederlanden, de zes anderen in de Noordelijke Nederlanden.

Nicolaas Heyns, de oudste zoon, zag op 19 november 1578 het levenslicht te Ieper, toen Michiel Heyns nog in dienst was bij het calvinistisch stadsbestuur. Deze Nicolaas behaalde tijdens de eerste jaren van de 17de eeuw het diploma van doctor in de rechten aan de universiteit van Leiden. Ook broer David Heyns werd nog te Ieper geboren, op 20 juni 1580 – kort voor het gezin naar Gent verhuisde. Dochter Susanna Heyns was een Gentse, net als zoon Louis Heyns: ze zagen beiden het levenslicht in de Arteveldestad op respectievelijk 8 oktober 1581 en 2 december 1582. Susanna stierf in 1655 te Vlissingen, van Louis zijn geen verdere gegevens bekend.

Jacob Heyns was het eerste kind dat in de Noordelijke Nederlanden werd geboren, meer bepaald op 12 februari 1586 te Vlissingen. Hij zou die stad altijd trouw blijven en er onder meer het ambt van schepen vervullen. Anno 1636 werd hij er begraven in de Franse kerk. Daniël Heyns, die op 12 september 1587 te Amsterdam werd geboren als zesde kind en als vijfde zoon, werkte als koopman. Getuige daarvan is zijn overlijdensplaats: hij stierf in 1641 te Saint-Malo, een bekende handelsstad aan de Bretoense kust. Ook de laatste vier kinderen waren Amsterdammers: Maria Heyns werd er geboren op 24 oktober 1588, Johannes Heyns op 14 januari 1592, Michiel Heyns op 7 april 1594 en Elisabeth Heyns tijdens het voorjaar van 1597, kort voor het overlijden van haar moeder op 8 april 1597.

Net als bij zus Susanna en broer Jacob, beide gestorven te Vlissingen, bevestigen verdere gegevens uit het leven van Johannes Heyns dat het voltallige gezin zich na het overlijden van Ysabeau definitief terug in Zeeland vestigde. Zoon Johannes was immers actief als predikant te Baarland in Zuid-Beveland tijdens de jaren 1617-1618 en werd vervolgens Frans predikant te Middelburg. Hij huwde te Delft op 23 oktober 1621 met een zekere Dirckgen (Theodora) Jans van der Burch, met wie hij minstens één zoon had.

Deze jongen, tevens Johannes genoemd, zette het internationale karakter van de familie verder. Hij werkte vanaf 1664 als correspondent van de West-Indische Compagnie te London, werd tegelijkertijd in september 1664 lid van de Politieke Raad van Brazilië en vervolgens secretaris van de Raad van Justitie in Brazilië. Tijdens de jaren 1672-1673, toen de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog woedde binnen het algemene kader van de Hollandse Oorlog, trad hij op als

consul voor de Nederlanden te London.¹⁰⁸ Hij was in 1671 reeds aangenomen als gouverneur van Suriname, maar kon uiteindelijk pas in 1678 naar dat gebied afreizen. Hij trad er af als gouverneur in april 1680 en stierf kort daarna te Suriname. Zijn enige dochter Elisabeth Heyns, geboren uit zijn huwelijk met een zekere Elisabeth Bachylaar, vestigde zich na zijn overlijden te London.

8. Sporen van Nicolaas Heyns?

De lotgevallen van het gezin van griffier Michiel Heyns en van dat van Nicolaas Heyns, vader van filoloog Daniël Heinsius, lopen chronologisch opvallend gelijk. Beide mannen waren niet afkomstig uit het Gentse, maar kwamen tijdens de beginperiode van de Gentse calvinistische Republiek in de stad wonen. Beiden zagen zich vervolgens genoodzaakt om met hun uitgebreide familie in 1583-1584 naar de Noordelijke Nederlanden te vluchten; beide families vertonen tot slot tevens een beperkte band met Engeland. De foutieve identificatie van Nicolaas Heyns als griffier van de Raad van Vlaanderen is dan ook meer dan begrijpelijk, zeker indien de schaarsheid van de bronnen in rekening wordt genomen.

Stellen dat Nicolaas Heyns, de vader van filoloog Daniël Heinsius, niets met de Raad van Vlaanderen te maken heeft gehad, is de waarheid echter onrecht aandoen. Op 16 september 1580, een drietal weken na de eedaflegging van griffier Michiel Heyns, verscheen immers ook Nicolaas voor de Gentse calvinistische helft van de Vlaamse justitieraad.¹⁰⁹ Hij werd er geadmitteerd als procureur, wat betekende dat hij voortaan dat beroep mocht uitoefenen en partijen mocht vertegenwoordigen in zaken die voor de Raad van Vlaanderen werden gevoerd.¹¹⁰ Op 13 november 1583, kort voor zijn vertrek naar de Noordelijke Nederlanden, was de 35-jarige Nicolaas nog steeds actief in die hoedanigheid.

Het procureerschap van vader Heinsius was vermoedelijk de laatste, maar niet de eerste keer dat de wegen van Michiel en Nicolaas elkaar kruisten. Zo had Nicolaas, die reeds in thuisstad Geraardsbergen als griffier had gewerkt, zich in juli 1578 tevens kandidaat gesteld voor de functie van griffier van Ieper – een ambt dat uiteindelijk aan Michiel werd toegekend.¹¹¹

¹⁰⁸ Ook wel Frans-Nederlandse oorlog genoemd, 1672-1679. Tijdens de eerste fase verenigden Frankrijk en Engeland zich tegen een bondgenootschap gevormd door Spanje, de Noordelijke Nederlanden en het Heilig Roomse Rijk; in 1674 sloot Engeland vrede met de Noordelijke Nederlanden. Deze oorlog moet gekaderd worden binnen de expansiedrang van Frankrijk onder Lodewijk XIV.

¹⁰⁹ RAG, Raad van Vlaanderen, nr. 7619, 2r-9v.

¹¹⁰ Vermoedelijk was hij ten dele geïnspireerd door zijn schoonvader, Pierre Navegheer, die zelf ook geadmitteerd was als procureur bij de Raad van Vlaanderen.

¹¹¹ A. de Schrevel, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre, 1577-1584*, X, Brugge, 1921-1928, p. 65.

Hoewel ze elkaar dus vast en zeker hebben ontmoet, ze gelijkaardige sympathieën hadden en een aantal gelijkenissen in levensloop vertoonden, kon enig sluitend bewijs van eventuele verwantschap tussen beide takken Heyns tot nu toe niet worden teruggevonden. Jacques le Goualher vermoedt echter een zekere verwantschap op basis van een vergelijking van wapenschilden. Het wapenschild van Jacob Heyns, de zoon van Michiel Heyns die in 1636 te Vlissingen overleed, werd tijdens de 19de eeuw immers gerepertorieerd.¹¹² Een primaire vergelijking met het wapenschild van Daniël Heinsius, zoals dat afgebeeld wordt op twee portretten die via de webstek van het regionaal archief Leiden kunnen worden bekeken, leidt tot de vaststelling dat deze vrijwel identiek zijn.¹¹³

Een doorgedreven, gespecialiseerde heraldische studie lijkt o.i. noodzakelijk om de oorsprong en de correctheid van de opgenoemde weergaves te onderzoeken, vooraleer de zaak eventueel genealogisch verder kan worden uitgespit. Het lijkt erop dat, alle inspanningen ten spijt, de familie(s) Heyns er voorlopig in slagen om een zweem van mysterie te behouden. Hun band met de Raad van Vlaanderen en de stad Gent, hoogst illustratief voor de tijdsgeest van het laatste kwart van de 16de eeuw, is in elk geval uitgeklaard.

¹¹² P.J. Rethaan Macaré, *Wapenborden en wapens op tombes, monumenten en grafgesteenten in de kerken van de voormalige provincie Zeeland tot in 1798 aanwezig geweest, deel II A*, s.l., s.d., nr. 1.

¹¹³ *Portret van Daniël Heinsius, ca. 1602 (object PV51844)* en *Portret van Daniël Heinsius, ca. 1616 (object PV51845)*, via <http://www.archiefleiden.nl>. Het betreft telkens een foto van een schilderij dat zich in Engeland bevindt.

EEN PUBLIEKE CEREMONIE IN EEN TURBULENT TIJDVAK

De inauguratie van Maria Theresia als gravin van Vlaanderen (1744)

Klaas Van Gelder & Bert Van Cauter

1. Inauguraties in de Zuidelijke Nederlanden: typering en historiografie

Publieke ceremonieën in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden staan sinds een tweetal decennia prominent in de geschiedkundige schijnwerpers.¹ De vorstelijke blijde intrede, al dan niet gekoppeld aan het zweren van een inhuldigingseed, kaapte een groot deel van de historiografische aandacht weg, met talloze casestudies als resultaat.² De achttiende eeuw werd in dit onderzoeks-

¹ Wij danken Michal Bauwens en Louise Vermeersch voor hun suggesties tijdens het schrijfproces, en de anonieme referent voor zijn of haar erg grondig uitgewerkte verslag met welgekomen tips en reflecties bij de eerste versie van de tekst.

² Een greep uit het aanbod: over de blijde intochten van Filips de Goede en Karel de Stoute in Gent: P. Arnade, *Realms of Ritual. Burgundian Ceremony and Civic Life in Late-Medieval Ghent*, Ithaca, 1996, pp. 127-158. Over de inauguraties door Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone: W.M. Blockmans, 'Le dialogue imaginaire entre princes et sujets: les joyeuses entrées en Brabant en 1494 et en 1496', in J.-M. Cauchies (ed.), *A la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train*, Turnhout, 1998, pp. 154-170; J.-M. Cauchies, 'La signification politique des entrées princières dans les Pays-Bas: Maximilien d'Autriche et Philippe le Beau', in *Ibidem*, pp. 136-152; Id., *Philippe le Beau. Le dernier duc de Bourgogne*, Turnhout, 2003, pp. 32-40. Over de intrede van Karel V in Gent: P. Arnade, 'The Emperor and the City: The Cultural Politics of the Joyous Entry in Early Sixteenth Century Ghent and Flanders', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis en Oudbeidkunde te Gent*, 54 (2000), pp. 65-92. Over de inkomsten van prins Filips (de latere Filips II): S. Bussels, *Spectacle, Rhetoric and Power. The Triumphal Entry of Prince Philip of Spain into Antwerp*, Amsterdam/New York, 2012. Over de inauguratie van François de Valois, hertog van Anjou: A.-L. Van Bruaene, 'Spectacle and spin for a spurned prince. Civic strategies in the entry ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History*, 11/4-5 (2007), pp. 263-284. Over de inhuldigingen van de aartshertogen: M. Thøfner, 'Domina & Princeps proprietaria. The Ideal of Sovereignty in the Joyous Entries of the Archduke Albert and the Infanta Isabella', in W. Thomas en L. Duerloo (eds.), *Albert and Isabella 1598-1621. Essays*, Turnhout, 1998, pp. 55-66. Over de inkomsten van de kardinaal-infant: C. Van de Velde en H. Vlieghe, *Stadsversieringen te Gent in 1635 voor de Blijde Intrede van de kardinaal-infant*, Gent, 1969; W. Waterschoot, '17 april 1635. P.P. Rubens heeft de artistieke leiding van de intrede van de kardinaal-infant Ferdinand te Antwerpen', in R.L. Erenstein (ed.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam, 1996, pp. 186-191. Over de inauguraties van Filips V en Karel VI: L. Lebeer, 'Les estampes relatives aux inaugurations de Philippe V et de Charles VI à Bruxelles', *Anciens Pays et Assemblées d'États*, 16 (1958), pp. 35-63. Over de intrede van Karel-Alexander van Lotharingen: Ch. Stalpaert, 'The Entry of Charles-Alexandre de Lorraine into Brussels: Monarchical Discourse in Public Ceremonies and Theatrical Performances', *Eighteenth-Century Life*, 26/2 (2002), pp. 69-82. Veel van deze studies hebben, voor wat de vroegmoderne tijd betreft, een sterk kunsthistorische invalshoek.

veld evenwel stiefmoederlijk behandeld, veelal vanuit de veronderstelling dat landsheerlijke inauguraties op dat ogenblik tot een luisterrijk spektakel ter verheerlijking van de vorst waren uitgegroeid, terwijl hun constitutionele betekenis grotendeels was uitgehold. In deze bijdrage wordt de inauguratie van Maria Theresia in 1744 als gravin van Vlaanderen voor het voetlicht gebracht, met als voorname doel het bijstellen van de theorie van betekenisverlies. Wij zullen in navolging van recent cultureel-politiek onderzoek proberen aan te tonen waarom ook midden achttiende eeuw vorstelijke inhuldigingen voor alle participanten betekenisvol bleven. Om uitspraken te kunnen doen over de betekenis van deze ceremonie komen zowel de tijdscontext, de concrete organisatie en financiering, als de betrokken instanties en functionarissen aan bod.

Hugo Soly oversteeg als eerste het casuele niveau en trachtte in 1981 de ontwikkeling van deze ceremonieën in de Nederlanden over de eeuwen heen te duiden. Soly onderscheidde drie fasen, die hij met de begrippen ‘communicatie’, ‘propaganda’ en ‘spektakel’ samenvatte. In de vijftiende en vroege zestiende eeuw domineerde zijns inziens het aspect van geritualiseerde communicatie tussen landsheer en onderdanen, waarbij de steden niet aarzelden om onder meer via triomfbogen en *tableaux vivants* hun desiderata en bekommernissen aan de vorst kenbaar te maken. In de loop van de zestiende eeuw nam niet alleen de ruimtelijke afstand tussen de vaak buiten de Nederlanden residerende soeverein en de Nederlanders toe, dit werd ook weerspiegeld in de plechtige inkomsten. Het programma en de vormgeving waren steeds meer gebaseerd op de geleerde cultuur, met ruime aandacht voor klassieke allegorieën, terwijl de iconografie de vorstelijke politiek steeds sterker ondersteunde. In een derde fase, die volgens Soly na Farneses Reconquista van de Zuidelijke Nederlanden aanbrak, werd de machtsverschuiving totaal. Zowel de centrale regering als de Kerk kregen een sterkere greep op de organisatie van de inkomsten en inauguraties ten nadele van de steden, en gebruikten deze momenten om het vorstelijk gezag te bejubelen. Van een dialoog was geen sprake meer, de plechtigheden werden een spektakel voor de massa die zich passief aan het pronkerige schouwspel vergaapte.³

Enkele jaren na het verschijnen van Soly's baanbrekende artikel zorgde André Holenstein voor een pendant in de Duitstalige wereld.⁴ Zijn monografie, die thematisch en chronologisch ruimer is van opzet, is vooral gebaseerd op casussen

³ H. Soly, ‘Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97 (1984), pp. 341-360.

⁴ A. Holenstein, *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800-1800)*, Stuttgart/New York, 1991.

uit de Zwitserse en Zuid-Duitse ruimte. Hij vermeldt het werk van Soly niet, maar komt tot vergelijkbare conclusies. Ook Holenstein beklemtoont de transformatie van inhuldigingsceremoniën waarin de rechtshandeling van een al dan niet wederzijdse eed van trouw centraal stond, naar barokke spektakels waarin die eed elke betekenis had verloren. Holenstein spreekt in dat verband over de *Entrechtlichung des Huldigungsaktes*, en net als Soly schuift hij de late zestiende en vooral zeventiende eeuw als kantelmoment naar voren.⁵

Hoewel geen van beide auteurs die verschillende stadia in de ontwikkeling van de inhuldigingen absoluut afbakent, is ondanks de waarde van hun analyse, hun fasering voor de Nederlanden door andere vorsers genuanceerd. Meerdere historici toonden aan dat ook na de late zestiende eeuw plechtige intochten en andere vorstelijke ceremoniën door de stad of het gewest werden aangegrepen om via het ritueel of via voorafgaande onderhandelingen eisen op tafel te leggen. Het aspect van de dialoog was allerminst dood en begraven.⁶

In dit artikel willen wij dit toetsen voor het midden van de achttiende eeuw – een eeuw die in Soly's overzichtsartikel jammer genoeg ontbreekt – aan de hand van de inhuldiging van Maria Theresia in Gent. Deze plechtigheid viel min of meer samen met het moment waarop het verlichte gedachtegoed ook in de Nederlanden voet aan de grond krijgt. Het was de eeuw waarin het staatsapparaat sneller dan voorheen moderniseerde en het wereldbeeld gerationaliseerd raakte. En toch werd ook dit beeld recent bijgesteld. Zo wijst Louise Vermeersch met haar studie over het groots opgezette Sint-Machariusjubileum in 1767 op het blijvende belang van publieke devotie in achttiende-eeuws Gent. Meer nog, ze positioneert zich in een historiografische traditie die als reactie op vroegere *top down*-benaderingen de zelfrepresentatie, het wederzijds overbrengen van boodschappen door organisatoren en deelnemers en de grote dynamiek van stedelijke ceremoniën benadrukt.⁷

⁵ *Ibid.*, pp. 448-460 en 479-503.

⁶ M. Thöfner, *A Common Art: Urban Ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt*, Zwolle, 2007; A.-L. Van Bruaene, 'The Habsburg Theatre State. Court, City and Performance of Identity in the Early Modern Southern Low Countries', in R. Stein en J. Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden/Boston, 2010, pp. 131-149; K. Van Gelder, 'The investiture of Emperor Charles VI in Brabant and Flanders: a test case for the authority of the new Austrian government', *European Review of History/Revue européenne d'Histoire*, 18/4 (2011), pp. 443-463. Een origineel perspectief biedt Michael Breen, die voor twee blijde inkomsten in zeventiende-eeuws Dijon analyseert hoe deze ceremoniën door de stedelijke elite doelbewust werden aangegrepen om boodschappen naar de vorst en naar de andere geledingen van de stadsbevolking uit te sturen, onder meer om de sociale orde en de politieke hiërarchie te herbevestigen: M.P. Breen, 'Addressing La Ville des Dieux: Entry Ceremonies and Urban Audiences in Seventeenth-Century Dijon', *Journal of Social History*, 38/2 (2004), pp. 341-364.

⁷ L. Vermeersch, *De viering van stadsheiligen in de achttiende eeuw. Het zevenhonderdjarig jubileum van de verheffing van de relieken van Sint-Macharius te Gent*, onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, 2013. Zie ook Louise Vermeersch' bijdrage in deze band.

In zekere zin sluit Vermeersch aan bij de oproep van de Duitse historica Barbara Stollberg-Rilinger, die pleit voor een opwaardering van vroegmodern ceremonieel door dit vanuit een cultuurhistorische bril te bekijken en politiek-institutionele geschiedenis als een geschiedenis van symbolen te analyseren. Dat het symbolisch handelen een ontwikkeling doormaakte, staat volgens haar buiten kijf, maar zij bestrijdt energiek de idee van een lineaire uitholling van symbolisch en ritueel handelen ten gunste van rationeel-discursieve handelingen.⁸ Politiek handelen kan volgens haar slechts adequaat worden geïnterpreteerd door niet de politieke daden *an sich*, maar ook de betekenis die de participanten en getuigen aan deze daden toeschrijven, in rekening te brengen. Daarmee reageert zij op vorsers die rituelen en ceremonieën als holle formaliteit afdoen. Zo verleende de performatieve ceremonie van investituur van vazallen binnen het Heilig Roomse Rijk volgens Stollberg-Rilinger een symbolische meerwaarde aan deze rechtshandeling. De consensuele machtsuitoefening in het Rijk werd ritueel uitgedrukt, de keizer en de keurvorsten konden via deze plechtigheden hun macht legitimeren, en via de investituur kon ook de vazal deelachtig worden aan deze legitimiteit. Deze investituur was evenwel geen statisch gebeuren, beide partijen beschikten over een zekere onderhandelingsmarge waardoor deze ceremonie evenzeer op symbolische wijze de onderlinge machtsverhoudingen binnen het Rijk weerspiegelden. Daardoor behield deze plechtigheid tot midden achttiende eeuw haar betekenis.⁹

In wat volgt trachten wij de inhuldiging van Maria Theresia vanuit deze nieuwe invalshoeken te analyseren, in de veronderstelling dat een combinatie van politieke geschiedenis en cultuurgeschiedenis zal helpen te begrijpen waarom ook in de achttiende eeuw, nota bene in een heel woelige politieke context, nog zoveel inspanningen werden geleverd om deze publieke ceremonie te organiseren.¹⁰

⁸ B. Stollberg-Rilinger, 'Zeremoniell, Ritual, Symbol. Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation in spätmittelalter und Früher Neuzeit', *Zeitschrift für Historische Forschung*, 27/3 (2000), p. 390.

⁹ B. Stollberg-Rilinger, 'Le rituel d'investiture dans le Saint-Empire de l'époque moderne: histoire institutionnelle et pratiques symboliques', *Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, 56/2 (2009), pp. 7-29.

¹⁰ De Gentse inauguratie van 1744 komt summier aan bod in: M. Fredericq-Lilar, 'Feestdecors in Gent tijdens de regering van Karel van Lotharingen', in *Karel Alexander van Lotharingen, gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden. Tentoonstelling 18/9-16/12/1987. Europalia 87 Österreich*, Brussel, 1987, pp. 137-139.

Afbeelding 1: Allegorische voorstelling van de inauguratie van Maria Theresia als gravin van Vlaanderen, gravure door F. Pilsen naar het ontwerp van Ph. Marissal (© Universiteitsbibliotheek Gent).

2. Historische context

Keizer Karel VI overleed op 20 oktober 1740. Hij liet geen zoon na, zijn oudste dochter Maria Theresia (°1717) volgde hem op krachtens de Pragmatieke Sanctie. Deze in 1713 opgemaakte successieregeling bepaalde dat bij ontstentenis van een zoon, niet de dochters van Karels oudere broer Jozef I (keizer van 1705 tot 1711) of zijn zussen eerste in lijn werden voor de opvolging, maar wel Karels eigen dochters die mogelijk nog ter wereld zouden komen. De Pragmatieke Sanctie werd tussen 1720 en 1725 in alle territoria van de Oostenrijkse monarchie aanvaard, afgekondigd en plechtig verankerd als constitutionele basiswet. Daardoor werd de successieregeling in het Habsburgse statencomplex geüniformeerd en de gemeenschappelijke soeverein geïnstitutionaliseerd. Toen het met de jaren steeds onwaarschijnlijker werd dat Karel VI nog een zoon zou verwekken, streefde hij ook de internationale erkenning van de nieuwe opvolgingsregeling na, in de hoop bij zijn overlijden een dynastieke en politieke crisis in de Oostenrijkse monarchie te vermijden.¹¹ Karels hoop was ijdel: de Pragmatieke Sanctie bleek na zijn dood een waardeloos vel perkament, de garanties van de andere mogendheden papieren beloften. Slechts enkele dagen na zijn overlijden liet de Beierse keurvorst Karel Albrecht weten het geboorterecht van Maria Theresia niet te erkennen. In december viel vervolgens Frederik II van Pruisen Silezië binnen. Samen met Frankrijk en Spanje steunde hij ook de Beierse aanspraken op de keizerstitel en de erfenis van Karel VI. Zowel Pruisen, Frankrijk als Spanje hadden nochtans de Pragmatieke Sanctie erkend.¹²

De Pruisische inval was het startschot van de zogenoemde Eerste Silezische Oorlog, een onderdeel van wat overkoepelend de Oostenrijkse Successieoorlog wordt genoemd. Daarenboven opende Karel Albert van Beieren in de zomer van 1741 een tweede front door zijn inval in Passau en later in Oostenrijk zelf, terwijl Spanje in de winter van 1741-1742 Italië binnenviel. Ook de Saksische keurvorst, die via zijn huwelijk met de oudste dochter van Jozef I eveneens aanspraak maakte op delen van de Habsburgse *Hausmacht*, vervoegde de rangen van Maria Theresia's tegenstanders. De Beierse troepen naderden in oktober 1741 tot op ongeveer zestig kilometer van Wenen, waardoor Oostenrijk op de rand van de afgrond kwam te staan. De jonge vorstin bood Pruisen in ruil voor Silezië

¹¹ W. Brauneder, 'Die Pragmatische Sanktion – das Grundgesetz der Monarchia Austriaca', in K. Gutkas (ed.), *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, Salzburg/Wenen, 1985, pp. 141-150; Ch. Ingrao, 'Pragmatic Sanction and the Theresian Succession: A Reevaluation', *Études danubiennes*, 9/1 (1993), pp. 71-87; M.S. Anderson, *The War of the Austrian Succession 1740-1748*, Londen/New York, 1995, pp. 7-11.

¹² M. Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797*, Londen, 2003, pp. 246-249.

zelfs delen van de Nederlanden of van haar Italiaanse territoria aan. In november 1741 viel Praag voor de Frans-Beierse troepen. Voor Maria Theresia leek de situatie uitzichtloos.¹³

Het geheime akkoord van Kleinschnellendorf zorgde eind 1741 echter voor een preliminair einde van de Eerste Silezische Oorlog. Hoewel dit bestand tussen Oostenrijk en Pruisen slechts enkele weken stand hield en hoewel de Beierse keurvorst in januari 1742 tot keizer Karel VII werd gekroond, zette Oostenrijk in die maanden een opmerkelijke tegenaanval in, met als resultaat de bevrijding van Praag en de tijdelijke bezetting van Beieren. De Oostenrijkse successen leidden in mei 1744 tot een grote anti-Oostenrijkse coalitie bestaande uit Pruisen, Beieren, de Palts, Hessen-Kassel en Frankrijk. De Tweede Silezische Oorlog barstte los en Frankrijk viel de Oostenrijkse Nederlanden binnen. Vanaf 1745 begonnen de verschillende oorlogvoerende partijen, van meet af aan geplaagd door een gebrek aan consensus en gemeenschappelijke oorlogsdoelen, vredesgesprekken te voeren. Die resulteerden in oktober 1748 in de Vrede van Aken. Oostenrijk verloor het gros van Silezië en boette aan invloed in op het Italiaanse Schiereiland, maar Maria Theresia had haar opvolging verzekerd en Oostenrijk bleef een grootmacht in Centraal-Europa.¹⁴

Het wapengekletter trof de Zuidelijke Nederlanden in de eerste jaren van de oorlog niet rechtstreeks. Wel moesten deze gewesten diep in de geldbuidel tasten om de Oostenrijkse oorlogsmachine draaiende te houden. Zij droegen in hoofdzaak aan de oorlogsinspanningen bij via buitengewone beden en via hun kredietmarkt.¹⁵ Bovendien was het op hun grondgebied dat vanaf 1742 Engelse troepen aan land kwamen om samen met keizerlijke en later ook Staatse regimenten – samen het zogenoemde Pragmatieke Leger – de strijd aan te gaan voor het behoud van de bepalingen in de Pragmatieke Sanctie. Pas in 1744 werden deze gewesten direct in de oorlog meegezogen. Frankrijk viel in juni van dat jaar de Nederlanden binnen. In 1745 en 1746 kwam met uitzondering van Luxemburg en Gelre zelfs het hele Zuid-Nederlandse territorium onder gezag van de Franse bezettingsmacht te staan. Pas in januari 1749, enkele maanden na de Vrede van Aken, werden deze gewesten ontruimd.¹⁶

¹³ Anderson, *The War*, pp. 59-89; Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence*, pp. 208-217 en 246-250

¹⁴ Anderson, *The War*, pp. 90-209; Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence*, pp. 250-259 en 262-264.

¹⁵ P. Lenders, 'Ontwikkeling van politiek en instellingen in de Oostenrijkse Nederlanden. De invloed van de Europese oorlogen', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 64/1-2 (1981), pp. 37-39.

¹⁶ P. Lenders, 'De Zuidelijke Nederlanden onder Maria Theresia 1740-1780', in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, vol. 9, pp. 92-97; G. Thewes, *Stände, Staat und Militär. Versorgung und Finanzierung der Armee in den Österreichischen Niederlanden 1715-1795*, Wenen, 2012, pp. 37-39.

Niet alleen de oorlog, met de bijhorende militaire zenuwachtigheid en financiële kopzorgen, was weinig bevorderlijk voor het organiseren van groots opgezette vorstelijke inhuldigingen. Op korte tijd onderging ook de top van de bestuurlijke piramide in de Oostenrijkse Nederlanden meerdere wissels. Dit droeg bij tot herhaalde vertragingen bij de organisatie van de inauguratie. Sinds oktober 1725 werd Karel VI in Brussel vertegenwoordigd door zijn zus, aarts Hertogin Maria Elisabeth. Deze landvoogdes maakte aanvankelijk handig gebruik van haar uitgebreide volmachten om het bestuur krachtig in handen te nemen. Zeker op vlak van religie aarzelde ze niet haar ultramontaanse gezindheid te laten primeren op de Weense wens tot inschikkelijkheid inzake jansenisme of kerkelijk asielrecht. Aan haar zijde stond een grootmeester van het hof met als dubbele opdracht de landvoogdes te adviseren en een oogje in het zeil te houden. Eind 1732 werd de eerste grootmeester, de Italiaan Julio Visconti, vervangen door de energieke graaf Friedrich August von Harrach, die een bestuurlijke centralisering en een financieel-economisch herstelprogramma probeerde door te voeren. Door haar gevorderde leeftijd en gezondheidsproblemen trok de landvoogdes zich steeds vaker terug en vertrouwde ze Harrach geleidelijk het gros van de regeringstaken toe.¹⁷ Toen Karel VI overleed was zij een oude dame met talloze kwaaltjes, voor wie de deelname aan de inhuldigingsceremonieën in Brabant en Vlaanderen een zware belasting zou vormen.

In april 1741 werd Karel Alexander van Lotharingen, zwager van de nieuwe vorstin, naar voren geschoven als adjunct naast de landvoogdes. Officieel werd hij aangesteld om Maria Elisabeth bij te staan wegens haar tanende gezondheid, in de feiten moest hij haar eigengereide optreden binnen de perken houden. Hij werd aangesteld met een opvolgingsrecht, maar zijn militaire opdrachten hielden hem vooralsnog aan het front. In augustus 1741 overleed echter de landvoogdes. Krachtens de *Pliego de Providencia* volgde Harrach haar op als landvoogd ad interim. Maar zijn ambtsperiode was van korte duur. Door aanhoudende spanningen met de hertog van Arenberg (de opperbevelhebber van de troepen in de Nederlanden), de Hoge Raad voor de Nederlanden in Wenen en de Zuid-Nederlandse standen, verzocht en kreeg hij in 1743 zijn terugroeping naar Wenen. Hoewel de crisis in het landsbestuur de zending van een nieuwe landvoogd van den bloede wenselijk maakte, stak de voortwoedende oorlog hier een

¹⁷ Over Maria Elisabeth: S. Hertel, *Erzherzogin Maria Elisabeth und ihr Statthalterhof in Brüssel (1725-1741)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universität Wien, 2012; M. Engels, *De godsdienstpolitiek van Maria-Elisabeth, gouvernante der Zuidelijke Nederlanden, 1725-1741*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U.Leuven, 1976. Over het ambt van grootmeester van het hof: P. Lenders, 'Grootmeester van het Hof (1725-1741)', in E. Aerts, M. Baelde e.a. (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, Brussel, 1994, vol. 1, pp. 246-255.

stokje voor. In februari 1743 werd Karl Ferdinand von Königsegg-Erps aangesteld tot gevolmachtigd minister in afwezigheid van Karel Alexander. Königsegg-Erps gaf op zijn beurt na iets meer dan een jaar de fakkel door aan Karel Alexander, die in januari 1744 samen met zijn echtgenote Maria Anna was benoemd tot landvoogd. In maart maakten zij hun opwachting in Brussel, waar Maria Anna op 16 december aan de gevolgen van een miskraam overleed. Hij was al in de zomermaanden uit Brussel vertrokken om het Rijnleger aan te voeren. Pas in 1749 zou hij voor een tweede keer zijn landvoogdij opnemen.¹⁸

Een snelle opvolging van regeringsleiders gecombineerd met de nodige portie wantrouwen tussen enkele geledingen in het landsbestuur en dit alles overgoten met een sausje van oorlogsinspanningen, maakte elk groots bestuurlijk project bijzonder moeilijk. Bovendien kon het centrale gouvernement de inhuldigingsceremonieën niet zonder meer opleggen. Daarvoor moest Brussel samenwerken met gewestelijke en lokale instanties, die niet lijdzaam zouden toezien hoe boven hun hoofden beslissingen werden genomen. Ondanks de thesen van Hugo Soly en André Holenstein bleef de inhuldiging ook in de achttiende eeuw bij uitstek een contractueel gebeuren, waarin een vertegenwoordiger van de landsheer en vertegenwoordigers van de onderdanen wederzijdse eden zwoeren. Zonder deze eedaflegging werd de vorst niet als natuurlijk landsheer beschouwd, en die eden werden nog steeds geacht de rechten en privileges van de onderdanen te beschermen. Ook in de achttiende eeuw behielden de inauguraties daardoor hun juridische of constitutionele waarde. Voor de volledigheid moet hier evenwel aan worden toegevoegd dat in de vroegmoderne Nederlanden met een doorgaans afwezige monarch, blijde intreden zich niet alleen voordeden bij een troonswissel, maar ook bij de aankomst van nieuwe landvoogden. Deze inkomsten gingen echter enkel gepaard met het uitwisselen van eden, en dus met een formele inhuldiging, bij het aantreden van een nieuwe monarch. Er moet tussen beide ceremonieën bijgevolg een onderscheid worden gemaakt.

Zoals later in dit artikel nog ter sprake komt, slaagden de gewestelijke Staten er in de loop van de zeventiende eeuw in om ten nadele van de grote steden de voornaamste gesprekspartners te worden van de vorst inzake inzegeningen.

¹⁸ P. Lenders, 'De aanstelling van graaf Frederik von Harrach tot landvoogd der Nederlanden na de dood van Aartshertogin Maria Elisabeth (1741). Een verslag van P.F. de Neny', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 79/1-2 (1996), pp. 27-33; M. Galand, *Charles de Lorraine, gouverneur général des Pays-Bas autrichiens (1744-1780)*, Brussel, 1993, pp. 45-56; E. Kovács, 'Oostenrijk en de Zuidelijke Nederlanden in de 18de eeuw', in L. Duerloo (ed.), *Karel Alexander van Lotharingen. Mens, veldheer, grootmeester*, Brussel, 1987, pp. 4-17, hier vooral pp. 8-10. Voor de benoemingspatenten en instructies van alle hier vermelde vorstelijke vertegenwoordigers: E. Kovács (ed.), *Instruktionen und Patente Karls (III.) VI. und Maria Theresias für die Statthalter, Interimsstatthalter, bevollmächtigten Minister und Obersthofmeister der Österreichischen Niederlande (1703-1744)*, Wenen, 1993.

Onderzoek naar de precieze rol en betekenis van deze Staten in de Oostenrijkse Nederlanden staat nog in zijn kinderschoenen. Toch is het duidelijk dat deze instanties begin achttiende eeuw niet terugdeinsden voor doorgedreven lobbyactiviteiten en dat zij herhaaldelijk grote invloed konden uitoefenen op het beleid.¹⁹ In de loop van deze eeuw zou het centrale landsbestuur weliswaar steeds meer de autonomie van de standenvertegenwoordigingen aantasten. Zo werden ook de Staten van Vlaanderen in 1754 grondig hervormd en beter ingepast in het staatsapparaat.²⁰ Niet alleen was hier bij de dood van Karel VI nog geen sprake van, ook vermoeden wij dat bijkomende studies zullen bevestigen dat de Zuid-Nederlandse Staten niet noodzakelijk als slachtoffer van het absolutistisch centralisme mogen worden gezien. Wellicht wisten zij zich, zoals Marie-Laure Legay aantoonde voor de Franse representatieve instellingen, in het expanderende staatsapparaat te integreren om hun eigen competentiekorf uit te breiden.²¹

De Staten van Vlaanderen kenden een eigenaardige samenstelling. De steden Gent en Brugge waren er, in weerwil van hun verminderde economische belang, in geslaagd om doorheen de vroegmoderne tijd hun stem in het statenkapittel te bewaren.²² Zij moesten verder enkel rekening houden met het Brugse Vrije en de clerus. In de bronnen is sprake van de ‘clerus en Leden van Vlaanderen’. Voor de inhuldiging van een landsheer werd evenwel ook de adel opgeroepen, ook al had de tweede stand in Vlaanderen formeel geen stem en zetel in de Staten. De adellijke participatie bij de inauguratie was gebaseerd op een lange traditie. Ook voor de inzegening van Maria Theresia werden zij opnieuw opgeroepen en geconsulteerd.

¹⁹ Cf. K. Van Gelder, ‘The Estates of Flanders Manning the Barricades for Territorial Integrity: the Protest Against the Barrier Treaty of 1715’, in G. Martyn, R. Vermeir en Ch. Vancoppenolle (eds.), *Intermediate Institutions in the County of Flanders in the Late Middle Ages and the Early Modern Era*, Brussel, 2012, pp. 115-137; Id., ‘Searching for a Modus Vivendi. Monarch and Estates in the Austrian Netherlands (ca. 1715-1720)’, in G. Barth-Scalmani, J. Bürgschwentner e.a. (eds.), *Forschungswerkstatt: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert/Research Workshop: The Habsburg Monarchy in the 18th Century*, Bochum, 2012, pp. 173-184; Id., ‘Lobbyen via afvaardigingen: de Staten van Brabant en Vlaanderen in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, in G. Vermeesch en L. Geeverns (eds.), *Lobbypraktijken in de Vroegmoderne Nederlanden*, Maastricht, 2014 (ter perse).

²⁰ P. Lenders, *De politieke crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der achttiende eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis van de Aufklärung in België*, Brussel, 1956.

²¹ Cf. M.-L. Legay, ‘Apparence et réalité du pouvoir de représentation des provinces à Paris. L'exemple des Etats provinciaux du Nord au XVIIIème siècle’, *Parliaments, Estates and Representation*, 19 (1999), pp. 119-141.

²² M. Nuyttens en A. Zoete, ‘De vier Leden en de Staten van Vlaanderen’, in W. Prevenier & B. Augustijn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, pp. 67-78. De stad Gent, die het decor vormde voor Maria Theresia’s inhuldiging, werd geplaagd door grote solvabiliteitsproblemen: P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering*, Kortrijk-Heule, 1990, pp. 183-192.

3. Eerste poging: een gecombineerde inhuldigingsceremonie in Brussel (1740-1741)

Maria Theresia verzocht Maria Elisabeth al meteen bij de kennisgeving over de plotse dood van haar vader om informatie over het geschikte tijdstip en de middelen voor haar inauguratie in de Nederlanden.²³ Wenen wenste vooral meer te weten over de volmacht die voor het zweren van de eed moest worden verstrekt, en over de manier waarop Brabant en Vlaanderen zouden reageren als de inhuldiging door een gevormde commissaris zou worden volbracht in geval van ziekte van de oude gouvernante.²⁴ In beide gewesten was het namelijk gebruikelijk dat de representant van de vorst hoogstpersoonlijk de eed van trouw aan de gewestelijke grondrechten zwoer.²⁵

Heel snel werd in Brussel een aanvang gemaakt met de voorbereidselen. Maria Elisabeth gaf de Geheime Raad de opdracht om een jointe samen te stellen voor de organisatie van deze plechtigheden en om te onderzoeken hoe vroegere inauguraties waren vormgegeven. De hoofd-voorzitter en twee raadsheren van de Geheime Raad, respectievelijk A.D. de Steenhault, G.I. Pycke en L.J. de Robiano, moesten er deel van uitmaken.²⁶ Deze commissie, die tot de uiteindelijke inhuldiging in 1744 bleef vergaderen, raadde in een consult een volmacht aan uit naam van zowel de vorstin – die als “propriétaire” van het land werd beschouwd – als uit naam van haar echtgenoot – die als “mari et bail” aan haar zijde stond. Het argument luidde dat een vrouwelijke vorstin in de Nederlanden altijd bijgestaan werd door een mannelijke regent, waarvoor men verwees naar Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk, of Isabella en Albrecht. Op die manier meenden de jointeleden eventuele bezwaren van de Staten te kunnen afwenden en kosten te kunnen vermijden voor een tweede inauguratie als Maria Theresia later haar echtgenoot zou willen laten erkennen als “Roi et prince de tous ses Etats”. Daarom ook ontwierp de jointe twee mogelijke volmachtbrieven: één uit naam van de vorstin alleen, en een andere uit haar naam samen met die van haar echtgenoot.²⁷

²³ Depêche van Maria Theresia aan Maria Elisabeth, 22 okt. 1740, en rondzendbrief van 2 nov. 1740 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wenen (verder HHStA), België DD A – Kaiserliche Depeschen (verder Depeschen), nr. 18); brief van Maria Elisabeth aan de Geheime Raad, 19 nov. 1740 (Algemeen Rijksarchief, Brussel (verder ARA), Geheime Raad – Oostenrijkse periode (verder GR), nr. 6, f. 34).

²⁴ Depêche van Maria Theresia aan Maria Elisabeth, 3 dec. 1740 (HHStA, Depeschen, nr. 18).

²⁵ Cf. Van Gelder, ‘The investiture’, p. 448 en pp. 453-454.

²⁶ Brieven van Maria Elisabeth aan de Geheime Raad, 23 en 28 nov. 1740 (ARA, GR, nr. 6, f. 36 en f. 39).

²⁷ Consult van de Jointe voor de Inauguratie, 5 dec. 1740, met bijlagen (ARA, GR, nr. 6, f. 41-62v.); rondzendbrieven aan de Staten, 18 feb. 1741 (ARA, GR, nr. 6, f. 237-240). Deze jointe heeft nooit een echte naam gekregen. Er wordt onder meer naar verwezen als *la jointe établie pour les affaires de l'inauguration*. Ik spreek daarom gemakshalve over de ‘Jointe voor de Inauguratie’ of kortweg ‘de jointe’.

Een ander thema dat van meet af aan naar voren werd geschoven was, zoals uit het hierboven vermelde consult blijkt, de uitzichtloze financiële toestand van het land en de daaruit resulterende moeilijkheden voor de organisatie van dure ceremonieën zoals de inauguraties. Hiermee rekening houdend, en aangezien Maria Theresia opgeroepen had tot een snelle en zo goedkoop mogelijke inauguratie, stelden de jointeleden een gecombineerde ceremonie in Brussel voor met gedeputeerden uit alle gewesten. Een schare prijzige inhuldigingen in de provincies kon zo worden vermeden. Door de plechtigheid in het Brusselse stadhuis of in het paleis te laten voltrekken, hoefde er bovendien geen duur theater te worden gebouwd.

In januari 1741 kwam het inauguratiedossier in Wenen ter tafel in de Hoge Raad der Nederlanden en de *Geheime Konferenz*, de ministeriële conferentie naast de Oostenrijkse vorst. In februari verzond Maria Theresia vervolgens de volmachten voor het zweren van de eden.²⁸ Ondanks de vraag van de jointe wenste zij eerst de inhuldiging, en pas nadien de overhandiging van de akte van het mederegentschap voor haar gemaal aan de Staten. Zo zouden de eden enkel in haar naam worden gezworen.²⁹ Sinds 1732 was haar echtgenoot Franz Stephan, die in 1737 zijn hertogdom Lotharingen verloren was maar als compensatie groothertog van Toscane werd, steeds meer in de staatszaken van de Habsburgse monarchie ingewijd. Hij zetelde bijvoorbeeld in de *Geheime Konferenz* en was sinds maart 1732 landvoogd in Hongarije. Na de dood van Karel VI werd hij tot mederegent van de onervaren Maria Theresia in de erflanden aangesteld, terwijl zij ook de Boheemse keurvorstelijke waardigheid aan hem overdroeg. De reden voor deze bepalingen is minder poëtisch dan de oprechte liefde tussen Maria Theresia en Franz Stephan laat vermoeden: het was een poging om het internationale gewicht van de kleine landsheer op te drijven en zo zijn kansen op het keizerschap gaaf te houden. In 1742 delfde hij echter het onderspit, pas na het overlijden van Karel VII in 1745 werd hij tot keizer van het Heilig Roomse Rijk verkozen.³⁰ Het mederegentschap dat dit hielp mogelijk maken, bleek echter een eerste bron van discussie bij de organisatie van de inhuldigin-

²⁸ De *Geheime Konferenz* sprak zich op basis van de Pragmatieke Sanctie uit tegen een inauguratie in naam van zowel Maria Theresia als haar gemaal, en ging daarmee in tegen de voorkeur van Maria Elisabeth en de Jointe voor de Inauguratie: consult van de *Geheime Konferenz*, 26 januari 1741 (HHStA, België DD A – Vorträge, 3).

²⁹ Dépêche van Maria Theresia aan Maria Elisabeth, 15 feb. 1741 (HHStA, Depeschen, nr. 19). Een kopie van de volmacht is te vinden in: ARA, GR, nr. 6, f. 76-78.

³⁰ F. Reinöhl, 'Die Übertragung der Mitregentschaft durch Maria Theresia an Grossherzog Franz Stephan und Kaiser Joseph II.', in A. Helbok (ed.), *Die deutschen Weiler-Orte*, Innsbruck, 1929, pp. 650-661; R. Zedinger, *Franz Stephan von Lothringen (1708-1765). Monarch, Manager, Mäzen*, Wenen/Keulen/Weimar, 2008, pp. 79-95.

gen. Maria Theresia bleef aanvankelijk volharden en wilde de nodige akten pas na de beëdiging aan de Staten laten bezorgen.³¹

Op 27 februari 1741 boog de Kabinetsjointe, een overkoepelend adviesorgaan met wisselende samenstelling dat door de landvoogdes in alle belangrijke zaken werd geconsulteerd, zich over dit dossier op basis van de vorstelijke dépêche van 15 februari en de volmachten die daarbij gevoegd waren.³² Tijdens de bespreking rezen enkele problemen. Zo ontbrak in de volmacht een clausule met de expliciete vermelding van de Brabantse Blijde Inkomst en de privileges van de overige gewesten. De verwachting was dat de Staten van Brabant hier aanstoot aan zouden nemen. Evenmin was het duidelijk of er een aparte machtiging opge maakt diende te worden voor het Geretrocedeerde Land, de plattelandsregio rond de steden Veurne en Ieper en het Doornikse. Dit gebied was na 1713 weer bij de Zuidelijke Nederlanden gehecht, maar bleef, met uitzondering van Doornik en het Doornikse, een land van impositie. Dit betekent dat deze regio niet meer in de Staten van Vlaanderen was vertegenwoordigd, en dat de onderdanen geen beden aan de vorst konden weigeren. Die beden werden eenvoudigweg opgelegd. Dit was een voortzetting van de situatie onder het voorgaande Franse bewind. Alleen in Doornik was er bijgevolg sprake van een volwaardige inauguratie, de overige steden en kasselrijen zwoeren enkel de eed van trouw en gehoorzaamheid aan de vorst. Een wederzijdse eedaflegging werd hun niet gegund. In de Kabinetsjointe werd beslist na te gaan hoe deze punten in 1717 waren opgelost.

Dit is één van de vele voorbeelden van hoe het beroep op historische antecedenten de nieuwe ceremonie in een bestuurlijke traditie plaatste die haar een aura van legitimiteit verschafte. De inauguratie van Karel VI was de eerste onder het Oostenrijks bewind. Zijn vijandschap met de Spaanse vorst Filips V, die in 1702 als landsheer in de Nederlanden was ingehuldigd, zorgde ervoor dat Filips' inhuldiging en regeertijd als onwettig werden afgeschilderd. Bijgevolg moest men in 1717 op zoek naar antecedenten uit de Spaanse periode om de inauguraties correct te kunnen organiseren. De inhuldiging van 1717 vond bovendien plaats in een sfeer van politieke hoogspanning. Het nieuwe regime zat nog niet stevig in het zadel, in Brussel giste corporatief ongenoegen en het Barrièreverdrag van 1715 stuitte de Staten van Brabant en Vlaanderen tegen de borst. Het kwam tot onderhandelingen tussen vorst en standen, en tot vorstelijke toegevin-

³¹ Dépêches van Maria Theresia aan Maria Elisabeth, 22 februari 1741 en een niet nader bepaalde datum in diezelfde maand (HHStA, Depeschen, nr. 19).

³² Consult van de Kabinetsjointe, 27 feb. 1741 (ARA, GR, nr. 6, f. 66-73v.).

gen die de weg openden voor de ceremonieën. Wegens de gewijzigde politieke constellatie na de Spaanse Successieoorlog, onder meer dankzij de teruggave van het Geretrocedeerde Land, had men in de aanloop naar de plechtigheden toen echter ook knopen moeten doorhakken die afweken van de geplogenheden onder Spaans bestuur. Voor de beëdiging van Maria Theresia moest men ook om die reden vaak teruggrijpen naar het voorbeeld van 1717.³³

Een ander vraagstuk dat in de Kabinetsjointe besproken werd, was de rol van de mederegent. Markies de Herzelles, superintendent en directeur-generaal van Financiën, suggereerde om de mederegent een autorisatieakte te laten opmaken voor Maria Theresia om de geldigheid van haar volmachten te onderstrepen. Dit document kon dan worden gebruikt voor het geval de Staten aanstoot namen aan de inauguratie van een vorstin zonder bijstand van haar echtgenoot. Harrach wierp op dat Maria Theresia een inhuldiging uit naam van zowel zichzelf als van haar echtgenoot wilde vermijden uit vrees dat andere mogendheden daarin een schending van de door hun gewaarborgde Pragmatieke Sanctie zouden zien. Om die reden werd besloten de mening van de vorstin te vragen. Zij reageerde echter korzelig op deze suggestie. In haar *depêche* van 5 april maakte Maria Theresia expliciet duidelijk dat ze niet wilde toegeven aan de wens om een autorisatie vanwege de mederegent inzake de validiteit van de volmachten. Vanuit diezelfde gedachtegang kon namelijk ook de geldigheid van de door haar uitgevaardigde akten voor het mederegentschap worden betwist. Ze hield het been stijf en verordende andermaal om de in februari verstuurde volmacht aan de Staten te bezorgen. Betreffende het Geretrocedeerde Land droeg ze op het voorbeeld van 1717 te volgen, namelijk een aparte ceremonie waarbij enkel de onderdanen de eed van trouw zwoeren aan de vorst, en niet omgekeerd.³⁴

Eind april liet de jointe weten alles klaar te hebben om de Staten van de verschillende gewesten over de inauguratie te laten delibereren.³⁵ Net zoals in 1717 werd in Vlaanderen ook de adel als stand opgeroepen om te beraadslagen over de inauguratie, zoals hierboven vermeld werd. Unaniem stemden de getitelde edelen in met het voorstel om de plechtigheid in Brussel te laten plaats-

³³ Van Gelder, 'The investiture'. Het was de Jointe voor de Inauguratie die al deze kwesties concreet onderzocht. Dit orgaan kwam onder meer tot de vaststelling dat in 1717 in de volmachten geen melding werd gemaakt van de Blijde Inkomst, dat het Geretrocedeerde Land toen probleemloos in bezit genomen was uit hoofde van de algemene volmacht, en dat Karel VI krachtens datzelfde document geïnaugureerd was in Doornik en het Doornikse: consult van de Jointe voor de Inauguratie, 8 maart 1741, met bijlagen (ARA, GR, nr. 6, f. 80-118v.). Opvallend is ook dat de Jointe voor de Inauguratie vanaf nu naast kostenbesparing ook de wankelende gezondheid van de landvoogdes aanhaalde als reden voor de gecombineerde ceremonie.

³⁴ *Depêches* van Maria Theresia aan Maria Elisabeth, 5 april en 3 mei 1741 (HHStA, *Depeschen*, nr. 19).

³⁵ Consult van de Jointe voor de Inauguratie, 20 april 1741 (ARA, GR, nr. 6, f. 130-131v.).

vinden.³⁶ Op 21 juli lieten de voltallige standen van het graafschap vervolgens weten akkoord te gaan met de volmacht en de regelingen betreffende het sturen van gedeputeerden naar de hoofdstad. Wel wensten zij dat op de dag van de Vlaamse inhuldiging geen andere inauguraties zouden plaatsvinden. Bovendien drukten zij de hoop uit dat als de toekomst de monarchie in internationaal rustiger vaarwater zou brengen, Maria Theresia alsnog naar Vlaanderen zou reizen om er haar blijde intrede hoogstpersoonlijk te houden en er haar inauguratie te vernieuwen.³⁷ Met andere woorden: pragmatische overwegingen haalden de bovenhand boven de wens om de eedaflegging als vanouds op eigen grondgebied te houden. Alles leek dus te wijzen op een spoedige inhuldiging, zij het in een ongebruikelijke formule.

4. Tweede poging: een nieuwe landvoogd en een Gentse ceremonie (1743-1744)

Op 26 augustus 1741 overleed echter Maria Elisabeth. Harrach nam de interimaire landvoogdij op zich in afwachting van de komst van Karel Alexander van Lotharingen. De oorlogssituatie maakte diens spoedige komst echter weinig waarschijnlijk; als bevelhebber verkeerde hij in de onmogelijkheid het strijdtoneel te verlaten. Los van dit praktische ongemak moest de organisatie van de inauguratie grotendeels worden overgedaan. Een nieuwe volmacht moest worden uitgeschreven, en die diende opnieuw door de Staten te worden aanvaard.

De vorstin betuigde in een *depêche* begrip voor het argument dat door het overlijden van Maria Elisabeth ook het voornaamste motief voor een gezamenlijke inauguratie in Brussel weggevallen was. Toch droeg zij op om deze alternatieve methode voor te stellen als een gunst om de gewestelijke financiën te sparen. Als de gewesten evenwel voet bij stuk hielden en een plechtigheid binnen hun eigen grenzen wensten, dan stond zij dat toe. De suggestie dat haar schoonbroer hoogstpersoonlijk naar elk gewest zou reizen voor het zweren van de eden, achtte zij om dezelfde financiële reden weinig raadzaam. Prinselijke aanwezigheid in Brabant en Vlaanderen en aanstelling van commissarissen voor de overige gewesten, bleef net zoals in 1717 de norm.³⁸ Op 26 januari 1742 vergaderde

³⁶ Akte van 10 mei 1741, ondertekend door 18 getitelde edelen (ARA, GR, nr. 9A, f. 78-83v.).

³⁷ Brief van de Staten van Vlaanderen aan Maria Elisabeth, 21 juli 1741 (ARA, GR, nr. 9A, f. 117-122v.).

³⁸ *Depêche* van Maria Theresia aan Harrach, 15 nov. 1741 (HHStA, Depeschen, nr. 19). Een kopie van de volmacht voor Karel Alexander is te vinden als bijlage bij het *depêche* van 22 nov. 1741 in hetzelfde archiefnummer. De vorstin herhaalde trouwens haar voorkeur – niet de verplichting – voor een aangemaakte plechtigheid in haar *depêche* van 10 januari 1742 (HHStA, Depeschen, nr. 20).

de Kabinetsjointe opnieuw over dit dossier.³⁹ De Staten van Vlaanderen maakten in juni formeel kenbaar een inauguratie in Gent te verlangen. Wegens het overlijden van de landvoogdes achtten zij elke reden voor een Brusselse ceremonie opgeheven.⁴⁰ Nadien werd de organisatie evenwel op de lange baan geschoven, maandenlang verdween het dossier van de regeringstafel. Wellicht slorpten de oorlog en de vorming van het Pragmatieke Leger te veel aandacht op.

De Kabinetsjointe verliet in juni 1743 definitief de piste van een gecombineerde inhuldigingsceremonie in de wetenschap dat op Luxemburg na geen enkel gewest hier nog mee zou instemmen.⁴¹ Dankzij deze vergadering werd het dossier over de inauguraties, na bijna een jaar radiostilte, opnieuw vlotgetrokken. Königsegg-Erps schreef enkele dagen later een decreet aan de Jointe voor de Inauguratie. Opvallend genoeg ging hij er in dat decreet van uit dat de eed niet alleen in naam van Maria Theresia, maar ook in naam van Franz Stephan zou worden gezworen. De bekrachtiging van de grondrechten en privileges in de Nederlanden door de mederegent van de vorstin leek een uitgemaakte zaak.⁴² Is Maria Theresia onder tijds- en oorlogsdruk gezwicht voor de desiderata van enkele Zuid-Nederlanders en wilde zij op deze manier mogelijke bezwaren van de Staten ontwijden? Het heeft er alle schijn van. De jointe moest niet enkel haar volmacht voor Karel Alexander beoordelen, maar ook de volmachtbrief vanwege Franz Stephan en het document waarmee de Staten officieel van het mederegentschap op de hoogte konden worden gebracht.

Königsegg-Erps opteerde nu duidelijk voor de vlucht vooruit. In augustus verstuurde hij een rondzendbrief om de Staten het mederegentschap en Franz Stephans wens om in die hoedanigheid trouw te zweren aan de gewestelijke rechten, mee te delen.⁴³ Enkele dagen later deputeerde hij graaf de Lalaing, raadsheer

³⁹ Consult van de Kabinetsjointe, 26 januari 1742 (ARA, GR, nr. 6, f. 139-146).

⁴⁰ Gedeputeerden van de Staten van Vlaanderen aan "Votre Excellence" (Harrach?), 16 juni 1742 (ARA, GR, nr. 9A, f. 112-115v.). Nochtans ging het decreet waarmee Harrach op 14 februari de volmachtbrief aan de Staten van de Zuid-Nederlandse gewesten had gestuurd, nog altijd uit van een gecombineerde beëdiging (ARA, GR, nr. 6, f. 149-150).

⁴¹ Consult van de Kabinetsjointe, 11 juni 1743 (ARA, GR, nr. 6, f. 155-160v.). Cf. consult van de Jointe voor de Inauguratie, 27 juni 1743, met bijlagen (ARA, GR, nr. 6, f. 161-176). In de vergadering van 11 juni werd ook beslist om de kanselier van Brabant aan de Jointe voor de Inauguratie toe te voegen: benoemingsbrief, 15 juni 1743 (ARA, GR, nr. 6, f. 184). Uit een decreet van Königsegg-Erps aan de Jointe voor de Inauguratie van 17 juni 1743 (ARA, GR, nr. 6, f. 178-179v. en f. 185) blijkt ten andere welke praktische problemen de personeelsswissel aan de top van het landsbestuur met zich meebracht. In de papieren van de secretaris van Harrach waren alsnog heel wat stukken over de inhuldiging teruggevonden, waaronder gewestelijke instemmingsakten. Königsegg-Erps merkte echter op dat daarmee nog niet alle stukken terecht waren.

⁴² Decreet van Königsegg-Erps aan de Jointe voor de Inauguratie, 13 juni 1743 (ARA, GR, nr. 6, f. 154-154v.).

⁴³ Brief van Königsegg-Erps aan de Zuid-Nederlandse Staten, 26 aug. 1743 (ARA, GR, nr. 6, f. 237-237v.); authentieke kopie van een brief van Franz Stephan aan Königsegg-Erps, 11 aug. 1743 (Rijksarchief Gent (verder RAG), Staten van Vlaanderen (verder SVV), nr. 73).

van State, en burggraaf Pattijn, raadsheer-regent in de Hoge Raad der Nederlanden, raadsheer van State en voorzitter van de Raad van Vlaanderen, om de Staten te informeren over de Weense desiderata aangaande de inauguratie, en over de wens van de mederegent.⁴⁴ In september kwamen zowel de Staten als de adel van Vlaanderen opnieuw samen om officieel ingelicht te worden over het vorstelijke verzoek om ingehuldigd te worden. Hen werd meegedeeld dat de plechtigheid in Gent zou plaatsvinden, en dat de landvoogd een eed in naam van Maria Theresia en een eed in naam van haar gemaal zou zweren. De Staten nodigden vervolgens de subalterne besturen uit om hun advies te verstrekken, nadien kwamen de clerus en de Leden opnieuw samen om zich over het voorstel te buigen.⁴⁵ De Staten stemden er uiteindelijk volmondig mee in.⁴⁶

Echter, het bleef wachten op zekerheid over Karel Alexanders komst vooraleer de Staten effectief met de voorbereidingen konden starten. Bovendien doken ceremoniële twistpunten en praktische problemen op die de organisatoren, zowel de Staten als de centrale regering in Brussel, nieuwe hoofdbrekens bezorgden.⁴⁷ Zo verzochten de baljuw en leenmannen van de kasselrij Oudburg van Gent om bij de inauguratie na de clerus en Leden van Vlaanderen de eerste rang te genieten of om de Raad van Vlaanderen toe te staan om zoals in het verleden de rangorde onder de subalterne besturen te bepalen. Zij vreesden dat de kasselrijen Kortrijk en Oudenaarde hun eerste positie zouden betwisten, zoals zij bij de inhuldiging van Karel II in 1666 en bij de Vlaamse aanvaarding van de Pragmatieke Sanctie in 1723 hadden gedaan. Zij baseerden zich, naast de oplossing die

⁴⁴ Brief van Königsegg-Erps aan de clerus, adel en Leden van Vlaanderen, 31 aug. 1743 (ARA, GR, nr. 6, f. 189-189v.).

⁴⁵ Brief van Königsegg-Erps aan graaf de Lalaing en burggraaf Pattijn, 31 aug. 1743 (RAG, SVV, nr. 73); resoluties van de Staten van Vlaanderen, 26 sep. en 10 okt. 1743 (RAG, SVV, nr. 73 en nr. 425, f. 23-25).

⁴⁶ Resoluties van de Staten van Vlaanderen, 28 okt. en 8 nov. 1743 (RAG, SVV, nr. 425, f. 82-93v. en f. 126-132); clerus en Leden van Vlaanderen aan Königsegg-Erps, 8 nov. 1743 (ARA, GR, nr. 9A, f. 103-110v.). Voor de instemmingsakten van de clerus van Gent en Brugge, de getitelde Vlaamse adel, de hoofdcolleges (Gent, Brugge en het Brugse Vrije) en de subalterne besturen: RAG, SVV, nr. 73 (kopieën in RAG, SVV, nr. 425, f. 25-126 en f. 132-147). De originele aanvaardingsbrief van de adelstand, van 27 september 1743 en met 15 handtekeningen, is te vinden in: ARA, GR, nr. 9A, f. 93-94v. In hun brief van 8 november vroegen de Vlaamse Staten ook een dag vast te leggen voor de inauguratie, zodat er voldoende tijd zou zijn om de plechtigheid voor te bereiden. De resolutie van diezelfde dag maakt duidelijk dat op vraag van Brugge vooralsnog niet vastgelegd werd dat de plechtigheid in Gent zou plaatsvinden, men hield het bij 'binnen de provincie', al maakte dat in de maanden nadien geen verschil.

⁴⁷ Voor alle praktische voorbereidselen, gaande van de bouw van het theater over het ontwerpen van het vuurwerk, het schieten van wild voor het banket tot het afvuren van artilleriegeschut, verwijs ik naar de kopieën van tientallen akten in: RAG, SVV, nr. 425, een register dat volledig aan de organisatie van de inauguratie is gewijd. Belangrijk bij dit alles was de rol van J.B. Aimé, de agent van de Staten van Vlaanderen in Brussel. Diverse brieven in de nummers 73 en 425 van het archief van de Staten wijzen erop dat Aimé een onontbeerlijke schakel was tussen de Staten en het centrale gouvernement in Brussel. Hij sprak Königsegg aan over allerhande praktische kwesties, zoals het aantal hovelingen en paarden dat onderdak moest krijgen of het wild dat geschoten moest worden.

in 1723 in hun voordeel uit de bus was gekomen, onder meer ook op de inauguratie van 1702 om hun aanspraak kracht bij te zetten. Dat is een frappant gegeven. Zoals hoger al werd aangegeven, was Filips V in 1702 als landsheer in de verschillende Zuid-Nederlandse gewesten ingehuldigd. Desondanks weigerde Karel VI hem als wettig vorst te erkennen. Beide heren hadden tijdens de Spaanse Successieoorlog tegen elkaar gestreden om de nalatenschap van Karel II. Hoewel de hispanofiele Karel VI dankzij de vredesverdragen van Utrecht, Rastatt en Baden de voormalige Spaanse Nederlanden en de Spaanse territoria op het Italiaanse schiereiland bij zijn monarchie kon voegen, heeft hij het verlies van de Spaanse troon aan Filips nooit helemaal kunnen verteren. Jarenlang deed hij Filips' landsheerschap in de Nederlanden af als een usurpatie, moedwillig voorbijgaand aan de inhuldigingen in 1702. Enkel de Spaans-Habsburgse plechtigheden kregen precedentswaarde bij de organisatie van zijn eigen inzegeningen.⁴⁸ Dit veranderde dus in 1743 met de argumenten van de Oudburg. Kortrijk en Oudenaarde baseerden zich anderzijds op de inhuldigingen van Filips II (1555), Filips III (1616), Karel II (1666) en Karel VI (1717), al werden hun argumenten betwist door de kasselrij Oudburg. Op basis van talloze retroakten en representaties door de betrokken instanties adviseerde de jointe om Oudburg voorrang te gunnen voor beide andere kasselrijen, maar dat de steden Kortrijk en Oudenaarde aan de kasselrij Oudburg zouden voorafgaan. Königsegg-Erps voegde zich daarnaar.⁴⁹

Een dergelijke ceremoniële kwestie kan ons in de eenentwintigste eeuw futiel lijken, maar dat was het voor de betrokkenen allerminst. Barbara Stollberg-Rilinger benadrukte dat twisten om rangorde eigen waren aan de vroegmoderne samenleving, en dat de logica achter dit gegeven zich des te meer opdrong bij publieke gelegenheden, waaronder ook de inauguraties in dit artikel gerekend kunnen worden. Dergelijke evenementen boden een gemeenschap de mogelijkheid om hun interne ordening te presenteren of te 'ensceneren', zoals Stollberg-Rilinger het uitdrukt. Daaraan dankten deze ceremonieën hun performatieve karakter. Een rangconflict was geen teken van ijdelheid, maar werd beschouwd als het afdwingen van respect voor een rechtmatig bezit. In die optiek is het verzoek van de Oudburg van Gent niet triviaal, maar net inherent aan de toenmalige corporatieve maatschappij. Het bovenstaande illustreert tevens het belang

⁴⁸ Cf. Van Gelder, 'The investiture', p. 460 (eindnoot 82). Over Karels houding tegenover Filips V en diens Anjousaanse regime in de Zuidelijke Nederlanden: K. Van Gelder, 'L'empereur Charles VI et "l'héritage anjouis" dans les Pays-Bas méridionaux (1716-1725)', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 58/1 (2011), pp. 53-79.

⁴⁹ Brief van Königsegg aan de Jointe voor de Inauguratie, 16 sep. 1743 en consult van deze jointe, 29 nov. 1743, met tientallen bijlagen (ARA, GR, nr. 9B, f. 88-153).

van precedenten, en de problemen die opdoken in kwesties met tegenstrijdige historische voorbeelden.⁵⁰

Naast ceremoniële kwesties moesten ook praktische besommingen worden aangepakt. Op de Vrijdagmarkt werd een theater voor de ceremonie gebouwd, terwijl op verschillende locaties in de stad triomfbogen werden voorzien. Niet alle beslissingen ter zake werden zomaar door alle stadsbewoners in dank afgenomen. Zo protesteerde de ontvanger van de Sint-Jacobskerk tegen de bouw van de houten logies op het kerkhof van deze parochiekerk. Hij stelde dat dit schade en kosten met zich meebracht, en dat er geen voorafgaand overleg was gepleegd. Daar hadden de opdrachtgevers van de werken, de Staten van Vlaanderen, evenwel geen oren naar. De voortgang van de organisatie was prioritair.⁵¹

In dit verband dringt zich een uitweiding op over de verantwoordelijkheid voor de organisatie. Welk bestuurlijk niveau coördineerde de voorbereidselen, en wie droeg de voornaamste kosten? Volgens Micheline Soenen was het onderscheid tussen blijde inkomsten en inhuldigingen op één fundamenteel punt erg prozaïsch: de kosten van inkomsten werden in essentie door de gaststad gedragen, terwijl inhuldigingen doorgaans gefinancierd werden door het centrale gouvernement of door de standen van het betrokken gewest.⁵² Volgens Luc Duerloo trokken de Staten al in de vroege zeventiende eeuw, te beginnen met de inhuldiging van Filips III in 1616, de organisatie van deze ceremonieën naar zich toe. Niet langer werden alle voorname steden aangedaan, de plechtigheid werd tot de hoofdstad van het gewest beperkt, en in plaats van de stadsbesturen waren het leden van de Staten die de eden in ontvangst namen en zwoeren.⁵³ Ook voor 1744 bevestigen de archivalia dat het gewestelijke niveau bij de organisatie van de inauguratie van veel groter belang was dan het stedelijke niveau, zeker waar het op de kosten aankomt.

Een brief van Königsegg-Erps aan de Gentse Schepenbank van de Keure maakt duidelijk dat van deze stad wegens haar deplorabele financiële toestand geen grote investeringen werden verwacht.⁵⁴ Wel verzochten de Staten de stad

⁵⁰ B. Stollberg-Rilinger, 'Rang vor Gericht. Zur Verrechtlichung sozialer Rangkonflikte in der frühen Neuzeit', *Zeitschrift für Historische Forschung*, 28/3 (2001), pp. 385-418. Stollberg-Rilinger bespreekt ook de veelheid aan hiërarchische criteria die een rol konden spelen, en die vaak onderling tegenstrijdig waren. In die zin was een ceremonie de uitdrukking van één hiërarchie, waarin iedereen één sociale rol speelde, die echter kon botsen met andere rollen en rangorden bij andere gelegenheden.

⁵¹ Cf. stukken in RAG, SVV, nr. 425, f. 231.-239.

⁵² M. Soenen, 'Fêtes et cérémonies publiques à Bruxelles au Temps Modernes', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 68 (1985), p. 48. Bij de inauguraties in 1717 droegen de Brabantse en Vlaamse Staten minstens bij in de kosten voor het theater en andere decoraties: Van Gelder, 'The investiture', p. 456 (eindnoot 5).

⁵³ L. Duerloo, 'Verbeelde gewesten. Zelfbeeld en zelfrepresentatie in de Zuidelijke Nederlanden', *De Zeventiende Eeuw*, 16/2 (2000), p. 4.

⁵⁴ Brief van Königsegg-Erps aan de schepenbank van de Keure, 30 maart 1744 (Stadsarchief Gent (verder SAG), Oud Archief – reeks 111ter, nr. 5).

Gent om te waken over de organisatie van het eetfestijn, het bal en andere onderdelen van de feestelijkheden. Het stadsbestuur kreeg verder de opdracht om commissarissen aan te stellen voor toezicht op de levering van benodigdheden en op de ordehandhaving tijdens de plechtigheid.⁵⁵ Daarvoor werden de kapiteins van de burgerwacht opgedragen om op 25 april al hun leden onder de wapens te roepen. Elk lid van deze wachtkorpsen moest dan in kostuum verschijnen, zodat elk korps in vol ornaat naar de hun toegewezen plaats kon marcheren. Wie niet opdaagde, riskeerde een geldstraf en een berechting voor de krijgsraad. Verder verbood de magistraat om op de dag van de ceremonie met karren, koetsen of paarden te rijden op de Vrijdagmarkt of door de straten waarlangs de optocht zou passeren. Stellingen bouwen was evenmin toegelaten, net als klimmen op de piëdestal van het standbeeld van Karel V. Elke inwoner van de betrokken straten werd bovendien verplicht om de openbare weg voor zijn woonst schoon te maken, en de Gentenaars werden opgeroepen hun huizen te verlichten.⁵⁶ Ook voor de artilleriesalvo's werd de stad verantwoordelijk gesteld.⁵⁷ Dit zijn evenwel geen hoofdzaken, de Staten namen het voortouw.

5. De langverwachte inauguratie

Op 26 maart 1744 kwamen Karel Alexander en Maria Anna in Brussel aan. Eindelijk kwam alles in een stroomversnelling terecht. Karels bevelhebberschap rechtvaardigde namelijk slechts een kort oponthoud. Hij moest immers deelnemen aan de nakende zomercampagne in het Rijngebied. Begin april kwam het verlossende nieuws: de datum voor de Brabantse inhuldiging werd op 20 april geagendeerd, voor Vlaanderen werd 27 april vooropgesteld.⁵⁸ Geheel volgens de traditie werd een programmaboek gedrukt waarin het verloop, de deelnemers en de iconografie van het hele gebeuren omstandig worden toegelicht. Indien niet anders vermeld, is onze beschrijving van de ceremonie op deze bron gebaseerd, al

⁵⁵ Resolutie van de Staten van Vlaanderen, 6 maart 1744 (RAG, SVV, nr. 73).

⁵⁶ Voorgebod van de stad Gent, 15 april 1744 (SAG, Oud archief – reeks 108bis, nr. 226). Voor een overzicht van alle praktische zaken die door het stadsbestuur werden beslist: kopie van de resolutie van de schepenbank van de Keure, 13 april 1744 (SAG, Oud archief – reeks 111ter, nr. 5).

⁵⁷ Brief van Maria Anna en Karel Alexander aan de Schepenbank van de Keure en de Raad van de stad Gent, 15 april 1744 (ARA, GR, nr. 6, f. 229).

⁵⁸ Decreet van Karel Alexander aan de Jointe voor de Inauguratie, 31 maart 1744 (ARA, GR, nr. 6, f. 212-212v.). Opnieuw diende de inhuldiging van 1717 als voorbeeld van hoe de Staten aangeschreven moesten worden om dit bekend te maken en voor de formaliteiten van de plechtigheid: consult van de Jointe voor de Inauguratie, 1 april 1744 (ARA, GR, nr. 6, f. 213-216); cf. kopieën van brieven van Maria Anna en Karel Alexander aan de Staten en de Raad van Vlaanderen, beide van 1 april 1744 (ARA, GR, nr. 9A, f. 289-289v. en f. 297-297v.) en brief van de Raad van Vlaanderen aan de hoogbaljuw, schepenen en Raad van Gent, 6 april 1744 (SAG, Oud archief – reeks 111ter, nr. 5, map 1744).

houden wij in het achterhoofd dat dit programmaboek de lezers een ideaal scenario voorschotelt en het resultaat is van correcties. Zo blijkt uit de minuut dat verschillende passages de uiteindelijke versie niet haalden, wij halen daar verder één voorbeeld van aan.⁵⁹

Qua verloop en parcours doorheen de stad volgde de plechtigheid in 1744 grotendeels een eeuwenoud model. Aan de barrière van Oordegem werden de landvoogden en hun gevolg van hovelingen en militairen op 25 april opgewacht door een deputatie van de Staten van Vlaanderen. In de stad Gent werden zij vervolgens onder saluutvuur welkom geheten door de beide Gentse schepenbanken, die de landvoogden de sleutels van de stad overhandigden. Vervolgens trok de koetsenkaravaan naar de Sint-Pietersabdij via straten die met een dubbele rij gewapende burgers waren omzoomd. In de abdij werden zij verwelkomd door tientallen hoogwaardigheidsbekleders, die daarbij de landvoogdes de hand kusten. Op 26 april gingen de audiënties verder, werden de commissiebrieven voor de aanwezigen bij de inauguratie gecontroleerd en werden nog enkele ceremoniële knopen doorgehakt.

Een kladversie van het programmaboek is op dit punt revelerend. Een lange doorstreepte passage die niet in de uiteindelijke druk is weerhouden, geeft inkijk in enkele ceremoniële twistpunten die op de valreep nog opgelost dienden te worden. Blijkbaar vond de adel dat de lijst voor de rangorde in de optochten en de zitplaatsen bij de ceremonieën, opgemaakt door de Raad van Vlaanderen, de orde uit 1717 niet respecteerde. De landvoogd besliste echter dat er onvoldoende tijd restte om deze zaak nog ten gronde te onderzoeken, en dat alles bleef zoals voorzien. Een andere probleem deed zich voor met het Brugse Onze-Lieve-Vrouwekapittel, dat gedeputeerden had benoemd naast de deputatie van de generaliteit van de clerus van Brugge. Karel Alexander liet hen echter niet toe, omdat dit ook in 1717 niet het geval was geweest. Wel kon het kapittel daarover een representatie indienen indien het dit nodig achtte.⁶⁰ Opnieuw blijkt hieruit het belang van rangorde in publieke ceremonieën.

⁵⁹ *Relation de l'Inauguration solennelle de sa Sacrée Majesté Marie Therese, Reine de Hongrie et de Boheme, Archiduchesse d'Autriche &c., comme Comtesse de Flandres, célébrée à Gand, Ville Capitale de la Province, le XXVII. Avril 1744*, Gent, 1744. De auteur van dit werk is onbekend, weduwe P. de Goesin verzorgde de uitgave. De door Königsegg-Erps en de hoofd-voorzitter van de Geheime Raad goedgekeurde minuut die als basis diende voor de gedrukte versie, is te vinden in: ARA, GR, nr. 9B, f. 296-339v. Een ander door Königsegg-Erps goedgekeurd en eigenhandig ondertekend exemplaar bevindt zich in: RAG, SVV, nr. 73. Uit de resolutie van de Staten van Vlaanderen van 8 juni 1744 (RAG, SVV, nr. 73) blijkt dat de Goesin toelating kreeg om voor rekening van het gewest tot duizend exemplaren te drukken.

⁶⁰ ARA, GR, nr. 9A, f. 192-226, hier specifiek f. 199v.-201; cf. apostille van 26 april van Karel Alexander op een ongedateerd rekwest over deze kwestie (ARA, GR, nr. 9A, f. 304-306v.). De gedrukte ranglijst van de Raad van Vlaanderen is te vinden in dezelfde archiefbundel, f. 245-246v.

Enkele dagen voordien was ook discussie ontstaan over wie het recht had de standaard van Vlaanderen te dragen. Bij de inhuldiging van Karel II in 1666 had de hoogbaljuw die taak op zich genomen, en de Staten stuurden opnieuw aan op dit scenario. Echter, de burggraaf van Gent, zich baserend op een provisionele sententie uit 1702, beweerde dat deze eer hem toekwam, aangezien de Gentse burggraven traditioneel de titel “Connétable et Guidon héréditaire de Flandres” droegen. De toenmalige titeldrager was de prins van Rohan-Soubise, een onderdaan van de Franse kroon waarmee Oostenrijk op gespannen voet leefde. Spoedig ging de discussie over de vraag of de burggraaf het recht had een vertegenwoordiger aan te duiden, zoals in 1717 was gebeurd. Uiteindelijk hakte de landvoogd op advies van de Geheime Raad de knoop door; in samenspraak met de prins werd de markies van Woestine als vervanger aangeduid, onder meer wegens zijn bloedverwantschap met de Meluns, die in 1717 nog de titel van burggraaf van Gent droegen.⁶¹ Voor een tweede maal fungeerde dus de inauguratie van de eertijds verguisde Filips V als referentiepunt. En andermaal zorgde de publieke veruitwendiging van een rang voor problemen.

Ook tussen de beide Gentse schepenbanken ontspoon zich een discussie. Zij raakten het aanvankelijk niet eens over hoe over de inhuldiging moest worden gedelibereerd en beslist. Maria Anna en Karel Alexander riepen hen op zo spoedig mogelijk een oplossing te vinden, desnoods provisioneel. De Raad van Vlaanderen hakte de knoop door en besloot dat beide schepenbanken inspraak hadden in het ceremonieel, maar dat enkel de schepenbank van de Keure bevoegd was voor financiële beslissingen. Op 24 april vergaderden beide banken dan ook gezamenlijk, en onder meer de aanhef van de volmacht voor de Gentse gedeputeerden bij de plechtigheid werd in die zin aangepast.⁶² Zoals hierboven vermeld heetten ook beide schepenbanken de landvoogden welkom bij hun aankomst in de stad. Stilaan tekent zich aldus een patroon af. De inauguratie werd door meerdere publiekrechtelijke instanties, corporaties of individuen aangegrepen om via hun deelname en hun plaats binnen het evenement, over onderlinge machtsverhoudingen te onderhandelen. In die optiek kunnen de ceremoniële twistappels gezien worden als indicatoren van de speelruimte die het ceremonieel

⁶¹ Brief van Karel Alexander aan de Jointe voor de Inhuldiging, 14 april 1744, brief van de Raad van Vlaanderen aan Maria Theresia, 18 april 1744 en consult van de Geheime Raad, 19 april 1744 (ARA, GR, nr. 9A, f. 310-319.); brief van de Raad van Vlaanderen aan de Staten van Vlaanderen, met bijlagen, 17 april 1744, en antwoordbrief van dezelfde dag (RAG, SVV, nr. 73).

⁶² Kopie van een brief van Maria Anna en Karel Alexander aan (vermoedelijk) de Raad van Vlaanderen, 21 april 1744, met bijlagen (SAG, Oud archief – reeks 111bis, nr. 1, f. 19v.-24); cf. kopie van de uitspraak van de Raad, 23 april 1744 (SAG, Oud archief – reeks 111ter, nr. 5).

aan deze actoren verschaft om hun posities ten opzichte van elkaar te definiëren.⁶³

De eigenlijke inauguratie, op 27 april, voltrok zich als een toneelstuk in drie bedrijven. Eerst trok de landvoogd, volgens eeuwenoud gebruik, naar de kerk van de Sint-Pietersabdij. De rangorde in de stoet notabelen die Karel Alexander voorafging, was strikt bepaald. Eerst kwamen de afgevaardigden van de subalterne besturen, gevolgd door gedeputeerden van de drie hoofdcollages. Daarna traden achtereenvolgens de standaarddrager, de enige aanwezige beer van Vlaanderen, de adel, de clerus, de wapenherauten, de erfachtige maarschalk van Vlaanderen, opnieuw enkele clerici en tot slot de belangrijkste hovelingen en de landvoogd zelf aan. De landvoogd en zijn hovelingen werden omgeven door de wachtkorpsen van de boogschutters en de hellebaardiers.⁶⁴ Ook de zitplaatsen in de kerk waren volgens deze strikte hiërarchie vastgelegd. Het belang van deze bepalingen werd hoger al toegelicht.

Na de erediensdienst trok de stoet in dezelfde rangorde naar de Sint-Baafskathedraal, waar opnieuw een erediensdienst plaatsvond. Nadat de volmachtbrief was voorgelezen en de gedeputeerden van de clerus, de adel, de drie hoofdcollages en de gedeputeerden van het Land van Aalst en het Land van Dendermonde de handtekening van Maria Theresia hadden gekust, zwoer de landvoogd in naam van de vorstin dat zij “entretiendra & observera, fera entretenir & observer tout ce que Feu l’Empereur & Roi Charles VI, que Dieu absolve, a juré & promis audit Païs & Comté de Flandres, & généralement tout ce à quoi une bonne Dame & Princesse Souveraine est tenue & obligée”.⁶⁵ Vervolgens nam Karel Alexander symbolisch bezit van het graafschap door driemaal een kleine klok te luiden naast het baldakijn waaronder hij de mis bijwoonde. Pas op dat ogenblik zwoeren ook de gedeputeerden hun eed van trouw en gehoorzaamheid. Daarna legde de landvoogd ook de eed af in naam van de mederegent.⁶⁶ Ditmaal herhaalden de gedeputeerden hun eed van trouw en gehoorzaamheid niet, die was enkel voorbehouden voor de vorstin. Tot slot van deze ceremonie scandeerde de menigte in de kathedraal meermaals “Vive Marie Therese Reine de Hongrie et de Boheme

⁶³ Cf. B. d’Hainaut-Zvény, ‘Feesten en vermakelijkheden onder de regering van Karel van Lotharingen’, in *Karel Alexander van Lotharingen*, pp. 120 en 123.

⁶⁴ In totaal vergezelden dertig boogschutters en dertig hellebaardiers samen met 176 leden van de landvoogdelijke hofhouding hun meesters naar Gent: cf. overzichtslijst in ARA, GR, nr. 9B, f. 358-358v.

⁶⁵ Citaat in: *Relation de l’inauguration*, p. 19. In tegenstelling tot Brabant, waar de tekst van de Blijde Inkomst werd voorgelezen en de nieuwe hertog zwoer elk van de artikelen te respecteren, bestond er in Vlaanderen geen geschreven constitutionele tekst waarin ondubbelzinnig alle rechten werden opgesomd.

⁶⁶ Een authentieke kopie van de volmacht gegeven door de mederegent is te vinden in: RAG, SVV, nr. 425, f. 191-195v.

Comtesse de Flandres”, waarna een *Te Deum* werd aangeheven.⁶⁷ Alle klokken werden geluid en artilleriesalvo’s weerklonken.

De derde handeling vond plaats op de Vrijdagmarkt, waar aan de kant van de Sint-Jacobskerk een theater was opgericht, bestaande uit negen arcaden. Dit theater vormde het voornaamste onderdeel van de gelegenheidsarchitectuur die naar aanleiding van deze plechtigheid was opgebouwd, en was maar liefst 180 voet lang en 150 voet hoog. De ontwerper was de Gentse meester-timmerman en bouwmeester David ’t Kindt (1699-1770), op dat ogenblik een rijzende ster aan het Gentse architectuurfirment en gangmaker van de rococostijl in deze stad.⁶⁸ ’t Kindt ontwierp niet alleen het theater, maar zorgde als aannemer ook voor het aanvoeren van materialen en een deel van de bouw ervan, en werd daarvoor vergoed met 16.000 gulden.⁶⁹

Onder dit theater werd opnieuw de volmacht voorgelezen, waarna ditmaal de gedeputeerden van de subalterne besturen de vorstelijke handtekening kusten. Andermaal zwoer de landvoogd in naam van Maria Theresia hun rechten te respecteren, en de gedeputeerden spraken vervolgens hun loyaliteit uit. Tot slot eindigde Karel Alexander opnieuw met de eed in naam van Franz Stephan. Dezelfde lof- en vreugdekreten volgden als na de dienst in de kathedraal, en over de samengetroefte menigte werden gouden, zilveren en koperen herdenkingsmedailles uitgestrooid.⁷⁰ Nadien vond een groots banket op het stadhuis plaats.⁷¹ Vooral het dessert sprong daarbij in het oog. Het was een meesterwerk van de Gentenaar Carel Audenrogghe en bestond uit 59 onderdelen met vele tientallen suikerfiguren die bogen en fonteinen, maar ook allegorieën of deugden en talenten van de nieuwe gravin uitbeeldden.⁷² Daags nadien eindigden de fes-

⁶⁷ Citaat in: *Relation de l'inauguration*, p. 21. Voor de volmachten waarmee de clerus, hoofdcolleges en subalterne colleges hun gedeputeerden uitrustten: ARA, GR, nr. 9A, f. 125-190.

⁶⁸ D. Vervenne, *David 't Kindt, leven en werk. Een bijdrage tot de kennis van de Gentse bouwkunst in de 18de eeuw*, Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, 1983, pp. 24-31. Enige iconografische toelichting is te vinden in een summier beschrijving van het theater, wellicht van de hand van David 't Kindt zelf, met een brief van 't Kindt aan een onbekende 'Mijnheer', 30 april 1744 (ARA, GR, nr. 9A, f. 237-239).

⁶⁹ Vervenne, *David 't Kindt*, pp. 48-51 en pp. 185-188; rekening van Jan Walckiers (RAG, SVV, nr. 76).

⁷⁰ Voor meer informatie over deze medailles: A. De Witte, 'Les jetons et les médailles d'inauguration frappé par ordre du gouvernement général aux Pays-Bas autrichiens, 1717-1794', *Revue belge de Numismatique*, 54 (1898), pp. 161-174 en 326-334.

⁷¹ De landvoogden hadden specifieke culinaire wensen. Zo verlangden zij mosselen uit de Oostendse haven te proeven, waarna sasmeeester Olliviers de opdracht kreeg een mand met kleine mosselen in de haven te gaan plukken: brief van 21 april 1744 aan Olliviers, afzender onbekend (RAG, SVV, nr. 73).

⁷² De dessertdis was zo merkwaardig dat ze het onderwerp vormt van een gedrukt traktaatje met alle iconografische uitleg: *Beschryvinge van het laatste taefel-geregt (ofte) dessert, dienende op de Solemnele Huldinge van Haere Konninglyke Majesteyt Maria Theresia Koninginne van Hongarien, en Bohemen, &c. &c. &c. als gravinne van Vlaenderen, gedaen binnen Ghendt, den 27. April 1744*, Gent, s.d., 23 p. Een exemplaar is te vinden in: ARA, GR, nr. 9B.

Afbeelding 2: Gravure van het theater op de Gentse Vrijdagmarkt, opgericht naar ontwerp van David 't Kindt voor de inauguratie van Maria Theresia als gravin van Vlaanderen (© Universiteitsbibliotheek Gent).

tiviteiten met een vuurwerk rond het standbeeld van keizer Karel V op de Vrijdagmarkt. Het is moeilijk uitspraken te doen over het publiek van deze inauguratie, maar het programmaboek spreekt over een grote menigte kijklustigen, niet alleen Gentenaars maar ook inwoners van de rest van het graafschap.⁷³

⁷³ 't Kindt, *Relation de l'inauguration*, p. 8 en p. 27.

Afbeelding 3: Voor- en achterzijde van een gouden medaille ter gelegenheid van de inauguratie van Maria Theresia (© Koninklijke Bibliotheek van België, Penningkabinet).

Het spreekt voor zich dat aan deze festiviteiten een stevig prijskaartje hing. Nochtans was de nood om de kosten te drukken, gezien de precaire toestand van de staatsfinanciën, tijdens de organisatie meermaals benadrukt, en wel door alle betrokken partijen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de dépêches van Maria Theresia of de instemmingsakten van meerdere subalterne besturen. Ook Königsegg-Erps had opgeroepen om de ceremonie tegen de laagst mogelijke kost te organiseren.⁷⁴ Onder meer de wens om alle inauguraties te bundelen in Brussel was naast de bekommernis om Maria Elisabeths gezondheid ingegeven door financiële overwegingen, net als de keuze voor een optocht in koetsen en niet te paard.⁷⁵ Een vergelijkende tabel waarin de onkosten van de inauguratie van Maria Theresia naast die van Jozef II worden gepresenteerd, laat echter uitschijnen dat deze nobele doelstelling allerminst werd gehaald.⁷⁶ In 1744 zou het kostenplaatje volgens dit document 200.000 gulden hebben bedragen. Echter, dit verdacht ronde getal heeft wellicht een politiek doel gediend, met name de inhuldiging in 1781, die ca. 108.000 gulden kostte, verantwoord en verteerbaar maken.

Hoeveel heeft de beëdiging van Maria Theresia als gravin van Vlaanderen werkelijk gekost? In september 1743 droegen de Staten van Vlaanderen Jan Walckiers, commies van de imposities in het kwartier van Gent, op om 80.000

⁷⁴ Brief van Königsegg-Erps aan de Staten van Vlaanderen, 18 sep. 1743 (RAG, SVV, nr. 73).

⁷⁵ Cf. dépêche van Maria Theresia aan Maria Elisabeth, 15 feb. 1741 (HHStA, Depeschen, nr. 19).

⁷⁶ RAG, SVV, nr. 78.

gulden courant klaar te houden.⁷⁷ Twee documenten geven ons echter een preciezere inzicht in de financiële last van de plechtigheid: de rekeningen van Joos Goethals, ontvanger van de werken aangaande de inauguratie, en die van bovengenoemde Jan Walckiers.⁷⁸ Beide stukken laten toe te besluiten dat de Staten om en bij de 130.000 gulden spendeerden, drie tienden meer dan de 100.000 gulden die men vooropgesteld had.⁷⁹

Rest de vraag hoeveel de stad Gent bijdroeg. Enkele betalingsbewijzen duiden op betaling van 400 pond groten voor kledij en uitrusting van de Gentse gedeputeerden tijdens de inhuldiging, 624 pond groten voor kaarsen en flambeewen, en 100 pond groten voor de uitrusting van de officieren van de milities (samen het equivalent van 7868 gulden courant).⁸⁰ Bovendien kreeg het stadsbestuur uitzonderlijk de toelating om aan enkele notabelen kleine sommen geld te betalen naar aanleiding van de beëdiging. Hiervoor werd een uitzondering toegeestaan op artikel 102 van het financieel reglement van 1734 dat de bedoeling had de stedelijke financiën te saneren en paal en perk te stellen aan uitwassen.⁸¹ Voor de inhuldiging van Maria Theresia als hertogin van Brabant kon Emma Bossuyt uit de Brusselse stadsrekeningen afleiden dat de Zennestad ruim 50.000 gulden in de ceremonie pompte. Dat is een groot bedrag dat niet in verhouding staat tot de kosten die Gent droeg.⁸² Bijkomend onderzoek naar de Brabantse eedafleggingen is nodig om te kunnen bepalen wat de reden was van dit verschil, en of de theorie van Micheline Soenen hiermee ten dele kan worden ontkracht.

⁷⁷ Resolutie van de Staten van Vlaanderen, 30 sep. 1743 (RAG, SVV, nr. 73). Uit dit document blijkt ook dat voor de inauguratie van Karel VI 100.000 gulden was opgehaald en dat die som nog altijd afbetaald werd, al waren de erfrenten intussen in lijfrenten omgezet.

⁷⁸ Respectievelijk te vinden in RAG, SVV, nrs. 74 en 76. Nummer 75 van het genoemde bestand bevat de bijlagen bij de rekening van Joos Goethals, met onder meer talloze betalingsopdrachten, kwitanties en lijsten van geleverde prestaties of materialen. De rekeningen van Goethals en Walckiers zijn ingediend bij de Staten van Vlaanderen, die ook voor de auditie instonden. Dit bewijst eens te meer dat het provinciale niveau voor de meeste kosten opdraaide.

⁷⁹ Dit vooropgestelde bedrag blijkt uit de resolutie van de Staten van Vlaanderen van 30 sep. 1743 (RAG, SVV, nr. 425, f. 152v.-155).

⁸⁰ SAG, Oud archief – reeks 111ter, nr. 5, map 1744. Ook de Gentse stadsrekeningen reveleren geen verdere grote uitgaven (SAG, Oud archief – reeks 400, nrs. 310 en 311, respectievelijk voor de boekhoudkundige jaren 10 mei 1743-9 mei 1744 en 10 mei 1744-9 mei 1745).

⁸¹ Königsegg-Erps aan stadsbestuur Gent, 18 maart 1744 (SAG, Oud archief – reeks 111ter, nr. 5).

⁸² E. Bossuyt, *De financiële uitrusting van een hoofdstad. De Brusselse stadsfinanciën: een institutionele en sociaal-economische analyse (1720-1782)*, Gent, onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, 2013, pp. 104-105.

6. Besluit

Wat vertelt de bovenstaande analyse ons over de rol van inhuldigingsplechtigheden in het midden van de achttiende eeuw? Eerst en vooral staven de jarenlange inspanningen, de grote hoeveelheid correspondentie tussen de verschillende betrokken bestuursgeledingen en de enorme sommen geld die ingezet werden voor de organisatie ervan, dat aan de inauguratie nog veel belang werd gehecht. Anders dan in 1717 stelden de Staten van Vlaanderen geen fundamentele politieke eisen aan de vorst vooraleer met de eedaflegging in te stemmen.⁸³ De desiderata van de Staten beperkten zich tot de eis om na het overlijden van Maria Elisabeth de plechtigheid in het graafschap zelf te laten plaatsvinden, of om in het geval van een Brusselse ceremonie een aparte dag enkel en alleen voor het graafschap uit de brand te slepen. Dit lijkt de these van Soly en Holenstein over geleidelijk functieverlies te bevestigen. Of dit echter ook voor het hertogdom Brabant geldt, moet extra onderzoek uitwijzen. Echter, dat betekent niet dat de inhuldiging in 1744 geen aanleiding gaf tot onderhandelingen over macht. De eisen die werden geformuleerd waren evenwel niet meer van die aard dat ze de vorst tot toegevingen dwongen of dat beoogden. Veelal ging het om aanspraken van ceremoniële aard tussen verschillende actoren onderling, waarbij de vorst of diens representant een scheidsrechterrol vervulde. Deze eisen waren niet van het kaliber dat zij de inhuldiging op de lange baan schoven.

Waarom duurde het desondanks bijna vier jaar vooraleer de eedafleggingen konden plaatsvinden? De personeelwissel aan de top van het landsbestuur lijkt de grootste oorzaak van de vertragingen te zijn. In hoeverre intern-Brabantse aangelegenheden daar ook toe bijdroegen, is op dit ogenblik onmogelijk te zeggen. Het hertogdom was traditioneel het eerste geweest waar de nieuwe vorst werd ingehuldigd, Vlaanderen moest geduld oefenen. Of en in hoeverre de Vlamingen in de jaren 1741-1744 moesten wachten wegens Brabantse kwesties, kan enkel onderzoek naar de inhuldiging in Brussel verhelderen. De oorlog, hoewel die in de Nederlanden zelf nog niet woedde, zorgde indirect ook voor extra uitstel. De komst van de landvoogd-bevelhebber liet namelijk lang op zich wachten. De Successieoorlog was wellicht ook de reden voor de veralgemeende oproep om de kosten niet nodeloos te laten oplopen.

Als de organisatie geen aanleiding meer gaf tot grote politieke of constitutionele discussies tussen de Staten van Vlaanderen of de stad Gent enerzijds, en de vorstin en haar staatsapparaat anderzijds, waar schuilt dan de essentiële rol van

⁸³ Cf. Van Gelder, 'The investiture', 451-453.

deze plechtigheid? Is het gerechtvaardigd om van functieverlies te spreken? Volgens Barbara Stollberg-Rilinger kunnen politieke daden als symbolen worden gelezen. Het komt er daarom op aan te onderzoeken welke betekenis de actoren aan de inauguratie in Gent in 1744 toeschreven. Simon Karstens onderwierp recent de aanvaarding van de Pragmatieke Sanctie door de Staten in de Oostenrijkse Nederlanden aan een gelijkaardige analyse.⁸⁴ Hij toonde aan dat de formele acceptatie door de standen (1723) en de officiële afkondiging van de nieuwe successieregeling in het bijzijn van alle Zuid-Nederlandse Staten (1725) de bestuurlijke band tussen de Nederlanden enerzijds en de dynastie en de gehele monarchie anderzijds hielpen stabiliseren. Door een veelvuldig beroep op de geschiedenis en de zoektocht naar precedentes om vraagstukken over organisatie, rangorde en participatie te beantwoorden, hielpen deze ceremonieën Karels bewind in de Nederlanden te legitimeren. De deelname van de standen van alle gewesten bevestigde daarenboven de bestuurlijke ordening.

Deze vaststellingen gelden ook voor de inauguratie in 1744. In een turbulente periode voor de Oostenrijkse monarchie zorgde de beëdiging voor het bevestigen van de band tussen de monarch en één van haar veraf gelegen landen. Door de participatie van alle geledingen kregen haar legitimiteit en soevereiniteit, die door de Successieoorlog in vraag werden gesteld, een stevige duw in de rug. Tegelijk werd de bestuurlijke *status quo* herbevestigd. De discussies over rangorde en aanwezigheid waren niet onschuldig of triviaal, maar verraden het belang van deelname aan deze inhuldigheden voor het *Kapital der Ehre* (om een term van Simon Karstens te gebruiken) van de betrokken besturen. Dat zij daarbij de traditie soms verschillend interpreteerden, doet geen afbreuk aan het feit dat zij hun toevlucht namen tot dezelfde geschiedenis. Deze vaststellingen sluiten ook aan bij de opmerking van André Holenstein, die stelt dat de eedaflegging slechts één onderdeel was van een geheel van ceremonieën en rituelen waarin vorst en onderdanen samen participeerden. Deze begeleidingshandelingen, zoals hij ze noemt, zijn evenwel niet zonder betekenis, zoals de twisten over rangorde mooi aantonen. De werking van de plechtigheid hing af van het uitvoeren en de uitstraling van het geheel.⁸⁵

In die optiek lijkt het voorbarig om over functieverlies te spreken. Eerder was er van een transformatie sprake, waarbij de klemtoon van de plechtigheid verschoof van een geritualiseerde onderhandeling tussen vorst en onderdanen, veelal

⁸⁴ S. Karstens, 'Von der Akzeptanz zur Proklamation. Die Einführung der Pragmatischen Sanktion in den Österreichischen Niederlanden. 1720-1723', *Zeitschrift für Historische Forschung*, 40/1 (2013), pp. 1-34.

⁸⁵ Holenstein, *Die Huldigung*, pp. 433-435.

uitgedrukt in de iconografie, naar een platform voor de representatie van de verschillende actoren via rangorde, zitplaatsen of deelname *tout court*. In essentie kregen deze punten niet tijdens, maar voorafgaand aan de eigenlijke ceremonie hun beslag. Wegens deze betrachtingen van de participanten bleef ook niet alles bij het oude, ondanks herhaald beroep op historische voorbeelden. Elke publieke ceremonie is een uitdrukking van concrete machtsverhoudingen op een gegeven tijdstip. De verschillende interpretaties van de traditie schonken de actoren in 1744 een zekere speelruimte, op zijn minst wat het ceremonieel betreft. De analyse van de inauguratie van Maria Theresia in Gent laat bijgevolg toe het belang van deze publieke ceremonie in de achttiende eeuw te onderstrepen. Voor de verschillende actoren bleef het een welgekomen forum om hun rol en hun onderlinge verhouding te veruitwendigen.

“ZOO JUBILEERT MACAER, NAER ZEVENHONDERD JAER”

Het zevenhonderdjarig jubileum van Sint-Macharius te Gent

Louise Vermeersch

1. Historiografie: Rationalisatie, secularisering en publieke heiligenverering: een achttiende-eeuwse paradox?

Kosten noch moeite werden gespaard om in 1767 het zevenhonderdjarig jubileum van de verheffing van de relieken van de Gentse stadspatroun Sint-Macharius te vieren. Terwijl de maatschappelijke rol van stadsheiligen en *civic religion* uitvoerig behandeld werden voor de middeleeuwse periode, vinden we amper studies over achttiende-eeuws religieus ceremonieel. Het idee dat religieuze rituelen tijdens de verlichte achttiende eeuw moesten wijken voor een rationeel gedachtengoed is volgens mij verantwoordelijk voor dit hiaat. Deze lineaire visie op secularisatie werd terecht genuanceerd, maar de toepassing op de openbare religieuze feestcultuur bleef uit. Dit artikel wil een bijdrage leveren aan dit debat door de organisatie en representatie in de eigentijdse bronnen van het Sint-Machariusjubileum onder de loep te nemen. Wat hadden machthebbers en middengroepen te winnen bij hun investeringen in het jubileum? Op deze manier wil ik de economische, sociale en politieke rol van religie in de achttiende-eeuwse stad belichten.¹

¹ Ik dank Prof. dr. Anne-Laure Van Bruaene, dr. Klaas Van Gelder, dr. Tim De Doncker, de anonieme referent en Laura Deruytter voor hun kritische opmerkingen en suggesties. Dit artikel werd geschreven op basis van mijn masterscriptie: L. Vermeersch, *De viering van stadsheiligen in de achttiende eeuw. Het zevenhonderdjarig jubileum van de verheffing van de relieken van Sint-Macharius te Gent*, onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, 2013.

Historisch onderzoek naar de middeleeuwse religieuze cultuur benadrukte een belangrijke politieke en sociale functie voor processies en lekendevotie.² De maatschappelijke rol van publiek ceremonieel werd volgens Hugo Soly echter uitgehold tijdens de vroegmoderne tijd. Gedurende deze periode namen culturele, politieke en religieuze elites de organisatie op zich, waarop de politieke rituelen evolueerden naar propagandaspektakels.³ De klassieke iconografie en de toenemende controle op volksvermaak zouden hier een uiting van zijn.⁴ Andere historici pleitten echter voor een nuancering van deze lineaire evolutie. Ook in de vroegmoderne tijd had dergelijk ceremonieel immers een niet te onderschatten maatschappelijke functie.⁵ Historische studies over de achttiende eeuw zijn echter schaars, op uitzondering van de kunsthistorische benadering van de vele festivalboeken.⁶ Het is dan ook in die hoek dat we literatuur betreffende het Sint-Machariusjubileum kunnen situeren. In het kader van haar onderzoek naar feestdecors uit de achttiende eeuw in Gent schreef Marie Fredericq-Lilar namelijk een bijdrage over het jubileum.⁷

² Zie P. Arnade, *Realms of ritual: Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*, Ithaca, 1996; E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies: essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*, Turnhout, 2004; P. Arnade, 'City, state and public ritual in the late medieval Burgundian Netherlands', *Comparative studies in society and history*, 39/2 (1997), pp. 300-318; M. Boone, 'De Sint-Lievensbedevaart: bouwsteen van de stedelijke identiteit van Gent (late middeleeuwen en vroege 16de eeuw)', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* (verder HMGOG), 61 (2007), pp. 105-122; P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving: de broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven, 1993; M. De Smet en P. Trio, 'Processions in Town: The Intervention of the Urban Authorities in the Late Medieval Urban Processions of the Low Countries', in M. De Smet, P. Trio en J. Kuys, *Processions and churchfabrics in the Low Countries during the Late Middle Ages. An inquiry into secular influence on ecclesiastical and religious matters on a local urban level*, Leuven, 2006, pp. 5-82. Dit werk is tevens een goed bibliografisch startpunt voor processies in de middeleeuwen.

³ H. Soly, 'Plechtige tochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97 (1984), pp. 341-360.

⁴ H. Soly, 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden', in *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België*, Brussel, 1984, p. 351. In het kader van dit onderzoek werden ook verschillende thesen geschreven rond volksvermaak in Gent aan het einde van de achttiende eeuw. K. Bernard, *Openbare feesten te Gent 1770-1820*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling UGent (verder On. Lic. UGent), 1985; I. De-poorter, *Openbaar vermaak te Gent in de Oostenrijkse tijd (1700-1770)*, On. Lic. UGent, 1980; W. Haverbeke, *Ontspanningsleven en overheid te Gent 1770-1820*, On. Lic. UGent, 1991.

⁵ Zie o.a. M. Thöfner, *A Common art: urban ceremonial in Antwerp and Brussels during and after the Dutch Revolt*, Zwolle, 2007; B.A.M. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne tijd*, Amsterdam, 1996; A.L. Van Bruaene, 'The Habsburg theatre state. Court, city and the performance of identity in the early modern Southern Low Countries', in R. Stein en J. Pollmann (eds.), *Networks, Regions and Nations Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650*, Leiden, 2009, pp. 131-149; K. Van Gelder, 'The investiture of Emperor Charles VI in Brabant and Flanders: a test case for the authority of the new Austrian government', *European Review of history*, 18/4 (2011), pp. 443-463.

⁶ Voor een politieke en sociale analyse van ceremonieel tijdens de barok zie de verschillende bijdragen in B. Dompnier (ed.), *Les cérémonies extra-ordinaires du catholicisme baroque*, Clermont-Ferrand, 2009.

⁷ M. Fredericq-Lilar, 'Feestdecors in Gent tijdens de regering van Karel van Lotharingen', in *Karel Alexander van Lotharingen. Gouverneur-Generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*. Brussel, 1987, pp. 137-146; M. Fredericq-Lilar, 'Een groots feest in Gent in de 18e Eeuw: het eeuwfeest van de heilige Macarius', *De woonstede door de eeuwen heen*, 77 (1988), pp. 34-51.

Terwijl de rol van religie in de middeleeuwen een populair historisch thema is, vinden we amper studies over de achttiende eeuw. David Garriosh verklaart dit aan de hand van “the myth of a secular eighteenth century”.⁸ Vertrekkend vanuit een vermeende secularisering in de achttiende eeuw kreeg het religieuze domein slechts een marginale rol in het historisch onderzoek. Er is al veel inkt gevloeid over secularisatie, maar vaak zijn de discussies terug te brengen tot een verschillende visie op het vage begrip ‘religie’.⁹ Hieronder volgt in een notendop een overzicht teneinde deze bijdrage te situeren in het sociologische debat.

Een eerste strekking beperkt religie tot het instituut Kerk. Secularisatie betekent dan het verlies van invloed van de Kerk op de sociale domeinen (politiek, economie, kennis en cultuur). Het geloof wordt een individuele keuze en is niet langer een evidentie. Dit gaat bijgevolg gepaard met het terugtrekken van religie uit de publieke sfeer.¹⁰ Deze visie op secularisering werd sterk beïnvloed door de kritiek van de achttiende-eeuwse Verlichting op de Kerk en door het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof waarin een theologische fase tegenover een moderne en wetenschappelijke fase werd geplaatst.¹¹ Ook in de twintigste eeuw ging men naarstig op zoek naar de wortels van de moderne gesecculariseerde maatschappij. Weber vond deze in de geleidelijke rationalisering van de maatschappij, die de weg vrijmaakte voor een onttoverde samenleving.¹² Vanuit zijn functionele benadering zag Durkheim secularisatie als het functieverlies van de religie in de maatschappij. Onderwijs, gezondheidszorg en onderlinge bijstand werden bijvoorbeeld meer en meer door de staat voorzien. Dit is een lang proces dat vanaf de late achttiende eeuw een versnelling kende.¹³ Dit terugtrekken uit de publieke sfeer van religie vinden we ook terug bij Habermas. Tijdens de ver-

⁸ D. Garriosh, ‘Lay-religious associations, urban identities, and urban space in eighteenth-Century Milan’, *The journal of religious history*, 28/1 (2004), p. 35.

⁹ Voor een overzicht, zie R. Warner, *Secularization and its discontents*, New York, 2010.

¹⁰ Naar de definitie van Dobbelaere van ‘maatschappelijke secularisatie’. Hij onderscheidt ook nog een individuele en organisatorische secularisatie. K. Dobbelaere, *Secularization: an analysis at three levels*, Bern, 2002, pp. 29-35.

¹¹ Auguste Comte zag een maatschappelijke evolutie in drie stadia: een theologische, een metafysische en een positivistische fase. Vooruitgang en de opkomst van de moderne wetenschap stond haaks op de ‘irrationele’ religie. I. Furseth, *An introduction to the sociology of religion*, Hampshire, 1988, p. 80. Zie ook literatuuronderzoek in E. Suire, *Sainteté et lumières: hagiographie, spiritualité et propagande religieuse dans la France du XVIIIe siècle*, Paris, 2011, vanaf p. 15. De kritiek van Voltaire op de Kerk werd volgens Suire overschat en leidde tot ongenueanceerde visies over dechristianisatie in de achttiende eeuw.

¹² Zie o.a. M.W. Hughey, ‘The idea of secularization in the Works of Max Weber: a theoretical outline’, *Qualitative sociology*, 2/1 (1979), pp. 85-111 en A. Walsham, ‘Historiographical reviews. The reformation and the disenchantment of the world reassessed’, *The Historical Journal*, 51/2 (2008), pp. 497-528. Sociologen als Berger en Wilson alsook historicus Keith Thomas werkten verder op de rationalisatie-these. Zie B.M. Hamilton, *The sociology of religion*, Londen, 1995, pp. 171-174.

¹³ W.S.F. Pickering, *Durkheim’s sociology of religion: themes and theories*, London, 1984, pp. 445-451. Durkheim sprak eerder over religieuze verandering dan over het definitieve verdwijnen van religie. Het hiaat van de traditionele religie werd immers opgevuld met nieuwe vormen van zingeving.

lichte achttiende eeuw ontstond de burgerlijke kritische publieke sfeer die zich los van de autoritaire Kerk en staat kon vormen.¹⁴ Zowel de kanalen van de kritische publieke opinie als de argumenten zijn volgens Habermas dus per definitie seculier.

Daarentegen zijn anderen ervan overtuigd dat religie, als de basis van culturele waarden en normen, het instituut Kerk overstijgt. Sociologen als Robert Bellah en José Casanova zien religie als een blijvend krachtig medium voor collectieve actie, sociale eenheid en politieke mobilisatie. Religie speelt altijd een rol omdat het betekenis en identiteit geeft aan het totale systeem. De term *civic religion* werd hiervoor in het leven geroepen. Het zijn de transcendentale idealen waarop leiders steunen en worden beoordeeld.¹⁵ Publieke rituelen voeren deze waarden op en zijn broodnodig voor een maatschappij die morele waarden wil behouden.¹⁶ Religie wordt echter zo breed gedefinieerd dat het onmogelijk wordt om over secularisering te spreken, wat het debat evenmin bevordert.

De rol van religie in de publieke sfeer is duidelijk een heel complex fenomeen. Is het überhaupt wel mogelijk en wenselijk om secularisatie in een theoretisch model te wringen? Inger Furseth stelt zich die vraag in zijn overzicht van de sociologie van religie en pleit bijgevolg voor specifieke casestudies.¹⁷ Hier is een belangrijke rol weggelegd voor historisch onderzoek naar religieuze praktijken. In navolging van de Franse historicus Michel Vovelle en de derde generatie van de Annales-school onderzocht Michel Cloet de religieuze mentaliteit van het achttiende-eeuwse Vlaanderen.¹⁸ Uit zijn analyse van dekenale visitatieverslagen concludeerde hij dat religie zeker nog geen verval kende rond 1750. Integendeel, er waren meer priesterroepingen en de processies werden meer verzorgd dan voorheen. Toch wordt de mentaliteitsverschuiving niet ontkend, Cloet situeert ze enkel dertig jaar later. Hij maakt tevens de belangrijke nuance dat een derge-

¹⁴ J. Habermas, *The structural transformation of the public sphere*, Cambridge, 1989, pp. 11-12. Deze bewering lokte veel kritiek uit. In recent werk is er meer aandacht voor de rol van religie in de publieke sfeer. J. Butler (ed.), *The power of religion in the public sphere*, New York, 2011, pp. 2-3 en C. Calhoun, 'Afterword: religion's many powers', in J. Butler (ed.), *The power of religion in the public sphere*, p. 118 en p. 127.

¹⁵ I. Furseth, *An introduction to the sociology of religion*, Burlington, 2006, pp. 99-100. Rousseau gebruikte de term voor het eerst om de morele basisprincipes, onafhankelijk van de Kerk, in een samenleving te duiden. K. Dobbelaere, 'Civil religion and the Integration of Society', *Japanese journal of religious studies*, 13/2-3 (1986), p. 128.

¹⁶ Kingsley Davis stelt dat *civic religion* nodig is om te geloven dat goed wordt beloond en slecht wordt bestraft. M.B. Hamilton, *The sociology of religion*, p. 117. Zie ook het themanummer 'God in the city. Religious topographies in the age of urbanization', *Journal of Urban History*, 37 (2011).

¹⁷ I. Furseth, *An introduction to the sociology of religion*, p. 109.

¹⁸ Vovelle onderzocht de religieuze mentaliteit aan de hand van begrafenisrituelen in de Provence en inspireerde hiermee menig onderzoek naar secularisatie. Zie M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Parijs, 1978.

lijk proces niet overal of bij alle lagen van de bevolking gelijktijdig verliep. Secularisatie zou zich bijvoorbeeld eerder voltrokken hebben in de bovenste lagen van de stedelijke milieus.¹⁹

Recent historisch onderzoek plaatst echter meer fundamentele vraagtekens bij de seculariseringstheorie. Alexandra Walsham plaatst tegenover de vermeende lineaire ontwikkeling een hybride en cyclisch model. Periodes van secularisering, maar ook van ‘betovering’ wisselden elkaar meermaals af in de loop van de westerse geschiedenis. De dichotomie tussen de religieuze middeleeuwen en een atheïstisch modern tijdperk moet dan ook genuanceerd worden. Het contrast tussen betovering en onttovering, irrationeel en rationeel is bovendien sterk afhankelijk van de eigentijdse culturele waarden.²⁰

Beide debatten, de functie van publiek ceremonieel en de maatschappelijke rol van religie in de achttiende eeuw, vormen het uitgangspunt van deze bijdrage. In wat volgt vergelijk ik de bevindingen van studies omtrent middeleeuwse en vroegmoderne processies met het achttiende-eeuwse Sint-Macharius-jubileum. Is de viering van de Gentse stadsheilige een laatste opflakking van het ‘religieuze ancien regime’ of kunnen we eerder spreken van een levendig en innovatief fenomeen uit de achttiende eeuw?²¹ Aan de hand van deze case, bestaande uit drie delen, zal ik de blijvende invloed van religie op de verschillende sociale domeinen aantonen. Eerst volgen een bespreking van de bronnen en een schets van de historische context van de Machariuscultus te Gent. Het derde en laatste onderdeel handelt over de motivaties om het jubileum te organiseren en werd opgebouwd rond drie groepen: het stadsbestuur, de corporaties en de Habsburgse monarchie.

2. Toelichting bij de bronnen

Het vertrekpunt van deze casestudie was het rijk geïllustreerde festivalboek waarin het programma en een uitvoerige beschrijving van de cavalcade is te vinden.²² Meerdere partijen waren betrokken bij de totstandkoming van dit boek. Allereerst was Pater Vollaert, prior van de orde van de augustijnen, verantwoor-

¹⁹ M. Cloet, ‘Het gelovige volk in de 18^e eeuw’, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9, Haarlem, 1980, pp. 402-411. Zie ook E. Put, M.J. Marinus, H. Storme (eds.) *Geloven in het verleden: Studies over het godsdienstige leven in de vroegmoderne tijd*. Leuven, 1996.

²⁰ A. Walsham, ‘Historiographical reviews. The reformation and the disenchantment of the world reassessed’, pp. 503-517.

²¹ Fredericq-Lilar omschreef het jubileum als een apotheose van de openbare feesten van het ancien regime. M. Fredericq-Lilar, ‘Een groots feest in Gent in de 18e eeuw’, p. 50.

²² J. Meyer, *Beschryvinge van het zeven honderdjaerig jubilé van den h. Macarius, bezonderen patroon tegen de peste*, Gent, 1767.

delijk voor het inhoudelijke ontwerp van de cavalcade.²³ Deze orde was niet aan haar proefstuk toe. Ze ontwierp eerder de praalstoeten die de jaarlijkse processie ter ere van het H. Bloed opluisterden.²⁴ Het ontwerp van pater Vollaert werd nadien goedgekeurd door het stadsbestuur en de jezuïeten.²⁵ Vervolgens werden de praalwagens ontworpen door de gerenommeerde kunstenaar Emmanuel Van Reijsschoot, wiens originele schetsen te vinden zijn in de Universiteitsbibliotheek van Gent.²⁶ De gravures in het drukwerk zijn echter van een andere hand, namelijk de graveur Pieter Wouters.²⁷

Festivalboeken bestonden al in de vijftiende eeuw, maar werden omstreeks 1550 dankzij de uitvinding van de drukpers zeer populair bij de Europese monarchen. Ook in de Zuidelijke Nederlanden werden dergelijke gedenkstukken vaak verspreid naar aanleiding van publieke festiviteiten.²⁸ Gedetailleerde lijsten van aanwezigen en informatie over de plaats en tijd van het gebeuren doen vermoeden dat we in deze bron een feitelijke weergave kunnen vinden. Niets is echter minder waar. We moeten ten allen tijde onthouden dat festivalboeken in de eerste plaats de gekleurde visie van de opdrachtgever weergeven. Dergelijke publicaties waren dan ook als vorstelijke propaganda bedoeld en werden voornamelijk verspreid aan de Europese hoven.²⁹ Het festivalboek van het Macharius-jubileum was duidelijk op dit vorstelijk genre gebaseerd. Desalniettemin zien we dat het boek niet de vorst, maar de stad Gent verheerlijkt. Het stadsbestuur was immers de opdrachtgever, wat ook blijkt uit de vele fragmenten van voorlopige

²³ Zie rekening prior van de augustijnen voor het opstellen van het plan van de cavalcade, de beschrijving van de praalwagens en de Latijnse verzen. (Stadsarchief Gent (verder SAG), reeks 533 (stadswerken), nr. 211 (processie van den H. Macharius (700 jubilé) 1766-1776), LV 36). De archiefstukken werden slechts deels genummerd en bevatten bovendien geen bijkomende foliëring, de meeste stukken bestaan echter maar uit één folio. Uit praktische overwegingen nummerde ik de stukken verder met mijn initialen (LV). Dit komt uiteraard niet overeen met de nummering in het archief, toch geven ze een indicatie van de locatie in het archiefbestand.

²⁴ In 1622, 1664, 1687, 1688, 1698 en 1722 gingen deze praalstoeten uit. L. Verachten, 'Het Gentse Klooster 1582-1796', in W. Grootaers, M. Mees en G.J. Bruins, *Zeven eeuwen Augustijnen. Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis*, Gent, 1996, pp. 92-93.

²⁵ SAG, reeks 533, nr. 211, 21, actum 23/10/1766. De jezuïeten werden uitgenodigd hun "resolutien en reflectien" te kennen te geven aan het stadsbestuur.

²⁶ SAG, reeks 533, nr. 211, 21, actum 23/10/1766. Voor de kunstenaars van de familie Van Reijsschoot, zie M. Fredericq-Lilar, *Gent in de 18de eeuw: de schilders Van Reijsschoot*, Ruiselede, 1992, pp. 72-90. Voor de originele schetsen, zie Universiteitsbibliotheek Gent (verder UBG), E. Van Reijsschoot en P. Wouters, *Ontwerptekeningen voor de processie ter ere van het zevenhonderdjarig jubilee van St. Macharius te Gent, 1767, met de erbij passende gravures*, Gent, 1766.

²⁷ SAG, reeks 533, nr. 211, 1 (rekening 12/5/1767) en LV 7 (afschrift rekening Pieter Wouters 14/5/1767).

²⁸ H. Soly, 'Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw', p. 605.

²⁹ H. Watanabe-O'Kelly, 'The Early Modern Festival Book – Function and Form', in J.R. Mulryne, H. Watanabe-O'Kelly and M. Shewring (eds.), *Europa Triumphans. Festivals and Festival Books of the Renaissance and Baroque*, Londen, 2004, vol. 1, pp. 7-15.

versies die te vinden zijn in het Gentse stadsarchief.³⁰ In zijn voorwoord draagt stadsdrukker Jan Meyer het boek trouwens letterlijk op aan het stadsbestuur.³¹ Hij gaf drie edities uit: een Franstalige en een Nederlandstalige editie, beiden voorzien van gravures, en een Nederlandse editie zonder gravures. Alle edities bevatten ook Latijnse teksten wat wijst op een mogelijk internationaal publiek.³² Volgens de advertenties in de *Gazette van Gend* werd het boek ook verkocht in andere Zuid-Nederlandse steden.³³ De Gentse festivalboeken lijken dus niet uitsluitend gericht te zijn op Europese hoven, maar ook op een burgerpubliek. Het feit dat een goedkopere ‘populaire’ editie zonder gravures werd voorzien, wijst er bovendien op dat niet enkel de allerrijksten zich deze aankoop konden veroorloven.³⁴

De relatie tussen het festivalboek en de historische werkelijkheid is complex. Enerzijds kunnen we er van uitgaan dat de praalstoet uitging zoals ze in het werk beschreven stond. De documenten betreffende de kostprijs van de meeste wagens zijn immers bewaard in het stadsarchief. Bovendien wordt in deze bronnen ook verwezen naar de schetsen en gravures.³⁵ Anderzijds zien we aanwijzingen dat de wagens nog niet helemaal klaar waren. De *Gazette van Gend* vermeldde namelijk dat de wagens tijdens de derde ommegang wél af waren.³⁶ Wat uiteraard impliceert dat dit de vorige keren nog niet het geval was. Ondanks deze geïdealiseerde weergave blijft het festivalboek echter een interessante bron. In de plaats van een positivistische waarheid vinden we de stedelijke representatiestrategieën en ambities in het festivalboek. Deze zijn minstens even relevant als de eigentijdse performance van de praalstoet.

³⁰ Zie SAG reeks 533, nr. 211: 22, 23, 73, 110, 111, 119, LV 5, LV 6, LV 8, LV 9, LV 10, LV 13, LV 14, LV 15, LV 16.

³¹ Zie voorwoord in Meyer J. *Beschryvinge*, “Aen de zeer edele heeren van het magistraet der stad van Gend”. Jan Meyer betaalde 800 ponden voor de exclusieve rechten op het drukken van het programmaboek, zie SAG reeks 533, nr. 211, 12, actum 5/2/1767.

³² F. Vander Haegen, *Bibliographie Gantoise*, Gent, vol. 3, 1858-1869, p. 355, nr. 3856-3858. Via de verzamelingen van Gentse bibliofielen uit de negentiende eeuw zoals Prosper Claeys en Ferdinand Vander Haeghen zijn twaalf exemplaren aanwezig in de Gentse Universiteitsbibliotheek. De paginaverwijzingen in dit artikel verwijzen naar het Nederlandstalige exemplaar met gravures.

³³ Brugge, Oudenaarde, Ieper, Aalst, Doornik, Rijsel, Kortrijk, Mechelen, Antwerpen, Brussel en Leuven. (*Gazette van Gend*, 11/5/1767).

³⁴ De populaire editie bedroeg 10 stuivers, voor de editie met gravures werd 5 schellingen gevraagd. (*Gazette van Gend*, 27/5/1767) Het gemiddelde nominale dagloon van metsersdieners en handarbeiders in Vlaanderen bedroeg gemiddeld 12 stuivers omstreeks 1766-1770. C. Vandenbroucke, ‘Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese 14de-20^e eeuw’, in E. Witte (ed.), *Arbeid in veelvoud, een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholliers*, Brussel, 1988, p. 271.

³⁵ SAG reeks 533, nr. 211, 56: dit document bevat een overzicht van de kostuums in het vierde deel van de praalstoet, betreffende de uitwerking verwijst men expliciet naar de gravures.

³⁶ *Gazette van Gend*, 25/6/1767.

Het heiligenleven of de *Vita* van Sint-Macharius was een nuttige bron ter duiding van de taferelen in het eerste deel van de praalstoet. Het gaat er om hoe men de figuur van Macharius voorstelde in relatie tot Gent en wat men in 1767, zevenhonderd jaar na datum, nog relevant vond om uit te beelden in de proces-sie. Daarnaast wierp deze bron ook licht op de relatie tussen de stadshelige en de Gentse gemeenschap. Een *Vita* is een apart genre binnen de hagiografische literatuur, het betreft een levensbeschrijving van de heilige dat werd opgesteld ter legitimering van een heiligencultus. Vanaf de elfde eeuw werd dit document immers een onderdeel van het canonisatieproces.³⁷ Het is riskant ‘objectieve feiten’ te destilleren uit dergelijke bronnen, er werden immers vaak legendarische figuren in het leven geroepen teneinde eigentijdse claims hard te maken. De historische waarde zit hem bijgevolg vooral in de context waarin het verhaal werd gecreëerd en de representatie van normen en waarden die gepersonifieerd werden via de heilige.³⁸ Kort na de dood van Macharius (1012) werd in opdracht van abt Sigerus van de Sint-Baafsabdij een eerste heiligenleven geschreven. Ter gelegenheid van de verheffing van zijn relieken in 1067 volgde er een tweede. De *Vita* werd vervolgens door Olivier de Langhe in 1435 herschreven en aangevuld met nieuwe mirakels. De bollandisten baseerden zich later voornamelijk op zijn werk om het heiligenleven te publiceren in de *Acta Sanctorum*.³⁹ Aangezien ik de devotie in de achttiende eeuw onderzocht, liet ik deze middeleeuwse bronnen links liggen en baseerde ik mij voornamelijk op een beschrijving van Macharius’ leven en mirakels, in 1735 gedrukt te Gent.⁴⁰ De weduwe van de drukker Goesin droeg het werk op aan de Gentse bisschop De Smet en baseerde zich naar eigen zeggen op ‘bronnen uit de Sint-Baafsabdij’, waarmee ze hoogstwaarschijnlijk verwijst naar de hierboven vermelde documenten.

Naast het festivalboek en de hagiografische bronnen maakten we tot slot gebruik van eigentijdse documenten die de organisatorische kant van de zaak belichten. In het stadsarchief van Gent vinden we een archiefbestanddeel waarin allerhande archiefstukken verzameld werden die verband hielden met het Sint-

³⁷ J.B. Metzler, ‘Vita, 1. Hagiographische Vita’, in *Lexikon des Mittelalters*, Stuttgart, 1977-1999, vol. 8, kolom 1751-1752. Online geraadpleegd in *Brepolis Medieval Encyclopaedias – Lexikon des Mittelalters Online*, zie <http://apps.brepolis.net/lexiema/test/Default2.aspx>, geraadpleegd op 16/1/2014.

³⁸ Zie R. Godding, B. Joassart en X. Lequeux, *Bollandistes, saints et légendes: quatre siècles de recherche*, Brus-sel, 2007, p 11-12.

³⁹ Zie J. Deploige, ‘Twisten via heiligen. Hagiografische dialogen tussen de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs, 941-1079’, *HMGOG*, 61 (2007), pp. 54-55. en C. Hap, ‘Middelnederlandse heiligenlegenden bewerkt door Olivier de Lange’, *Handelingen Koninklijke Zuid Nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 17 (1973), p. 106.

⁴⁰ Dit werd gedrukt ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de overwinning op de pestplag van 1635. *Kort begryp van het wonderbaer leven en mirakelen van den H. Macharius*, Weduwe Goesin, Gent, 1735, pp. 1-3.

Machariusjubileum in 1767. De stukken zitten min of meer in chronologische volgorde waardoor de voorbereidingen bijna stap voor stap gevolgd kunnen worden.⁴¹ De correspondentie van bisschop Maximilianus Antonius Vander Noot met de secretaris van de paus, Gaspar Ruggia, en de bisschoppen van Mechelen en Brugge omtrent het jubileum, alsook een manuscript van het liturgische programma worden bewaard in het archief van de Sint-Baafskathedraal.⁴² Dit archief bevat overigens ook enkele stukken omtrent de laatmiddeleeuwse Sint-Machariuscultus.⁴³ Ten slotte vinden we in de *Gazette van Gend* verslagen over de feestelijkheden.⁴⁴ Voordeckers omschrijft de *Gazette* als “een onafhankelijk winstgevend nieuws- en annonce blad”. Deze periodiek verscheen tweemaal per week en werd eveneens door Jan Meyer samengesteld en gedrukt. Hij verwierf hiervoor het vorstelijk privilege op 24 maart 1761, waardoor hij het monopolie had op het verspreiden van nieuwsberichten in Gent.⁴⁵ Het feit dat Jan Meyer stadsdrukker was en het blad onder het vorstelijk privilege werd uitgegeven pleit niet voor een objectieve verslaggeving. Toch is de bron een goede aanvulling op de representatieve bronnen. Ironisch genoeg werd Maria Theresia ziek tijdens de vieringen van de pestheilige. Uit respect werden de profane feestelijkheden gestaakt vanaf 5 juni. Toen achttien dagen later het nieuws kwam van de goede genezing van de vorstin, barstte het feestgedruis wederom los tot en met 1 juli.⁴⁶ Dankzij de *Gazette van Gend* kunnen we deze alternatieve kalender reconstrueren, het programmaboek was immers al gedrukt.⁴⁷ Dit toont meteen aan dat het

⁴¹ SAG, reeks 533, nr. 211. Het bestanddeel bevat onder meer kopieën van resoluties van corporaties die een praalwagen financierden, rekeningen allerhande, verschillende geschreven kopieën van het programmaboek, verslagen van vergaderingen, ordonnanties en de correspondentie met de Jainte van Besturen en Subsidiezaken te Brussel.

⁴² Rondschrjven van bisschop M.A. Vander Noot (19/5/1767) en correspondentie omtrent het jubileum met Gaspar Ruggia, aartsbisschop van Mechelen en de bisschop van Brugge. (Rijksarchief Gent (verder RAG), Sint-Baafs en bisdom Gent serie K (verder K), 9735). Ik baseerde mij voornamelijk op de gedrukte versie van het liturgisch programma: *Seven-honderd jaerig jubilé van de verheffing der reliquien van den H. Ards-Bischop Macharius, gehouden binnen de exempte cathedrale kerk van S. Baefs, ten jaere 1767*, Gent, bij de weduwe Michiel de Goesin, 1767.

⁴³ RAG, K, 10672, nr. 2: afschrift van het grote pardon, op verzoek van abt Jan van den Moere (1343-1350) door Clemens VI verleend aan de gelovigen die de abdijkerk van Sint-Baafs bezoeken op: [...]10 april (sterfdag van Macharius), 9 mei (verheffing van Sint-Macharius hetgeen hier kermis is), [...] en RAG, K, 10672, nr. 3: beschrijving, opgesteld in 1488 tijdens het kosterschap van Jan de Vos, van de gebruiken (costumen) van de kosterij op: [...] 10 mei (processie met hoofd van Sint-Macharis naar Sint-Machariusberg, alwaar sermoen)

⁴⁴ Deze verslagen kunnen we vinden in de *Gazette van Gend* vanaf 11 mei 1767 tot 2 juli 1767.

⁴⁵ E. Voordeckers, *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers: repertorium (1667-1914)*, Leuven, 1967, pp. 207-211 en F. Vander Haegen, *Bibliographie Gantoise*, v. 6, pp. 266-267.

⁴⁶ Maatregelen die genomen werden om dit te vieren zijn te vinden in SAG, reeks 533, nr. 211, LV 18 (actum in't college 20/6/1767). Zie ook *Gazette van Gend* 18/6/1767: “waerschouwinge wagens het magistraet der stad Gend”.

⁴⁷ De werkelijke kalender kunnen we reconstrueren a.d.h.v. de *Gazette van Gend* van 1/6/1767, 4/6/1767, 8/6/1767, 11/6/1767 en 18/6/1767.

gevaarlijk is de weergave in het festivalboek kritiekloos als uitgangspunt te nemen.⁴⁸

3. Historische context: zeven eeuwen Sint-Macharius

Teneinde het achttiende-eeuwse initiatief tot het vieren van het zevenhonderdjarig jubileum te begrijpen in haar context, zocht ik naar de historische wortels van de Sint-Machariuscultus in Gent. Hoewel de stad zich met het jubileum in 1767 trots op een rijke traditie beriep, lijkt deze eerder recent te zijn.

Er zijn eigenlijk bitter weinig zekerheden gekend over het leven van Macharius te Gent. Volgens de hagiografische bronnen werd Macharius omstreeks de tiende eeuw geboren in een vooraanstaande familie. Hij trad in de voetsporen van zijn leermeester en naamgenoot, en werd aartsbisschop van Antiochië. De vrome Macharius vertrok echter op pelgrimstocht richting Jeruzalem en liet zijn aartsbisdom over aan Eleutherius. Tijdens deze tocht verrichte de heilige man meerdere wonderen. Hij volgde de pelgrimsroutes van Jeruzalem tot in het westen en vertoefde ook in onze contreien. Hier hield hij onder andere halt in Mechelen, Kamerijk en Doornik. Gezien de abdij van Sint-Baafs gekend was om haar relieken bezocht Macharius omstreeks 1011 ook deze abdij. De man werd er hartelijk ontvangen door abt Eremboldus. Vanwege zijn grote devotie beschouwden de Gentenaren Macharius al snel als een heilig man. Datzelfde jaar werd de stad getroffen door een pestepidemie, zo hevig dat de levenden nauwelijks de doden konden begraven. In hun wanhoop richtten de stedelingen zich tot Macharius. Uit liefde voor de stad was de heilige man bereid te bidden, zich te kastijden en uiteindelijk te sterven voor het welzijn van de Gentenaren. Macharius' offer redde de stad. Zo'n vijftig jaar na zijn dood, op 9 mei 1067, werd hij heilig verklaard.⁴⁹ Tot zover het heiligenverhaal.

Tastbare bewijzen voor de middeleeuwse verering van Macharius zijn schaars. Desalniettemin kunnen we enkele elementen uit bronnen en secundaire literatuur afleiden. Uit de twee heiligenlevens kunnen we vaststellen dat de heilige reeds in 1067 werd vereerd. Het ontstaan van deze cultus is vermoedelijk te situeren binnen de strijd tussen de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs. In de tiende en zeker in de elfde eeuw werd deze strijd o.a. gevoerd via hagio-

⁴⁸ Zo verwijst Verleysen in zijn doctoraat naar de foute kalender. F. Verleysen, *Het hemelse festijn: religieuze cultuur, sociabiliteit en sociale relaties in de corporatieve wereld van Antwerpen, Brussel en Gent (ca. 1585-ca. 1795)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB Brussel, 2005, p. 308. De cavalcade ging niet uit op de geplande data 1, 9 en 15 juni, maar wel op 1, 24 en 30 juni.

⁴⁹ Samenvatting gebaseerd op *Kort begryp van het wonderbaer leven en mirakelen van den H. Macharius*.

grafische literatuur. Zo zou de *Vita* van de heilige Macharius een antwoord zijn op de gelijktijdige *Vita* van de heilige Dunstan van de Sint-Pietersabdij. De wrelvel tussen beide abdijen is ook heel duidelijk aanwezig in Macharius' *Vita*. De heilige man klopte eerst aan bij de Sint-Pietersabdij, maar kreeg er geen onderdak, waarna hij met open armen ontvangen werd in de Sint-Baafsabdij. De Pieterlingen hadden de heiligheid van de man niet herkend.⁵⁰ We kunnen de cultus van Sint-Macharius dus terugvoeren tot de elfde eeuw. Of er toen al een processie gehouden werd is onduidelijk. De eerste tekenen van een processie zijn te situeren omstreeks de dertiende eeuw.⁵¹ Gezien de geringe aandacht in het achttiende-eeuwse heiligenleven voor de middeleeuwse verering en gezien de schaarse bronnen concludeer ik voorlopig dat de processie in die tijd overschaduwd werd door andere heiligencultussen te Gent. De jaarlijkse Sint-Lievensbedevaart was bijvoorbeeld immens populair.⁵² Verder onderzoek naar de middeleeuwse context van de Sint-Machariusverering is echter wenselijk.

De cultus werd in de loop van de zeventiende eeuw enorm populair. Inge Depoorter legde in haar thesis het aantrekkelijke verband tussen de afschaffing van de Sint-Lievensbedevaart in 1540 enerzijds en de opkomst van de Sint-Machariusprocessie anderzijds. Het is echter niet duidelijk waarop ze zich baseert.⁵³ Het is opvallend dat de mirakels in het heiligenleven vooral tijdens het leven van Sint-Macharius en kort na de verheffing van zijn relieken gebeuren. Het verhaal maakt vervolgens een grote chronologische sprong en haalt vooral zeventiende-eeuwse wonderen aan. Zo wilde de stad Bergen de relieken van het Sint-Baafskapittel in 1615 lenen teneinde zich te verlossen van een pestplag.⁵⁴ Ook het broederschap van Sint-Macharius werd in datzelfde jaar door bisschop Antonius Triest opgericht. De leden hielden wekelijkse missen en onderhielden de kapel ter ere van Sint-Macharius.⁵⁵ Aartshertogin Isabella werd een prominent lid van het broederschap. In 1634 kampte de stad Gent wederom met een

⁵⁰ J. Deploige, 'Twisten via heiligen', pp. 69-70. Dit element vinden we niet terug in de achttiende-eeuwse heiligenlevens.

⁵¹ Trio vermeldt dat het broederschap van Sint-Lieven deelnam aan de abdijprocessie van Sint-Macharius. Dit broederschap verkreeg in 1283 haar statuten van de abt van Sint-Baafs, maar bestond vermoedelijk al voor die datum. P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving*, p. 302. We vinden sporen van de processie in de omschrijving van de liturgische gebruiken van de Sint-Baafsabdij omstreeks de veertiende eeuw. (RAG, K, 10672, kopie aflatbrief van 1343 en een overzicht van de liturgische gebruiken op fol. 2 v., 3 r. en 6 r.).

⁵² Zie het themanummer over de Sint-Lievensbedevaart: *HMGOG*, 61 (2007).

⁵³ I. Depoorter, *Openbaar vermaak te Gent in de Oostenrijkse tijd (1700-1770)*, On. Lic. UGent, p. 59.

⁵⁴ *Kort begryp van het wonderbaer leven en mirakelen van den H. Macharius*, pp. 25-26. Het verzoekschrift is terug te vinden in RAG, Sint-Baafs en Bisdom Gent serie B (verder B), 5028/8.

⁵⁵ Zie de rekeningen van het broederschap RAG, B, nrs. 2604-2629: Sint-Machariuskapel in de Sint-Baafskathedraal in de Sint-Baafsparochie te Gent (17^e-18^e eeuw).

pestplag. De ellende werd in 1635 bezworen door de oude cel van Macharius op de Sint-Baafssite in het Spanjaardenkasteel te restaureren. Dit gebeurde op initiatief van bisschop Antonius Triest en werd financieel gesteund door het stadsbestuur. Het stadswapen stond dan ook op de glasramen van de kapel.⁵⁶ Daarnaast werd het jubileum van de verheffing van de relieken voor de eerste keer gevierd in 1667.⁵⁷

De vele mirakels in de zeventiende eeuw zijn dus eerder toe te schrijven aan de initiatieven van de bisschop, het stadsbestuur en de aartshertogen dan aan een overrijverige Sint-Macharius. De verering van relieken is zelden een constant gegeven. Mirakels verschijnen bij de verheffing van relieken wat dan weer andere mirakels genereert. Uiteindelijk dooft het enthousiasme uit tot er weer een nieuwe impuls komt. Deze impulsen zijn bijvoorbeeld het oprichten van een nieuw schrijn of het instellen van bedevaarten.⁵⁸ De absolute kampioenen van dergelijke initiatieven waren de aartshertogen die tijdens de contrareformatie gekend waren voor hun politieke *Pietas*.⁵⁹ Liesbeth De Frenne bracht hun bezoek in 1612 aan het Sint-Elizabethbegijnhof te Gent in verband met het stimuleren van een plaatselijke cultus rond de begijn 'matteke'.⁶⁰ We kunnen een gelijkaardige redenering toepassen op de Sint-Machariuscultus. Het wapenschild en de signatuur van de aartshertogin prijken op het titelblad van het ledenboek van het broederschap van Sint-Macharius.⁶¹ Toch is het niet duidelijk wat precies de relatie was tussen de aartshertogin en het broederschap. Het eigenlijke ledenboek werd niet bewaard en de rekeningen van de kapel tussen het jaar 1619 en 1699 zijn afwezig. Gezien haar algemene religieuze politiek lijkt het lidmaatschap van de aartshertogin waarschijnlijk. De associatie met de voormalige vorstin werd in ieder geval benadrukt in de cavalcade van 1767. Op de praalwagen die de redding van Bergen uitbeeldt, maakt Infanta Isabella zich immers lid van het broederschap.⁶²

⁵⁶ *Kort begryp van het wonderbaer leven en mirakelen van den H. Macharius*, pp. 21-22.

⁵⁷ J. Decavele, *Heiligendevoetie in het bisdom Gent*, Gent, 2009, p. 26.

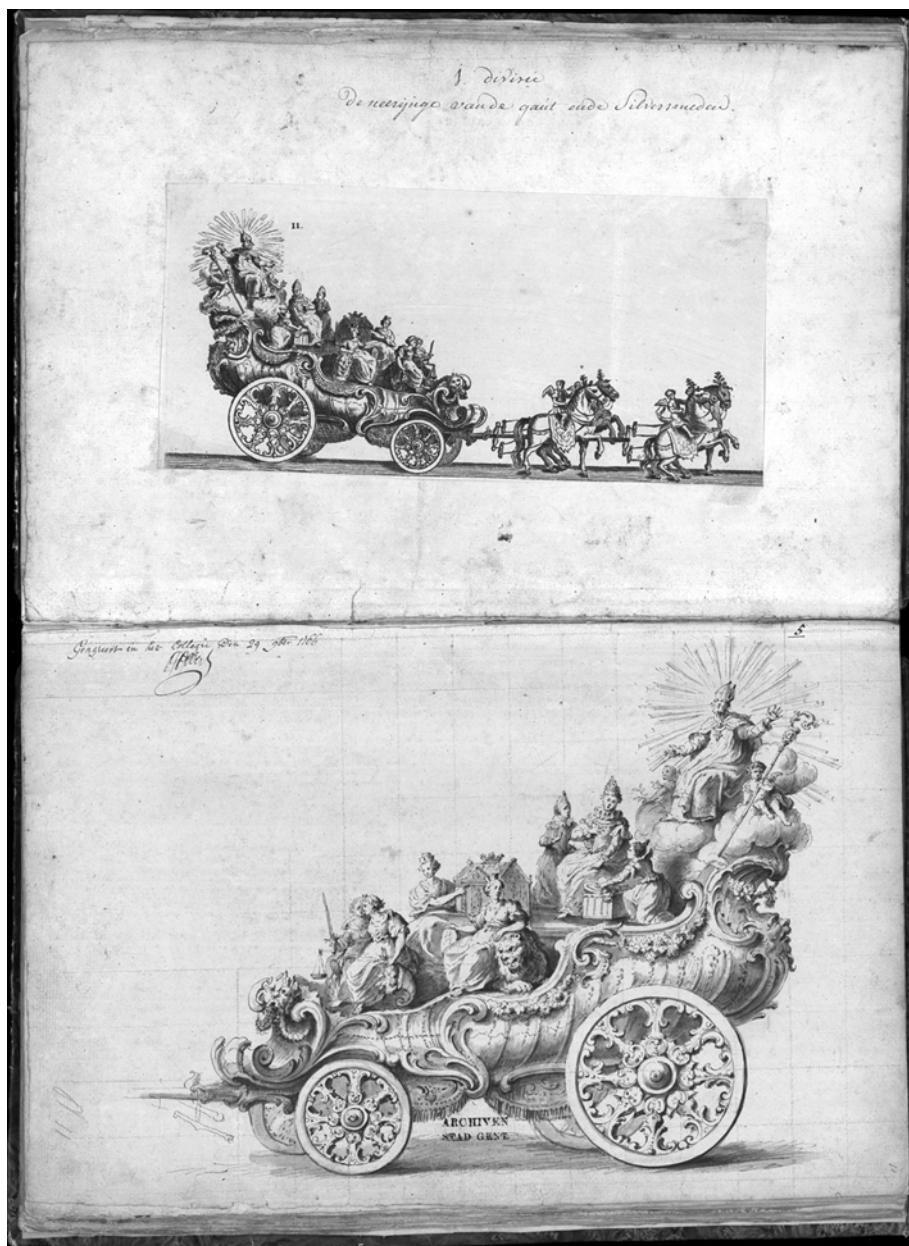
⁵⁸ P. Geary, 'Sacred Commodities', in A. Appadurai (ed.), *The social life of things: commodities in cultural perspective*, New York, 1986, p. 180.

⁵⁹ L. Duerloo, 'Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997), pp. 1-18.

⁶⁰ L. De Frenne, 'Verzoening en herstel van het vorstelijk gezag: de aartshertogen Albrecht en Isabella en de stad Gent (1598-1621)', *HMGOG*, 60 (2006), pp. 253-256.

⁶¹ Archief bisdom Gent, Gent, Sint-Baafskathedraal, 747: *uit een inschrijvingsboek van de leden, 1632-, gescheurd titelblad en blad met gekleurd wapenschild en handtekening van aartshertogin Isabel Clara Eugenia, 1633*. Het gaat echter om twee losse bladen, of er effectief een ledenboek heeft bestaan en of deze folio's daartoe behoorden is niet zeker.

⁶² J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 16.

Afbeelding 1: Praalwagen VI: Macharius in Glorie, Clara Eugenia Isabella maakt zich lid van het broederschap en de stad Bergen schenkt de relikwiehouder aan de Maagd van Gent. (UBG, E. Van Reijsschoot en P. Wouters, Ontwerptekeningen voor de processie ter ere van het zevenhonderdjarig jubilee van St. Macharius te Gent, f. 11r.).

Naast de Sint-Machariuscultus moeten we het eeuwenlang vieren van jubilea evenzeer met een korrel zout nemen. De viering van kerkelijke verjaardagen op zich was geen nieuw gegeven: in de middeleeuwen werden al jubilea van pausen en monniken gevierd.⁶³ Het jubileum van de stadspatroon Sint-Macharius gaf echter pas in 1667 voor het eerst aanleiding tot publieke ceremonieën.⁶⁴ Dit jubileum werd bovendien eerder bescheiden gevierd zonder veel spektakel.⁶⁵

Door het zevenhonderdjarig jubileum van Macharius te vieren, beriep de stad Gent zich op een rijke traditie die door de ontwerpers van de stoet werd benadrukt. Na de triomfwagen van Macharius volgde namelijk een opeenvolging van graven van Vlaanderen “onder de welke de voorgaande Jubiléén van honderd tot honderd jaeren zyn voorgevallen”.⁶⁶ In het voorwoord kadert Jan Meyer de bijdragen van het stadsbestuur in de “alderoudste gewoonte” om gedenkwaardige gebeurtenissen te vieren met jubileumfeesten.⁶⁷ Deze traditie lijkt echter een recent gegeven. Terwijl de wortels van de Machariuscultus zeker terug te voeren zijn tot de middeleeuwen, werd de heilige pas populair omstreeks de zeventiende eeuw. Het uitbundig vieren van Macharius als stadspatroon is dus een nieuw initiatief te Gent. Bijgevolg dringt zich de vraag op waarom men in 1767 besloot om het feest te organiseren.

4. Sint-Macharius en zijn *stakeholders*

Ondanks het werelds vermaak bleef devotie de aanleiding voor het jubelfeest. Het is dan ook het kapittel van de Sint-Baafskathedraal dat het initiatief nam tot het zevenhonderdjarig jubileum. Hoewel de Sint-Baafsabdij niet meer bestond in de achttiende eeuw, zien we dat het Sint-Baafskapittel haar geschiedenis via de

⁶³ In 1300 kondigde Paus Bonifatius VIII voor het eerst een algemeen jubileumjaar af. Naast deze cyclische jubilea kon de Paus ook een uitzonderlijk jubeljaar afkondigen bij het aantreden van een nieuwe paus of als reactie op een bedreiging. Iedereen die een pelgrimstocht ondernam naar Rome en zijn zonden opbiechte, kreeg een nieuwe start, namelijk een volle aflaat. Ook het jubileum van monniken, priesters en bisschoppen werden plechtig gevierd. Zie H. Thurston, ‘Holy Year of Jubilee’, *The Catholic Encyclopedia*, New York, 1910. Zie <http://www.newadvent.org/cathen/08531c.htm>, geraadpleegd op 25/7/2013.

⁶⁴ Het jubileum zou nog éénmaal gevierd worden in 1867. J. Decavele, *Heiligendevotie in het bisdom Gent*, p. 26.

⁶⁵ De Jointe van Besturen en Subsidiezaken refereert naar het vorige jubileum en vraagt zich af waarom het stadsbestuur deze keer zoveel onkosten zou moeten maken om het jubileum te vieren (Algemeen Rijksarchief, Brussel (verder ARA), Jointe voor Besturen en Subsidiezaken, 1764-1794 (verder JBS), nr. 761: minutes des protocoles des résolutions, 1765-1787, ordonnantie 8/11/1766).

⁶⁶ J. Meyer, *Beschryvinge*, pp. 20-24.

⁶⁷ Voorwoord J. Meyer, *Beschryvinge*, “Aen de zeer edele heeren van het magistraet der stad van Gend”.

patroonheiligen blijft eren.⁶⁸ Dit werd bijvoorbeeld heel letterlijk uitgedrukt door de relieken in een devotieele processie door de stad naar de Sint-Baafs site te dragen.⁶⁹ Elke dag vonden er missen plaats en werden de relieken vereerd in de Sint-Baafskathedraal.⁷⁰ Hiervoor kon een volle aflat verdiend worden, wat ook duidelijk aan bod kwam in de publiciteit rond het jubileum.⁷¹ Het hoogtepunt van het feest was ongetwijfeld het openen van de reliekhouders in het bijzijn van tal van prominenten.⁷²

Het stadsbestuur besliste echter om ook “hunne mildaedige hand te openen” en het feest op te luisteren met een praalstoet, theater en bals.⁷³ Ook de ambachtsgilden, schuttersgilden en de landvoogd namen gretig deel aan het jubileum. In theorie ontstaat een heiligenverering op het initiatief van het klerikale milieu, een bepaalde kloostergemeenschap of bisschop, niet vanuit de stad.⁷⁴ In de loop van de veertiende eeuw zien we echter een toenemende invloed van leken op de heiligencultus in de Nederlanden. De organisatie van processies ging meer seculiere belangen dienen en lekenverenigingen zoals de gilden traden meer op de voorgrond.⁷⁵ Diana Webb heeft het over wereldlijke *stakeholders* van de cultus.⁷⁶ Dit samengaan van wereldlijke en devotieele motieven vinden we ook bij het Sint-Machariusjubileum in 1767. In wat volgt bespreek ik drie groepen die op basis van mijn bronnencorpus werden geselecteerd, met name het stadsbestuur, de corporaties en de Habsburgse dynastie. Op die manier krijgen we inzicht in de functie van het religieuze ceremonieel op drie niveaus: de lokale

⁶⁸ De reguliere benedictijnen van de Sint-Baafsabdij werden in 1536 omgevormd tot een seculier kapittel. In 1540 moest het kapittel verhuizen naar de Sint-Janskerk omwille van de bouw van het Spanjaardenkasteel op de site van de oude abdij. E. Van Mingroot, ‘De lange weg naar het bisdom Gent’, in M. Cloet (ed.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991. pp. 22-27.

⁶⁹ Voor de route zie afbeelding 4.

⁷⁰ Voor het liturgische programma zie RAG, K, 9735: rondschrijven van M.A. Vander Noot 19/5/1767, f. 2v. Dit werd eveneens gedrukt, ik baseerde mij voornamelijk op deze versie: *Seven-honderd jaerig jubilé van de verheffing der reliquien van den H. Ards-Bischoep Macharius, gehouden binnen de exempte cathedrale kerk van S. Baefs*, ten jaere 1767, Gent, weduwe van Michiel Goesin, 1767, pp. 14-25.

⁷¹ SAG, reeks 533, nr. 211, 14: affiche met de aankondiging van het jubileum en de te verdienen aflat. Dit bericht werd ook gepubliceerd in de *Gazette van Gend* op 25 mei 1776. Zie ook RAG, K, 9735: correspondentie omtrent het toekennen van een aflat van de bisschop met secretaris Gaspar Ruggia te Rome.

⁷² Dit gebeurde in het bijzijn van de landvoogd, leden van de Raad van Vlaanderen en de magistraat. Onder de geestelijken bevonden zich o.a. de bisschop van Brugge, het kapittel van de Sint-Baafskathedraal, het kapittel van Sint-Veerle en het broederschap van Sint-Macharius. Zie *Seven-honderd jaerig jubilé*, pp. 14-18. De relieken werden getoond en daarna weer verzegeld. Een oorkonde werd opgemaakt om de echtheid van de relieken wederom te bevestigen (RAG, K, 10155: gedrukt attest van inspectie van de reliekwieën van de H. Macharius door provoost Govardus van Eersel, 6/10/1767).

⁷³ Voorwoord in J. Meyer, *Beschryvinge*. “Aen de zeer edele heeren van het magistraet der stad van Gend”.

⁷⁴ D. Webb, *Patrons and defenders: The saints in the Italian City-states*, Londen, 1996, p. 4.

⁷⁵ Zie o.a. E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies*, p. 71 en p. 97; M. De Smet en P. Trio, ‘Processions in Town’.

⁷⁶ D. Webb, *Patrons and defenders*, p. 6 en p. 319.

autoriteiten, de stadsbewoners (zowel de middenklasse als de elite) en het centrale gezag.

4.1 Het stadsbestuur, *citymarketing avant la lettre*

Het stadsbestuur was de voornaamste organisator van het jubileum. Naast religieuze motieven kunnen we ook minder vrome doeleinden onderscheiden. Het zal duidelijk worden dat de relieken van Macharius de stad niet enkel sacrale bescherming tegen de pestplagen boden. Ze werden ook gretig ingezet voor diplomatieke en economische doeleinden.

Een eigen stadspatroun betekende allereerst een religieus prestige, aangezien de stad uitverkoren werd door God. Hij zond Macharius om Gent te redden en de heilige blijft eeuwig over de stad waken. Op die manier verbond de stad zich met een machtige bron van autoriteit. Zowel in het heiligenleven als in de praalstoet kreeg Gent een prominente rol. Zo beklemtoonde de *Vita* ‘Gods plan’ om de heilige man in Gent te houden. Wanneer Macharius zijn reis wilde verder zetten, verhinderde God dit immers door hem “een swellinge in den voet en andere quaelen des lichaems” te geven.⁷⁷ Ook wordt heel duidelijk vermeld dat enkel Gent deze eer verkreeg en niet de andere steden waar Macharius heeft verbleven.⁷⁸ In de praalstoet werd de band tussen Macharius en de stad vooral uitgedrukt via de iconografie van de Maagd van Gent.⁷⁹ De personificatie van de stad vinden we al terug op de eerste triomfwagen. Hier werd de Maagd beschermd door de leeuw, haar gebruikelijk attribuut, maar volgens het bijhorende vers ook door de heilige Macharius.⁸⁰ Een tweede maal zien we de treurende stadsmaagd op de triomfwagen van de pestplaag.⁸¹ Ook op andere tijdelijke decoratiestukken, zoals de triomfarken, werd de Maagd afgebeeld. Op de triomfboog van de kapucijnen bijvoorbeeld smeekte de Maagd Macharius om hulp.⁸² Ze staat als het ware symbool voor de devotie van alle Gentenaren jegens de heilige man.

De cultus gaf niet alleen religieus prestige aan de Gentse gemeenschap, het bezit van de relieken betekende ook een werkelijke rijkdom waarmee gehandeld

⁷⁷ *Kort begryp van het wonderbaer leven en mirakelen van den H. Macharius*, p. 12.

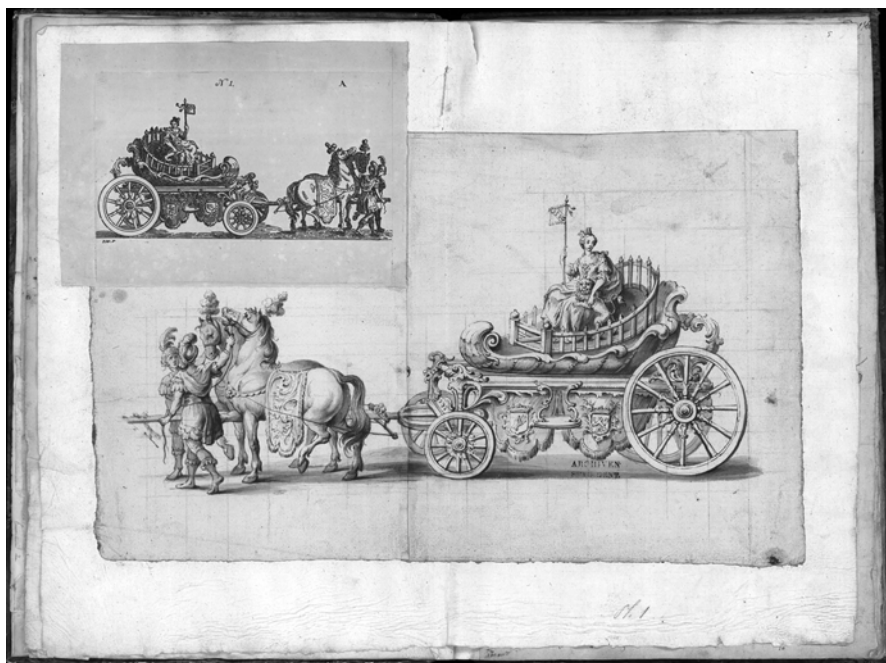
⁷⁸ *Kort begryp van het wonderbaer leven en mirakelen van den H. Macharius*, p. 13: “Gelukkig Gendt het welke van Godt verkregen hebt dat aen andere, te weten, Antiochien, Jerusalem, Keulen etc. en andere schoone steden geweygert is”.

⁷⁹ Deze personificatie van de stad gaat vermoedelijk terug op het gedicht ‘de Maagd van Gend’ van Bouden van der Loore. Voor de iconografie van de maagd van Gent zie W. Vlerick, *De maghet van Ghent, zeshonderd jaar jong iconografie, 1381-1981*, Gent, 1985.

⁸⁰ J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 7.

⁸¹ J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 10.

⁸² J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 58.

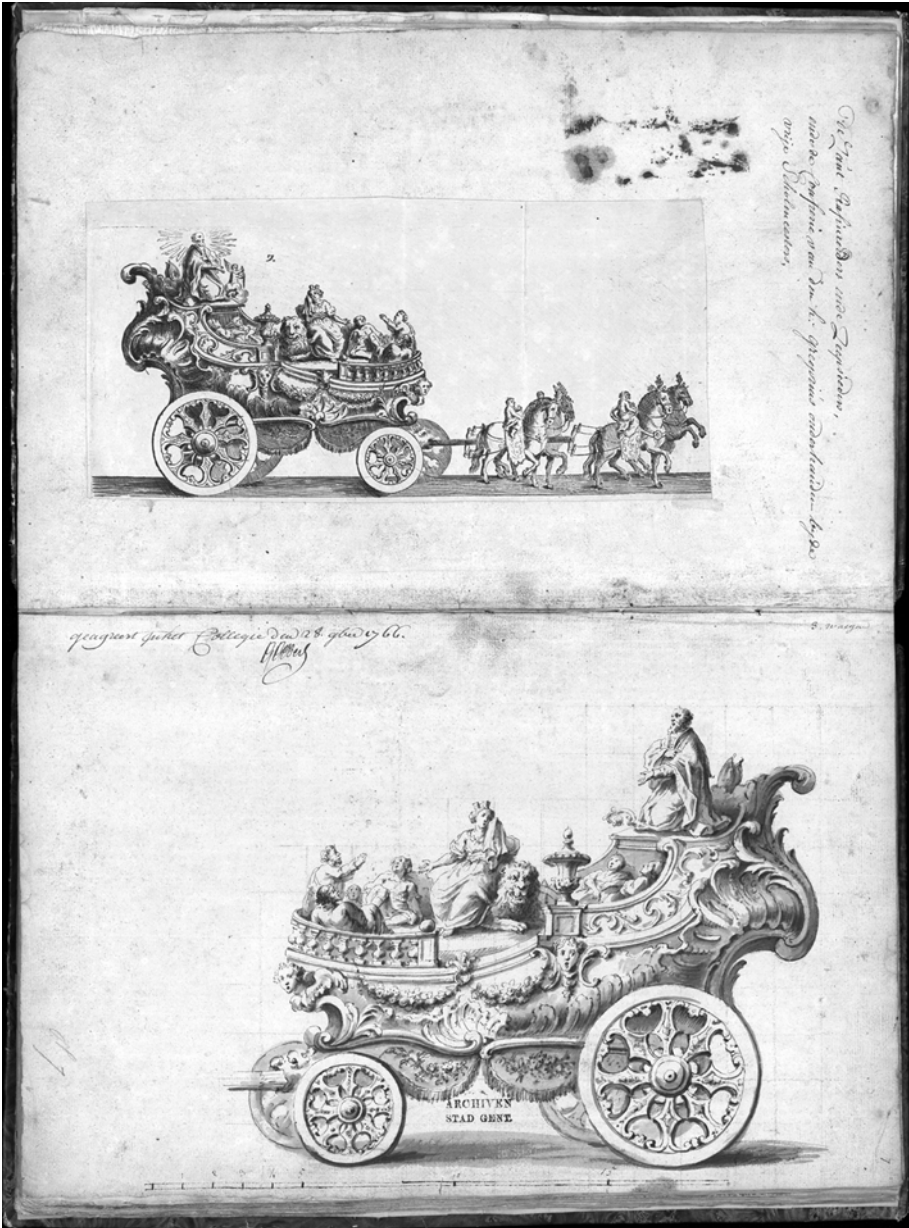
Afbeelding 2: Praalwagen III: de Maagd van Gent (UBG, E. Van Reijsschoot en P. Wouters, *Ontwerptekeningen voor de processie ter ere van het zevenhonderdjarig jubilee van St. Macharius te Gent, f. 4v-5r.*)

kon worden. De schenking van een relik schept niet enkel een band tussen twee steden, maar creëert eveneens een schuld bij de ontvangende stad.⁸³ Relieken waren op die manier een diplomatiek instrument bij uitstek. In de Lage Landen waren dergelijke uitwisselingen heel frequent gezien de sterke verstedelijking en het commercieel netwerk tussen de steden.⁸⁴ Dit aspect blijkt ook van belang in de Machariuscultus. Vooral de vraag van Bergen om de relieken in bruikleen te krijgen komt uitvoerig aan bod in het heiligenleven en de cavalcade.⁸⁵ In 1615 woedde immers een pestplag in Bergen, die volgens het kapittel van Waldetrudis kon bezworen worden door de relieken van Sint-Macharius. Bijgevolg ver-

⁸³ P. Geary, 'Sacred commodities', p. 173.

⁸⁴ P. Arnade, *Realms of ritual*, p. 56. Gent zond bijvoorbeeld tussen 1321 en 1487 een delegatie naar de jaarlijkse Onze-Lieve-Vrouweprocessie op 14 september te Doornik. Het ritueel bevestigde de religieuze, economische en institutionele relaties tussen beide steden. Zie M. Boone, 'Les Gantois et la grande procession de Tournai: aspects d'une sociabilité urbaine au bas moyen âge', in J. Dumoulin en J. Pycke (eds.), *La grande procession de Tournai (1090-1992) Une réalité religieuse, urbaine, diocésaine, sociale, économique et artistique*, Doornik, 1992, pp. 51-55.

⁸⁵ Voor het heiligenleven, zie *Kort begryp van het wonderbaer leven en mirakelen van den H. Macharius*, pp. 25-27. Voor de cavalcade, zie J. Meyer, *Beschryvinge*, pp. 15-17.

Afbeelding 3: Praalkwagen IV: de Maagd van Gent treurt om haar inwoners terwijl Macharius bidt voor de redding van de Gentenaren (UBG, E. Van Reijsschoot en P. Wouters, Ontwerptekeningen voor de processie ter ere van het zevenhonderdjarig jubilee van St. Macharius te Gent, f. 7r.).

zochten ze het Sint-Baafskapittel om de relieken in bruikleen te krijgen.⁸⁶ In de cavalcade zien we echter dat de Maagd van Gent, en niet het kapittel, een helpende hand uitsteekt naar de stadsmaagd van Bergen. Als dank schonk de stad een “prachtige zilveren kasse” waarin de relieken voortaan zouden rusten.⁸⁷ Zowel het wapenschild van de stad Bergen als van het kapittel van de H. Waldetrudis (de stadspatroon van Bergen) en het kapittel van Sint-Germanius werden in het schrijn verwerkt. Ook de heilige Sint-Bavo werd afgebeeld op het schrijn. Telkens als de relieken werden vereerd en geëtaleerd in de relikwiehouder wordt men dus aan de uitwisseling herinnerd. Beide steden zijn op die manier niet enkel verbonden in hun verering van Sint-Macharius, de reliekhouder bevestigt bovendien de gunst die Gent verleende aan Bergen.⁸⁸ Ook andere steden die relieken van Macharius ontvingen, werden uitgebeeld in de cavalcade.⁸⁹ De achttiende-eeuwse cultus benadrukte dus de uitwisselingen uit het verleden, wat de stad Gent als schenker in een goed daglicht stelde.

Het geven van spectaculaire feesten is ook onderdeel van een interregionale competitie. We zouden dit kunnen vergelijken met een vorm van *citymarketing avant la lettre*. Gent wilde uitpakken ter gelegenheid van het jubileum. Nochtans was het centrale gezag aanvankelijk niet bijster enthousiast over de feestplannen van Gent. Op 8 november 1766 werd de verdere voortgang van de voorbereidingen immers verboden door de landvoogd en de Jointe van Besturen en Subsidiezaken. Dit beleidsinstrument werd in 1764 gecreëerd om orde te scheppen in de lokale financiën. We kunnen dit kaderen binnen het streven naar centralisatie en rationalisatie in het bestuur van de Oostenrijkse Nederlanden. Het verbod van 8 november maakt deel uit van diverse pogingen om de Gentse stadsfinanciën te saneren.⁹⁰ Gent werd niet in staat geacht om de grote kosten van het stadsfestival te dragen, ze hadden immers al genoeg financiële problemen. Het stadsbestuur

⁸⁶ RAG, B, 5028/8, 22/7/1616: Verzoekschrift van het kapittel van Sainte Waudru (Sint-Waldetrudis), aan wie het lichaam van Macharius uitgeleend was, tot het St. Baafskapittel om een deel daarvan ten geschenke te krijgen. Dit betreft niet het eerste verzoekschrift, wel wordt het vorige verzoek hierin omschreven.

⁸⁷ J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 17. Praalwagen VI: “...Wat hooger de stad van Gend rustende op den Leeuw met haere oogen geslagen op de stad Bergen, aen de welke zy eene behulpzaeme hand toebrengt; deze laeste stad doet haer de gifte van eene kostbaere zilvere kasse, waer in tegenwoordig de reliquien van den H. Macarius zyn berustende...” (zie afbeelding 1, p. 143).

⁸⁸ Zie <http://www.lukasweb.be/nl/foto/relikschrijn-van-sint-Macharius>, geraadpleegd op 16 april 2013. Hugo de la Vigne, *Reliekschrijn Macharius*, zilverwerk (97.0 cm x 75.0 cm x 51.0 cm), 1616, kunstcollectie Sint-Baafskathedraal Gent. Het schrijn is te bezichtigen in de crypte van de Sint-Baafskathedraal.

⁸⁹ Met name Laarne, Boelare, Oudenaarde, Ename, Tielt en Rijsel. J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 20. Voor Tielt werd een dankbetuiging bewaard, zie RAG, Sint-Baafs en Bisdom Gent Serie O, nr. 4200, Verklaring van Johannes de Mol.

⁹⁰ P. Lenders, ‘De Junta voor Beden en Besturen (1764-1787) en haar werking in de Oostenrijkse Nederlanden’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1977), pp. 17-36; P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en Verlichting (1750-1787)*, Kortrijk-Heule, 1990, p. 222.

ging hier niet mee akkoord en zond een delegatie naar Brussel om haar zaak te bepleiten.⁹¹ In hun rekweset vergeleken de schepenen hun jubileum met de feesten van andere steden. De argumentatie luidde dat Gent slechts hun voorbeeld zou volgen. Het zou bovendien vernederend zijn mocht men de Gentenaren verbieden wat andere steden wel mochten doen.⁹² In de loop van de achttiende eeuw gaven vele Zuid-Nederlandse steden namelijk feesten ter gelegenheid van kerkelijke jubilea.⁹³ We zien dan ook dat men in de uitvoering verwees naar deze andere feesten. Op 13 april 1767 werd aangekondigd dat de huizen op de processieroute versierd moesten worden naar het voorbeeld van naburige steden.⁹⁴ Paul Wieme, die verantwoordelijk was voor de uitvoering van vele triomfwagens, werd gevraagd kostuums te maken zoals die in Brussel.⁹⁵ De competitie met andere steden lijkt dus een belangrijke motivatie om het jubileum te houden.

Economische motieven waren evenzeer aan de orde. In tegenstelling tot de Jointe zag het schepencollege het jubileum juist als een manier om extra inkomsten te genereren. De uitgaven van de vele bezoekers zou de Gentenaars alleen maar ten goede komen.⁹⁶ Dergelijke evenementen waren immers belangrijke trekpleisters. De evoluties in de infrastructuur maakten een toenemend toerisme in de Lage Landen mogelijk en “Paepse stoutigheden” als processies en imponeerende praalwagens waren een curiosum voor protestantse reizigers. Naast een esthetische verwondering speelde ook een hang naar nostalgie mee. Door te reizen naar de Zuidelijke Nederlanden hadden protestanten de indruk dat men relicten zag van de eigen vergane katholieke cultuur.⁹⁷ Er werd dan ook veel

⁹¹ Voor het decreet zie ARA, JBS, nr. 761, séance du 8/11/1766. De delegatie die werd gezonden wordt besproken in ARA, JBS, nr. 761, séance du 27/11/1766. De verslagen hieromtrent van het stadsbestuur zijn te vinden in SAG, reeks 533, nr. 211, 7 (actum 20/11/1766), LV 12: verscheidene documenten werden gebonden onder de titel “700 jaerig jubile van den H. Macarius processie st. Macharius in 1767”, hierin hebben actum 24/11/1766 en 19/11/1767 betrekking op het decreet van 8/11/1766.

⁹² ARA, JBS, nr. 761, séance du 27/11/1766.

⁹³ Zowel Brussel, Antwerpen, Brugge als Mechelen vierden eind zeventiende en achttiende eeuw plechtige jubilea van hun relieken, zie H. Watanaby-O’Kelly en A. Simon (eds.) *Festivals and ceremonies: a bibliography of works relating to court, civic and religious festivals in Europe 1500-1800*. Londen, 2000. Zie nr. 2701, 2731, 2693, 2694, 2695, 2718 en 2749.

⁹⁴ SAG, reeks 533, nr. 211, LV 17, actum 11/4/1776. Dit voorgebod werd verspreid in de desbetreffende gebuurtten. Zie bijvoorbeeld ook SAG, reeks 533, nr. 211, 3: gedrukt voorgebod 21/5/1767.

⁹⁵ SAG, reeks 533, nr. 211, 94: “P. Wieme wort aensoght te maeken de kleederen voor twa[e]lf dolende ridders van 14 à 15 jaar op de maniere gelyk hij die benevens den onderschreven gesien heeft tot Brussel”.

⁹⁶ ARA, JBS, nr. 761, séance du 27/11/1766: “...que d’ailleurs il n’est pas douteux que la grande affluence de monde que la ville s’attireroit ne produise des effets tres lucratifs tant aux finances de lad.[ite] ville par l’augmentation certaine du produit de ses droites sur toutes sortes de consommation, qu’à ses habitans qui se trouveront par la en occasion favorable d’en faire le debit”.

⁹⁷ G. Verhoeven, ‘Koekeloeren op de paepse religie. Gereformeerde reizigers en hun visie op de katholieke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1675-1750)’, *Trajecta*, 18 (2009), pp. 97-98 en G. Verhoeven, ‘Een divertissant somertogje’. Transport innovations and the rise of short-term pleasure trips in the Low Countries, 1600-1750’, *The Journal of Transport History*, 30/1 (2009), p. 87.

moeite gedaan om vreemdelingen bij het jubileum te betrekken. Allereerst werden prominente gasten uitgenodigd om de processie bij te wonen. Hun aanwezigheid voegde bovendien extra grandeur toe aan het jubileum. Tot de eminente gasten behoorden de aartsbisschop van Mechelen en de bisschop van Brugge, gevolmachtigd minister Cobenzl, de landvoogd en zijn zus.⁹⁸ Het uitnodigen van dergelijke hoogwaardigheidsbekleders tijdens processies past binnen een lange traditie in de Vlaamse processiecultuur.⁹⁹ Daarnaast zien we allerhande extra maatregelen om bezoekers uit de regio naar de stad te lokken. Ter gelegenheid van het feest werden extra ‘bargen’ ingezet zodat bezoekers vanuit Oostende en Brugge gemakkelijker naar Gent konden reizen.¹⁰⁰ Het programmaboek werd ook in andere steden verkocht.¹⁰¹ De stad betaalde zelfs voor het publiceren van een verslag in een krant te Londen.¹⁰² Tot slot bleven de stadspoorten uitzonderlijk open na sluitingsuur.¹⁰³

4.2 Corporaties, *A common art*

Hoewel het initiatief tot het vieren van het kerkelijke jubileum bij het kapittel van Sint-Baafs lag, zien we dat het stadsbestuur de voornaamste organisator was. Het feest voor de Gentse patroonheilige was een gelegenheid bij uitstek om een harmonieuze stedelijke gemeenschap te tonen aan de buitenwereld. Eenheid werd uitgedrukt door de rituelen, alsook in de realisatie van de praalstoet waarin de corporaties een grote rol speelden. Of is dat enkel wat het festivalboek ons wil laten geloven? Thøfner heeft het over processies als *a common art*, een gezamenlijke kunstvorm waarin de stedelijke gemeenschap wordt gerepresenteerd en participeert.¹⁰⁴ We kunnen ons echter afvragen wat de precieze bijdrage was van verschillende stedelijke groepen en wat hun motivaties waren om deel te nemen aan het jubileum. In het archief vinden we uitsluitend stukken terug in verband

⁹⁸ De religieuze leiders werden uitgenodigd door de bisschop van Gent, zie RAG, K, 9735, bundel met o.a. de correspondentie omtrent het zevenhonderdjarig jubileum met de aartsbisschop van Mechelen en de bisschop van Brugge. De *Gazette van Gend* meldt dat Cobenzl op dinsdag 3/7 de cavalcade bijwoonde en de maaltijd nuttigde met burggraaf Vilain XIII. De landvoogd en zijn zus werden uitgenodigd door het stadsbestuur en plechtig ontvangen in de Sint-Pietersabdij met een maaltijd. Het hele programma en protocol is te vinden in het Gentse stadsarchief: SAG, reeks 533, nr. 211, 9 en 10, “reponses au mémoire sur ce qu’il convient d’arretter pour la reception de leurs altesses royales”.

⁹⁹ M. De Smet en P. Trio, ‘Processions in Town’, p. 13.

¹⁰⁰ Zie advertentie in *Gazette van Gend*, 11/5/1776.

¹⁰¹ Het programmaboek werd ook verkocht in Brugge, Kortrijk, Ieper, Aalst, Oudenaarde, Doornik, Rijsel, Brussel, Leuven, Mechelen en Antwerpen (Advertentie in *Gazette van Gend*, 11/5/1776).

¹⁰² SAG, reeks 533, nr. 211, LV 53, rekening 20/2/1768.

¹⁰³ SAG, reeks 533, nr. 211, LV 19, voorgedob 21/5/1767, de poorten konden de hele nacht door geopend worden mits vergoeding.

¹⁰⁴ M. Thøfner, *A Common art*.

met groepen die mee betaalden. Het is bijgevolg moeilijk uitspraken te doen over de deelname van lagere klassen van de stadsbevolking. Vermoedelijk hadden zij een rol als publiek bij de processie en cavalcade. Daarnaast werd iedereen opgeroepen om de relieken te komen vereren in de Sint-Baafskerk.¹⁰⁵ Volksvermaak werd volgens Soly steeds meer gedisciplineerd, een toenemende regulering zou hier een teken van zijn.¹⁰⁶ Ter gelegenheid van het jubileum zien we dat de stad inderdaad een voorgebod afkondigde. Hierin werden praktische maatregelen genomen zoals het verbod op verkeer in de straten waar de processie zou doorgaan, het afschieten van allerhande vuurwapens, maar ook een verbod op het opzettelijk beschadigen van triomfbogen en andere ornamenten.¹⁰⁷ Dergelijke ordonnanties zijn echter niet nieuw. Ook Elodie Lecuppre-Desjardin en Diana Webb die over ceremonieën in de vijftiende eeuw schrijven, wijzen op gelijkaardige regelgeving.¹⁰⁸ Een massa mensen bijeen vraagt immers altijd enige vorm van reglementering. Met deze kanttekening in het achterhoofd volgt hier een analyse van de twee groepen waarvan we archiefstukken konden terugvinden: de ambachtscorporaties en de schuttersgilden.

Het engagement van de corporaties kunnen we onderverdelen in twee zaken: hun deelname aan de devotieele processie en hun financiële bijdrage. Wat betreft de devotieele processie heeft men het tijdens de voorbereidingen over een processie “gelyck op H. Sacramentdagh”.¹⁰⁹ Deze jaarlijkse sacramentsprocessie was een belangrijk ritueel in de stedelijke context waarin de verschillende ambachten volgens een bepaalde volgorde opstapten met de heilige hostie.¹¹⁰ De route was allesbehalve willekeurig en verbond belangrijke plaatsen in de stedelijke ruimte.¹¹¹ De processie vertrok telkens vanuit de kathedraal. Dit was niet alleen de rustplaats van de relieken, maar ook het brandpunt van de voornaamste religieuze en politieke publieke rituelen.¹¹² Vervolgens werd de optocht op 31

¹⁰⁵ Men kon veertig dagen aflaat verdienen door aanwezig te zijn in een van de diensten en men werd bovendien per parochie uitgenodigd om de relieken te komen vereren in de Sint-Baafskathedraal. Zie het *Mandement van 19 mei 1767 van bisschop Vander Noot*, gepubliceerd op 25 mei 1767 in de *Gazette van Gend*. Voor de actieve rol van een publiek zie M. Thöfner, *A Common art*, p. 16 en p. 70 en S. Simiz, ‘Une grande cérémonie civique et dévote: la fête dieu aux XVIIe et XVIIIe siècles’, in B. Dompnier (ed.), *Les cérémonies extra-ordinaires du catholicisme baroque*, Clermont-Ferrand, 2009, p. 51.

¹⁰⁶ H. Soly, ‘Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw’, p. 620.

¹⁰⁷ Voorgebod 21/5/1767 (SAG, reeks 533, nr. 211, 3, f. 4-5) en publicatie in de *Gazette van Gend*, 25/5/1767.

¹⁰⁸ D. Webb, *Patrons and defenders*, p. 202 en E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des ceremonies*, p. 246.

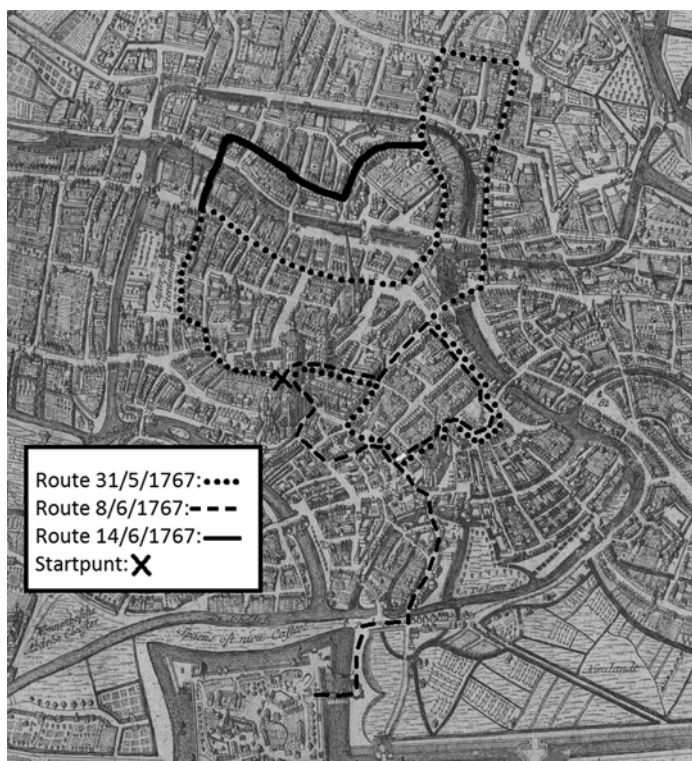
¹⁰⁹ SAG, reeks 533, nr. 211, 21, actum 11/10/1766.

¹¹⁰ S. Simiz, ‘Une grande cérémonie civique et dévote’, p. 48. Voor de Corpus Christi-processie in de middeleeuwen, zie M. Rubin, *Corpus Christi: the eucharist in late medieval culture*, Cambridge, 1997.

¹¹¹ Over ruimtelijkheid als uitgangspunt en onderzoeksthema, zie P. Arnade, M. Howell en W. Simons, ‘Fertile spaces: the productivity of Urban Space in Northern Europe’, *The Journal of Interdisciplinary History*, 32/4 (2002), pp. 515-548.

¹¹² F. Verleysen, *Het hemelse festijn*, p. 204.

mei en 14 juni afgelegd via twee verschillende routes.¹¹³ Hierdoor werden meer parochies bij het gebeuren betrokken, wat het beeld van eenheid versterkte. Naast de Kouter en de Korenmarkt trok de processie ook voorbij de Vrijdagmarkt. Dit plein had een belangrijke plaats in het stedelijke (politieke) geheugen en was dus onmisbaar in een stedelijke manifestatie zoals de devotionele processie in 1767.¹¹⁴ Ter gelegenheid van het feest werden zelfs enkele appartementen op dit plein verhuurd.¹¹⁵

Afbeelding 4: De processie ging uit via drie verschillende routes (UBG, J.M. Probst, *Nouveau et exact dessein de la ville de Gent. Augsburg, 1780* en aangevuld met eigen markeringen. Route is gebaseerd op de beschrijving in *Seven-honderd jaerig jubilé van de verheffing der reliquien van den H. Ards-Bisschop Macharius, gehouden binnen de exempte cathedrale kerk van S. Baefs, ten jaere 1767, Gent, 1767*, p. 26 en p. 30).

¹¹³ In tegenstelling tot de cavalcade werd deze niet uitgesteld omwille van de ziekte van Maria Theresia. De devotionele processie ging door op 31 mei, 8 juni en 14 juni 1767 (*Gazette van Gent*, 8/6/1767).

¹¹⁴ P. Arnade, *Realms of ritual*, p. 47. Zie ook M. Boone, 'Gent: Vrijdagmarkt. De macht van de massa', in W. Blockmans en H. Pleij (eds.), *Plaatsen van berinning. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, Amsterdam, 2007, pp. 215-225.

¹¹⁵ *Gazette van Gent*, 25/5/1767 en 11/5/1767.

Terwijl de route en de deelname van de stedelijke middenklasse op eenheid wijst, is er toch ook een hiërarchie waar te nemen. Hoe dichter men bij de relieken en het heilig sacrament liep, hoe meer prestige men verkreeg. In de literatuur is er discussie over de waarde van dergelijke representaties. Johan Dambryne vergeleek de Gentse sacramentsprocessie uit de zestiende eeuw met de confiscatieregisters die na de opstand van 1540 werden opgesteld. Aan de hand van deze vergelijking concludeerde hij dat de volgorde van de sacramentsprocessie geenszins de economische hiërarchie onder de ambachten weergaf.¹¹⁶ Een processie is volgens Frederik Verleysen echter een complexer fenomeen dan de afspiegeling van economische relaties. De onderlinge hiërarchie is niet terug te brengen tot een economische rangorde, culturele representaties en traditie spelen ook een rol in het prestige van een gilde.¹¹⁷ De waarde van de devotieprocessie kunnen we afleiden uit haar adoptieve karakter: is er ruimte voor verandering en dus weerspiegeling van de eigentijdse hiërarchie? Dankzij de gegevens van Verleysen, die op zijn beurt op die van Dambryne steunt, kunnen we de rangorde van de devotieprocessie van 1767 vergelijken met die van 1540 en 1663.¹¹⁸ Grosso modo blijft dezelfde rangorde behouden mits enkele aanpassingen. Ten eerste worden corporaties in gelijkaardige sectoren meer en meer gegroepeerd.¹¹⁹ Hoewel ze samen liepen, had elke corporatie nog steeds haar eigenheid die werd uitgedrukt door het meedragen van de specifieke toortsen en vaandels.¹²⁰ Ten tweede verdwenen corporaties en kwamen er nieuwe bij.¹²¹ Het gilde van de twijnders was een dergelijke nieuwe corporatie. Hoewel ze al langer bestonden,

¹¹⁶ J. Dambryne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*, Gent, 2002, pp. 129-137. Als straf voor de opstand werden de bezittingen van de ambachten geconfisqueerd en openbaar verkocht om de bouw van het Spanjaardenkasteel te financieren. Via deze confiscatieregisters stelde Dambryne een economische rangorde van de ambachten op.

¹¹⁷ F. Verleysen, *Het hemelse festijn*, pp. 261-262.

¹¹⁸ F. Verleysen, *Het hemelse festijn*, p. 274. Hij baseerde zich op een anonieme beschrijving van de sacramentsprocessie uit 1663 (SAG, reeks 155, nr 4). Hij vergelijkt deze gegevens met die van het doctoraat van J. Dambryne, *Corporatieve middengroepen*, p. 136. Vervolgens vergeleek ik deze twee sacramentsprocessies met de volgorde tijdens het Sint-Machariusjubileum zoals weergegeven in J. Meyer, *Beschryvinge*, pp. IX-XII.

¹¹⁹ Terwijl in 1540 elke corporatie een aparte plaats kreeg in de rangorde, zijn er in 1663 9 groeperingen en in 1767 16 groeperingen.

¹²⁰ *Het boekje van St. Macharius: verhaal van zyn leven, dood en vereering, met eene korte beschrijving van het groote jubelfeest, gevierd te Gent in 1767*, Gent, 1867, p. 25. Het liturgisch programma uit 1767 spreekt enkel over 'Flambeeuwen' wat een soort kaarshouders zijn. (*Seven-honderd jaerig jubilé*, p. 27). Thijs vermeldt echter dat gildevaantjes of processievaantjes vaak aan deze Flambeeuwen waren bevestigd. K.L. Thijs, 'Communicatie via religieuze drukgrafiek in het preïndustriële corporatisme', in H. Soly en C. Lis (eds.), *Werelden van verschil: ambachtsgilden in de Lage Landen*, Brussel, 1997, p. 216. Er zijn enkele achttiende-eeuwse processietoortsen bewaard in de collectie van het stadsmuseum Gent (STAM).

¹²¹ De vislossers, twijnders, wijnmeters en chirurgijns komen niet voor in 1540 of 1663. Dit zijn dus nieuwe groepen die opgenomen werden in de devotieprocessie. Daarentegen zijn er ook enkele die verdwenen: tijkwevers, glazenmakers, houtdraaiers en het gele gasthuys.

kregen ze in de zestiende eeuw niet de eer om naast de andere ambachten op te stappen tijdens de sacramentsprocessie.¹²² In de loop van de zeventiende eeuw werd deze gilde echter belangrijk, gezien de opkomst van de productie van gemengde stoffen en het kantklossen.¹²³ Er is dus ruimte voor vernieuwing in de rangorde van de devotionele processie, ook al blijft het grootste deel van de rangorde onveranderd. Enkele leden van de corporaties stapten ook mee op in de profane cavalcade, verkleed in een bepaald personage. De namen van de acteurs werden op voorhand verzameld opdat ze in het festivalboek konden worden gedrukt.¹²⁴ Het jubileum vormde dus een publiek forum voor de ambachten om zich te profileren in de stedelijke ruimte.

Naast hun deelname aan de devotionele processie zien we dat de corporaties ook een groot stuk van de praalstoet financierden.¹²⁵ Het is echter de vraag in hoeverre ze inspraak hadden in hun bijdrage. Hugo Soly benadrukte dat de rituele cultuur steeds meer uit handen van de corporaties wegglipte. Rituelen werden uniform en van boven af georganiseerd door een politieke en religieuze elite.¹²⁶ De doctoraten van Brecht Dewilde en Frederik Verleysen nuanceerden deze visie en gaven meer *agency* aan de achttiende-eeuwse ambachtsgilden.¹²⁷ Mijn analyse lijkt hun visie bij te treden. Dit in tegenstelling tot Marie Fredericq-Lilar die de bijdrage kaderde in de deplorabele toestand van de stadsfinanciën. De stad zou geld vragen aan de ambachten om ‘haar’ project te realiseren. Hierdoor kregen de corporaties echter een heel passieve rol.¹²⁸ Het stadsbestuur verzekerde de Jointe van Besturen en Subsidiezaken dat de corporaties konden bijdragen volgens de eigen middelen.¹²⁹ Over elke bijdrage werd bijgevolg onderhandeld en de corporaties kozen zelf hun aandeel in de praalstoet.

¹²² J. Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, p. 137.

¹²³ L. Devriese, ‘Textiel in de Gentse waterwijk (1688-1789)’, *TIC Museumtijdschrift MIAT*, 94/2 (2006), p. 37.

¹²⁴ Per onderdeel werden lijsten opgesteld, zie SAG, reeks 533, nr. 211, 121; J. Meyer, *Beschryvinge*, pp. 75-82.

¹²⁵ Niet enkel de corporaties betaalden mee aan deze praalstoet ook gefortuneerde burgers (vb. Baron Coppens d’Eeckenbrugge), broederschappen (vb. broederschap van de H. Gregorius, broederschap van het heilig Sacrament van de berechting van Sint-Baafs, broederschap van Macharius), het magistraat, het kapittel van Sint-Baafs, Staten van Vlaanderen en ‘de voornaamste kooplieden’ financierden mee. Naast stukken voor de cavalcade werden ook triomfbogen geschonken door voornamelijk religieuze ordes.

¹²⁶ H. Soly, ‘Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden, 16de-18de eeuw’, p. 614.

¹²⁷ F. Verleysen, *Het bemelse festijn* en B. Dewilde, *Corporaties en confrérieën in conflict Leuven 1600-1750*, Leuven, Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling KU Leuven, 2012. Beide auteurs verzetten zich tegen het verstarde beeld van corporaties in de 19e- en 20e-eeuwse historiografie. Pas de laatste decennia werden de corporaties geherwaardeerd door op hun adoptieve karakter te wijzen, zie literatuuronderzoek in F. Verleysen, *Het bemelse festijn*, pp. 6-7.

¹²⁸ M. Fredericq-Lilar, ‘Een groots feest in Gent in de 18e Eeuw’, p. 36.

¹²⁹ ARA, JBS, nr. 761, séance du 27/11/1766.

De iconografie van de cavalcade werd echter amper bepaald door de ambachtsgilden. De corporaties werden pas na de ontwerpfasen – Vollaert en Van Reijsschoot speelden hier de eerste viool – gevraagd om een stuk uit de cavalcade te financieren.¹³⁰ Niettemin zien we dat ze binnen dit programma kozen voor een welbepaalde praalwagen. In de mate van het mogelijke zocht elke ambacht een passende representatie. De visverkopers financierden bijvoorbeeld de triomfwagen waarop Neptunus stond afgebeeld en de vleeshouwers betaalden voor Diana, godin van de jacht.¹³¹ Bij conflicten had het stadsbestuur het laatste woord en er werd ook niet afgeweken van het plan. Zo wilden zowel de kraankinderen (wijnschroeders) als de nering van de kuipers, wijnzeggers en wijnstekers de representatie van de wijngod Bacchus financieren. Het stadsbestuur besloot uiteindelijk dat de kraankinderen de wijnoogst (“vendenge”) in plaats van de wijngod konden verbeelden.¹³² De witte en bruine bierbrouwers wensten dan weer het onderscheid tussen hun leden te maken door een witte en een bruine zwaan te representeren. Het plan voorzag echter witte noch bruine zwanen, waardoor hun voorstel door het stadsbestuur werd geweigerd.¹³³ Voor de meeste corporaties was het onderwerp echter niet zo belangrijk. Het werd niet expliciet vermeld of men liet het stadsbestuur een triomfstuk kiezen.¹³⁴ We leiden daaruit af dat het schenken van een wagen, al dan niet met meerdere corporaties samen, belangrijker was dan een particuliere iconografie. Het programmaboek vermeldde dan ook minutieus dankzij welke corporatie het triomfstuk tot stand kwam. Er werd veel belang gehecht aan deze vermeldingen. De wapen- en smedenmakers lieten bijvoorbeeld in de *Gazette van Gend* een bericht drukken waarin stond dat het programmaboek niet de juiste groepen vermeldde bij hun wagen.¹³⁵

Uit de documenten van het stadsbestuur blijkt dat veel corporaties het moeilijk hadden om hun bijdrage te leveren. Dit kunnen we koppelen aan de dalende uitgaven voor religieuze representatie in de achttiende eeuw.¹³⁶ Sommige corporaties betaalden een volledig stuk. Andere vonden alternatieve manieren om toch

¹³⁰ SAG, reeks 533, nr. 211, 21: actum 15/10/1766, 16/10/1766, 18/10/1766 en 31/10/1767. In deze verslagen worden de opgeroepen ambachten opgesomd.

¹³¹ Hiermee wijzen ze op hun jachtprivilege en refereren ze naar hun patroonheilige, Sint Hubertus (zie F. Verleysen, *Het bemelse festijn*, p. 309). Voor de viskopers, zie SAG, reeks 533, nr. 211, 42.

¹³² SAG, reeks 533, nr. 211, 33.

¹³³ SAG, reeks 533, nr. 211, 47.

¹³⁴ Zie bijvoorbeeld de Garentwijnders (SAG, reeks 533, nr. 211, 37).

¹³⁵ *Gazette van Gend* 25/5/1767. Het broederschap van het heilig sacrament van de berechting van Sint-Baafs schonk ook twee triomfwagens “onder expresse conditie dat de selvd.[en] waegens sullen verthoont worden als bekostig. door de respecte confraternitijten van de berechtinge” (SAG, reeks 533, nr. 211, 71).

¹³⁶ F. Verleysen, *Het bemelse festijn*, p. 313.

te participeren, wanneer ze geen geld hadden voor een volledige triomfwagen. Er werd een lening afgesloten, verschillende corporaties betaalden voor dezelfde wagen of men vroeg expliciet naar een goedkope praalwagen.¹³⁷ De vele oplossingen die geboden worden om toch te kunnen contribueren duiden volgens mij op het blijvende belang van deze representaties. In de onderhandelingen tussen het stadsbestuur en de corporaties werd enkele malen ook iets geëist in ruil voor de bijdrage. De vleeshouwers benadrukten bijvoorbeeld dat ze “opnieuw” hun ijver zouden laten blijken, dit om de voorkeur van het stadsbestuur en het behoud van haar privileges te garanderen.¹³⁸ Terwijl het festivalboek een eendrachtig beeld geeft over de bijdragen van de corporaties stellen we vast dat de archiefdocumenten eerder een gedifferentieerd beeld tonen.

Een specifieke groep binnen de Gentse corporaties zijn de schuttersgilden. Ook zij hadden een belangrijke rol tijdens het eeuwfeest. Ze ontstonden omstreeks 1300 om orde en veiligheid te garanderen binnen de stadsmuren. Hun feestelijke wapenoefeningen groeiden uit tot een belangrijk onderdeel van het stedelijke gezelschapsleven te Gent. De schuttersgilden namen ook deel aan de stedelijke en religieuze plechtigheden zoals bijvoorbeeld de reeds vermelde processie op sacramentsdag. Na een periode van verval eind zeventiende eeuw kenden ze een bloeiperiode tijdens de achttiende eeuw.¹³⁹ Hun participatie in het jubileum kunnen we dus in deze recente heropleving situeren. De vier gilden – Sint-Michiel, Sint-Joris, Sint-Sebastiaan en Sint-Antonius – waren verantwoordelijk voor 14 dagen feest en vermaak tijdens het Machariusjubileum. De Sint-Jorisgilde en de Sint-Sebastiaansgilde organiseerden gaaschietingen met boog en kruisboog, de Sint-Jorisgilde hield daarnaast ook een ringsteektoernooi. Schermoefeningen werden door de Sint-Michielsgilde gehouden en de Sint-Antoniusgilde schoot de prijsvogel met vuurwapens (“bussers”). Aanvullend werden ook wedstrijden op het water ingericht door de nering van de vrije Schippers. In het Sint-Sebastiaantheater op de Kouter kon men ten slotte genieten van bals en theater tijdens het jubileum.¹⁴⁰

¹³⁷ Het gilde van de schoolmeesters liet bijvoorbeeld de pelikaan maken samen met de zoutraffineerders en zeepzieders. (SAG, reeks 533, nr. 211, 59). Daarnaast vroegen sommigen om een goedkoop stuk te mogen betalen, zoals de tin- en loodgieters (SAG, reeks 533, nr. 211, 46). Anderen verzochten om een lening of een afbetalingsplan, zoals de visverkopers (SAG, reeks 533, nr. 211, 42).

¹³⁸ SAG, reeks 533, nr. 211, 41. Ook de barbiers wezen het stadsbestuur op het feit dat ze al veel kosten gemaakt hadden ter behoud van hun privileges. (SAG, reeks 533, nr. 211, 48) De biestokers verwezen dan weer naar de toenemende belasting die ze moesten betalen aan de provincie, als dit zo doorgaat zouden ze weldra failliet zijn. Deze corporatie zou uiteindelijk bijdragen, toch herinnerden ze de magistraat nog eens aan hun ‘vaderlijke plicht’ jegens haar burgers (SAG reeks 533, nr. 211, 39).

¹³⁹ B. Baillieul, *De vier Gentse hoofdgilden: Sint-Joris, Sint-Sebastiaan, Sint-Antonius en Sint-Michiel: zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren*, Gent, 1994, pp. 15, 23 en 55.

¹⁴⁰ Zie het programma in J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 83.

Vermaak was niet het enige doel van deze activiteiten. Men hoopte tevens veel vreemdelingen en dus inkomsten aan te trekken. Om die reden gaf het stadsbestuur een extra subsidie om zilveren prijzen te maken. Volgens de Sint-Jorisgilde zou extra prijzengeld de inkomsten namelijk verdubbelen.¹⁴¹ In ruil voor de subsidie moest men dan ook de andere schuttersgilden uit de provincie uitnodigen om deel te nemen aan de competitie.¹⁴² Het stadsbestuur had deze uitgave nochtans niet voorzien. Dit blijkt uit hun verantwoording aan de landvoogd waarin wordt uitgelegd waarom ze de vooropgestelde budgettaire limiet overschreden. Deze extra uitgaven werden echter omschreven als “nécessaire et utile” en zouden hun beoogde effect niet gemist hebben.¹⁴³ Mijn bronnencorpus liet mij niet toe na te gaan of de middenstand inderdaad profiteerde van de consumptie van de vreemdelingen. Het zou goed kunnen dat het stadsbestuur de effecten wat overdrijft teneinde haar excessieve uitgaven te verantwoorden. We zien wel dat de *Gazette van Gend* de komst van de provinciale schuttersgilden uitvoerig benadrukt.¹⁴⁴ Wanneer de Sint-Michielsgilde een jaar later een extra subsidie vraagt aan de stad om de kosten van het destijds opgezette theater te dragen, wijst ze eveneens op het resultaat van de vele onkosten: een grote opkomst van zowel Gentenaren als bezoekers.¹⁴⁵

Net als de andere corporaties namen de schuttersgilden ook deel aan de cavalcade. Ze financierden echter geen praalwagen die al dan niet naar hun beroep verwees, maar paradeerden zelf in de praalstoet met de zilveren prijzen, hun standaarden en wapenschilden.¹⁴⁶ Hun opvallende aanwezigheid in de stoet zal de nodige belangstelling gegenereerd hebben voor de wedstrijden. Bovendien werden de schuttersgilden op die manier ook vereeuwigd in het festivalboek. Daarnaast verzorgde de Sint-Jorisgilde twee groepen ruiters die verkleed als huzaren de praalwagen van Europa vergezelden.¹⁴⁷ Ze deden dit echter in ruil voor het extra prijzengeld dat hierboven werd besproken.¹⁴⁸ Ten slotte bekostigde de Sint-Jorisgilde, net als vele religieuze ordes, een triomfboog. Deze werd voor hun gildehuis in de Hoogpoort geplaatst.¹⁴⁹ Het onevenwicht tussen de bijdragen

¹⁴¹ SAG, reeks 533, nr. 211, 74, actum 14/4/1767.

¹⁴² SAG, reeks 533, nr. 211, 75, actum 14/5/1767.

¹⁴³ SAG, reeks 533, nr. 211, 7, actum 20/11/1767.

¹⁴⁴ *Gazette van Gend*, 4/6/1767 en 2/7/1767 voor de uitslag van de schutterswedstrijden. Er namen veel regionale schuttersgilden deel.

¹⁴⁵ De subsidie wordt uiteindelijk toegekend (SAG, reeks 533, nr. 211, 95).

¹⁴⁶ Zie J. Meyer, *Beschryvinge*: De Sint-Antoniusgilde (p. 37), de Sint-Sebastiaansgilde (p. 39), de Sint-Michielsgilde (p. 40) en de Sint-Jorisgilde (p. 42).

¹⁴⁷ J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 54.

¹⁴⁸ SAG, reeks 533, nr 211, 45, actum 21/10/1766.

¹⁴⁹ J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 71.

van de Sint-Jorisgilde en de andere schuttersgilden is opvallend. De boogschutters waren de oudste gilde en naar eigen zeggen de voornaamste. Tijdens stoeten, krijgstochten en inhuldigingen liepen ze ook stevast op de eerste plaats.¹⁵⁰ Hun grote bijdragen in het Sint-Machariusjubileum kunnen we aldus verklaren aan de hand van hun hoge sociale positie ten opzichte van de andere schuttersgilden.

De participatie van de ambachtscorporaties en de schuttersgilden was essentieel voor het welslagen van het Sint-Machariusjubileum. Hun financiële bijdragen en fysieke aanwezigheid maken van het festival *a common art*. Zeker het stadsbestuur had baat bij dit beeld van een eendrachtige stad. Niet iedereen behoorde echter tot een corporatie en zeker niet tot de elitaire schuttersgilden. Daarnaast zien we dat de bijdragen moesten onderhandeld worden met het stadsbestuur en niet gelijkwaardig waren.

4.3 De Oostenrijkse Habsburgers, *In hemel gy macaer, gy thresia op d'Ard'*

Een derde groep die prominent aanwezig is in het festivalboek is de Habsburgse monarchie. Net als het stadsbestuur en de middengroepen pikte het centrale gezag graag een graantje mee van de publiciteit die het Sint-Machariusjubileum genereerde. David Kertzer wees op het belang van ritueel en symboliek in de politieke context. Ceremonieel is volgens hem geen bijkomstig propagandaspektakel, maar staat juist centraal in de constructie en het behoud van de politieke machtsrelaties. De associatie met een populair symbool, in dit geval Sint-Macharius, creëert bijgevolg werkelijke politieke macht.¹⁵¹ In 1715 verwierf aartshertog Karel VI in de context van de Spaanse Successieoorlog de Zuidelijke Nederlanden. Gezien de relatief korte politieke traditie was het omstreeks 1767 voor de Oostenrijkse dynastie dus broodnodig zich als natuurlijke vorst te presenteren aan het volk.¹⁵² Na de Oostenrijkse Successieoorlog en het afsluiten van een bondgenootschap met Frankrijk in 1756 volgde een rustige periode die gekenmerkt werd door het ‘Theresiaans compromis’. Dit hield in dat geleidelijke hervormingen werden doorgevoerd, navigerend tussen de verschillende lokale belangen.¹⁵³ Het Gentse feest in 1767 is te situeren in deze politieke context.

¹⁵⁰ J. Moulin-Coppens, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent: vanaf de vroegste tijden tot 1887*, Gent, 1982, p. 5.

¹⁵¹ D.I. Kertzer, *Ritual, politics, and power*, New York, 1988, p. 5.

¹⁵² Zo bespreekt Van Gelder het belang van de blijde intrede van Karel VI in K. Van Gelder, ‘The investiture of Emperor Charles VI in Brabant and Flanders’, pp. 443–463.

¹⁵³ P. Janssens, ‘De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1579-1780)’, in J.C.H. Blom en E. Lambert (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn, 2006, p. 190.

Een festival als het Machariusjubileum bood de mogelijkheid om de vorst in te schrijven in de lokale traditie. Bovendien was de deelname van de landvoogd aan de feestelijkheden een belangrijke fysieke vertegenwoordiging van de Oostenrijkse soeverein Maria Theresia.

Net als Filips de Goede, Filips de Schone, Karel V en aartshertogin Isabella, nam de landvoogd deel aan de schutterswedstrijden.¹⁵⁴ Hij begaf zich als “Koning van het Souvereyn ridderlyk Gilde van S. Joris” in een koets naar de Kouter, in het bijzijn van onderkoning Joos Neyt en de drie andere schuttersgilden. Eenmaal aangekomen opende hij de wedstrijd door het eerste schot te lossen.¹⁵⁵ Als plaatsvervanger van Maria Theresia stelt hij de Oostenrijkse vorstin zo in de traditie van haar voorgangers. De vorsten en edellieden namen niet enkel deel aan de wedstrijden, vaak waren ze ook effectief lid van de schuttersgilden. Vier dagen nadat Karel van Lotharingen in 1749 voorgoed terugkwam als landvoogd werd hij lid van de Sint-Jorisgilde. Drie jaar later schonk de prins zes zilveren prijzen die gewonnen konden worden door het schieten van prijsvogels. Hij nam zelf deel aan deze wedstrijd en de augustijnen luisterden het gebeuren op met een cavalcade, theater en triomfboog ter ere van de prins.¹⁵⁶ Deze festiviteiten van 1752 vertonen veel gelijkenissen met het profane programma van het Sint-Machariusjubileum. Dit toont terzijde aan hoe het religieuze jubileum past binnen de algemene openbare feestcultuur. Wat ons hier echter aanbelangt is de nadruk op politieke continuïteit via de deelname van de landvoogd aan de schutterswedstrijden.

Ook in het festivalboek werden de Oostenrijkse Habsburgers ingeschreven in de lokale traditie. Na een opeenvolging van Vlaamse graven tijdens wier regeerperiode de vorige jubilea werden gevierd, volgde de triomfwagen van Oostenrijk. Door deze volgorde werd Maria Theresia in de traditie van Vlaamse graven geplaatst en haar actuele positie als natuurlijke vorst van Vlaanderen benadrukt. Hier werd dus duidelijk gekozen voor een lokaal perspectief.¹⁵⁷ Niet enkel werden het verleden en heden verbonden, maar ook de link met de toekomstige vorst, Jozef II, werd gelegd. Sinds 1765 regeerde hij als co-regent samen met zijn moeder over het Heilig Roomse Rijk.¹⁵⁸ Naast het verhaal van Macharius bevatte de cavalcade ook praalwagens die achtereenvolgend de vier elementen, seizoenen en werelddelen uitbeelden. Het is in dit laatste deel, de werelddelen, dat Jozef II

¹⁵⁴ A.L. Van Bruaene, ‘The Habsburg theatre state’, pp. 144-146.

¹⁵⁵ *De Gazette van Gend*, 4/6/1767.

¹⁵⁶ J. Moulin-Coppens, *De geschiedenis van het oude Sint-Jorisgilde te Gent*, pp. 308-327. M. Fredericq-Lilar, ‘Feestdecors in Gent tijdens de regering van Karel van Lotharingen’, p. 140.

¹⁵⁷ De wagen werd geschonken door de Raad van Vlaanderen (J. Meyer, *Beschryvinge*, pp. 20-24).

¹⁵⁸ D. Beales, *Joseph II*, Cambridge, 1987, vol. I, p. 134.

Afbeelding 5: Praalwagen VII: De adelaar en het Oostenrijkse huis (UBG, E. Van Reijsschoot en P. Wouters, *Ontwerptekeningen voor de processie ter ere van het zevenhonderdjarig jubilee van St. Macharius te Gent*, f. 15r.).

een plaats kreeg bij de praalwagen van Europa. Terwijl soevereinen uit Azië, Amerika en Afrika enkel werden opgesomd, werden aan de jonge vorst een resem verzen en jaargeschriften gewijd in het festivalboek.¹⁵⁹ Als Rooms Keizer werd hij voorgesteld als ‘opperste vorst van Europa’, de keizerstitel was op politiek vlak echter sterk uitgehold sinds de vrede van Westfalen in 1648.¹⁶⁰ Desalniettemin werd Jozef II in de cavalcade als de absolute nummer één van Europa afgebeeld, wat de glorie en roem van de dynastie natuurlijk nog meer in de verf zette.

Ten slotte zien we dat de Oostenrijkse Habsburgers geassocieerd werden met de patroonheilige van Gent. Net als haar onderdanen vereerde deze dynastie immers de heilige Macharius.¹⁶¹ Spreuken als “In hemel gy macaer, gy thresia op d’Ard’, ons Nederland bevryd; door beyd’ hoe wel bewaerd” vergeleken Macharius’ goddelijke bescherming met de wereldlijke van Maria Theresia. Het feit dat het festivalboek van een lokale religieuze plechtigheid propaganda voor de politieke machthebbers bevat, is niet zo verwonderlijk. Het is echter opvallend dat Brussel noch Wenen betrokken werden bij het ontwerp van de cavalcade. Integendeel, de Jointe van Besturen en Subsidiezaken vaardigde er aanvankelijk een verbod op uit. We kunnen dus niet spreken van een top-down propagandaspektakel. Het zijn de Gentse ontwerpers die de Habsburgse dynastie inschrijven in hun Machariuscultus.

Brussel was wel nauw betrokken bij het bezoek van de landvoogd aan de stad Gent. Naast een symbolische representatie, werd het vorstenhuis namelijk ook fysiek vertegenwoordigd door de landvoogd. De activiteiten van Karel van Lotharingen als plaatsvervanger van Maria Theresia waren nauwkeurig voorbereid.¹⁶² De prins was allereerst aanwezig bij het openen van het reliekschrijn van Macharius in de Sint-Baafskathedraal. Dat was de belangrijkste ceremonie van het jubileum waarin de landvoogd een hoofdrol kreeg toebedeeld, de kerk moest absoluut gesloten blijven tot zijn aankomst.¹⁶³ Tevens bezocht Karel van Lotharingen enkele op voorhand door het stadsbestuur vastgelegde gedecoreerde straten van de stad.¹⁶⁴ Tussen de bals, de Franse komedie, wedstrijden en de caval-

¹⁵⁹ J. Meyer, *Beschryvinge*, pp. 52-54.

¹⁶⁰ Al werd dit beeld ook recent genuanceerd, zie P. Wilson, *From reich to revolution: German history, 1558-1806*, Basingstoke, 2004, p. 47.

¹⁶¹ J. Meyer, *Beschryvinge*, p. 26: “Het huys van Oostenryk, door deugden wyd bekend, Vereert Macari feest, Patroon in Pest, tot Gend”.

¹⁶² De correspondentie hieromtrent tussen het stadsbestuur en de Raad van State kunnen we vinden in SAG, reeks 533, nr. 211, 9 en 10 (12 mei 1767).

¹⁶³ SAG, reeks 533, nr. 211, 10: 12/5/1767, *Mémoire sur ce qu’il convient d’arrêter pour la reception de leurs Altesses Roïales*.

¹⁶⁴ De stad riep de respectievelijke straten op om de huizen te versieren (SAG, reeks 533, nr. 211, LV 19: voorgedod 21/5/1767). In de *Gazette van Gend* wordt bevestigd dat de prins de straten bezocht (*Gazette van Gend* 1/6/1767).

cade door dineerde de landvoogd met prominenten in de Sint-Pietersabdij.¹⁶⁵ Hoewel deze festiviteiten op het eerste zicht weinig te maken hebben met politiek ceremonieel zijn ze een belangrijk onderdeel van de Habsburgse communicatie. Karel van Lotharingen onderhield een rijke feestcultuur aan zijn hof in Brussel die tot voornaamste doel had de eenheid en onderlinge interactie van de aristocratie te bevorderen.¹⁶⁶ Zijn aanwezigheid op het Sint-Machariusjubileum was dus niet enkel een kwestie van politieke representatie, maar ook van interactie met elitegroepen.

5. Conclusie

In het literatuuronderzoek stelden we een hiaat vast betreffende studies rond achttiende-eeuwse processies. Er werd gesuggereerd dat dit deels te wijten is aan de seculariseringstheorie die een geleidelijk verval van religie poneerde omstreeks het einde van de achttiende eeuw. De viering van het zevenhonderdjarige jubileum van de verheffing van de relieken van Sint-Macharius in 1767 lijkt echter het tegendeel te bewijzen. In tegenstelling tot wat de ontwerpers van de stoet willen laten uitschijnen, hebben we met een relatief recent fenomeen te maken. Het uitbundig vieren van de Gentse stadspatroon is een achttiende-eeuwse innovatie die we kunnen kaderen in het blijvend belang van religieuze representatie. De analyse van de verschillende *stakeholders* van het jubileum toonde immers dat tal van motieven en functies aan de orde waren. Enerzijds blijft devotie belangrijk: de feesten gaan gepaard met dagelijkse missen, devotieprocessies en de mogelijkheid om een volle aflaat te verdienen. Anderzijds zien we dat het stadsbestuur vooral geld in het laatje wilde krijgen en daarmee in competitie trachtte te treden met andere steden. Voor de corporaties en schuttersgilden was het jubileum dan weer een belangrijke gelegenheid om zich in de publieke ruimte te manifesteren. Ook het centrale gezag profiteerde mee van de gegenereerde aandacht door zich in te schrijven in de lokale traditie.

Met deze casestudie poogde ik de secularisatiethese te nuanceren. In de loop van de achttiende eeuw zou de invloed van de Kerk op de andere domeinen in de samenleving afnemen. Ik sluit mij echter eerder aan bij een brede definitie van religie en haar maatschappelijke functies. Een duidelijke scheiding tussen beide sferen is ook in de verlichte achttiende eeuw moeilijk te trekken. Het feit dat veel wereldlijke belangen aan de orde waren tijdens het publieke eeuwfeest, hoeft vol-

¹⁶⁵ Van één maaltijd is de gastenlijst terug te vinden (SAG, reeks 533, nr. 211, 10).

¹⁶⁶ B. d'Hainaut-Zveny, 'Feesten en vermakelijkheden onder de regering van Karel van Lotharingen', in *Karel Alexander van Lotharingen. Gouverneur-Generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, Brussel, 1987, p. 125.

gens mij niet op secularisatie te wijzen. Integendeel, het gebruik van de cultus en het hagiografisch vocabularium wijst juist op de vitaliteit en de vele functies van publieke devotie in de achttiende-eeuwse maatschappij.

CRISIS, HERSTEL EN CONTINUÏTEIT

De vastgoedmarkt van het Gentse platteland doorheen oorlogstijd in de tweede helft van de achttiende eeuw

Pieter De Reu & Nicolas De Vijlder

*“Gelijk reizigers zijn wij geweest
in dit landschap van Vlaanderen, ten jare 1748.
Langs troosteloze vlakten hebben we gestapt,
waar de hoeven omver gestampt lagen en de vruchten des velds vernield.”*

L.P. Boon, *De bende van Jan De Lichte*. Amsterdam, 2007
(Verzameld werk Louis Paul Boon, deel 8).

Inleiding

De sociaaleconomische gevolgen van militaire confrontaties voor de brede samenleving is binnen de historiografie steeds een beproefd thema geweest. Het onderzoeksterrein wordt vanuit verschillende invalshoeken en vakdomeinen bestudeerd en blijkt meer dan eens een rode draad in lokaal-historische en heemkundige publicaties waarin een bepaald aspect van militair conflict van naderbij wordt geanalyseerd: de krijgsverrichtingen in de lokaliteit, de gevolgen voor tiende-inkomsten, de zwaarte van de militaire opeisingen, de invloed op de plaatselijke belastingdruk, enz.¹ In navolging van de Franse Annales-school, waar de nefaste impact van gewapende conflicten op demografische en economische evoluties in de verf werd gezet, keek Erik Thoen met een academische, ecologisch-historische bril naar het Vlaamse platteland.² In een breed opgezet onder-

¹ Enkele voorbeelden zijn A. de Kraker, 'Oorlog en ellende op het Noord-Vlaamse platteland tussen 1584 en 1609', in *Vriendenboek Luc Stockman*, Eeklo, 1998, pp. 63-79; S. Groenveld, "'Den Huijsman wordt er heel veremt". Gevolgen van de oorlogsvoering voor de bevolking van Geertruidenberg en omgeving, ca. 1593', *De Dongebode*, 19 (1993), pp. 54-84; V. Versteegen, *Lokeren onder de Franse overheersing*, Lokeren, 1977 (hoofdstukken 2 en 7); K. Vandebussche, *Eernegem 1792-1800. Een plattelandsgemeente tijdens de eerste jaren van de Franse overheersing*, Torhout, 1989.

² E. Le Roy Ladurie, 'L'histoire immobile', *Annales, économies, sociétés, civilisations*, 29 (1974), p. 682; E. Le Roy Ladurie, 'De la crise ultime à la vrai croissance', in G. Duby en A. Walion (eds.), *Histoire de la France rurale*, Tours, 1975, dl. 2, pp. 355-611.

zoek wees hij erop dat de krijgsverrichtingen een niet te onderschatten remmende factor waren voor economische ontwikkeling.³

Het in kaart brengen van de dynamiek van de vastgoedmarkt op de achttiende-eeuwse Vlaamse plattelandssamenleving vormt een nieuwe invalshoek om de effecten van het krijgsgesbeuren te meten. Zeker wanneer een structureel nieuwe oorlogsvoering en -strategie een wijzigende druk op het terrein veroorzaakt (cf. infra). Verschillende auteurs wezen reeds op de geringe impact van de achttiende-eeuwse oorlogsvoering op het sociaaleconomische leven in termen van militaire retributies en verwoestingen – zeker in vergelijking met voorgaande tijden.⁴ Over de Oostenrijkse Successieoorlog schreef Henri Pirenne: “malgré le poids des réquisitions, l’occupation n’avait pas été trop dur à supporter”. Maar de onmiddellijke invloed op het alledaagse investeringsgedrag in gronden en gebouwen in een dorpsamenleving is bepaald aantoonbaar. Marc Boone, Machteld Dumon en Birgit Reusens zagen in de dynamiek van de stedelijke vastgoedmarkt reeds een spiegel van sociale verhoudingen. Tijdens crisisperiodes kromp het volume van de Gentse immobiliënmarkt gevoelig en ook de schare van vastgoedmarktparticipanten dunde uit.⁵ De lezenswaardige dieptestudies van Johan Dambryne (Gent) en Michael Limberger (Antwerpen) bevestigen deze tendens, maar tonen des te meer aan dat het onderzoek naar de vastgoedmarkt nog te vaak het monopolie van de stadsgeschiedenis blijft.⁶ Vastgoed als bonte verzameling van enkele gebouwen en vele gronden verdient nochtans een bijdrage tot het veelzijdig bezochte onderzoeksgebied van de vroegmoderne Vlaamse plattelandssamenleving en -economie: grond was er immers de voornaamste productiefactor en in deze agrarische samenleving was het land de kern van productie en

³ E. Thoen, ‘Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 91 (1978), pp. 363-378.

⁴ R. Vermeir en W. Prevenier, ‘Impact van oorlogen en crisissen op het dagelijks leven’, in W. Prevenier en R. Van Eenoo (eds.), *Geschiedenis van Deinze, deel 1. Deinze en Petegem in de Middeleeuwen en de nieuwe tijden*, Deinze, 2003, p. 129; F. Daelemans, ‘Boeren in oorlogstijd. De sociale, economische en demografische gevolgen van oorlogen op het platteland in Brabant (15^e-18^e eeuw)’, in F. Vanhemelryck, J.-P. Peeters, G. Janssens, F. Daelemans, L. Janssens, P. Scholliers en M. Van den Wijngaert (eds.), *Mensen in oorlogstijd*, Brussel, 1988, p. 81.

⁵ M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk-Heule, 1981, p. 155. Zie ook de methodologische aanpak in H. Soly, ‘De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Regime. Een concreet voorbeeld. De Antwerpse immobiliënmarkt in de 16de eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 87 (1974), p. 522 e.v.

⁶ J. Dambryne, ‘De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobiliëntransacties te Gent. Enkele beschouwingen’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 42 (1988), pp. 153-182; J. Dambryne, ‘De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989), pp. 157-183; M. Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings. Social and economic changes in the hinterland of a commercial metropolis (ca. 1450-ca. 1570)*, Turnhout, 2008, p. 189.

consumptie voor het merendeel van de rurale huishoudens.⁷ In die zin vormen vastgoedtransacties een bijzonder verrijkende conjunctuurmeter om de zwaarte van oorlog en conflict te analyseren.

Hierna wordt de immobiliënmarkt van het Vlaamse Scheldedorpje Eke nabij Gent bestudeerd, en dit voor twee oorlogsmomenten in de ruime tweede helft van de achttiende eeuw: de Oostenrijkse Successieoorlog en de Franse revolutiejaren. Deze bijdrage wil aantonen dat een dieptestudie van de schijnbaar triviale dynamiek van de vastgoedmarktwerking niet alleen zuurstof geeft aan dit traditionele onderzoeksveld. Het biedt tevens nieuwe inzichten in de manier waarop oorlogen – met meer impliciete gevolgen voor het platteland – werden beleefd en hoe het krijgsgedebouwen structureel en conjunctureel wijzigde. Na het verwoorden van de vraagstelling volgt er een situering van het casusdorp Eke en wordt er een blik geworpen op de vernieuwde oorlogsvoering van die eeuw. Nadien illustreren een drietal vastgoedmarktobservaties de gevolgen van het achttiende-eeuwse krijgsgedebouwen.

1. Peilen naar de impact van oorlog aan de hand van de vastgoedtransacties

In de lente van 1797 verschenen Francies Claus en Joannes Francies De Rekenaire voor notaris Jan Nicolaas Spillebaut in Nazareth, en diens twee klerken die als getuigen optraden. De twee partijen kenden elkaar: verkoper Francies Claus was familie van de moeder van de toekomstige eigenaar. De verkoop die op 28 april 1797 werd gesloten, bleek een beslissend moment in het leven van de nog jonge De Rekenaire uit Nazareth (°1773-†1820). Met deze aankoop verhuisde hij immers naar de wijk Ten Ede in het naburige Eke, en kon hij als zelfstandig landbouwer aan de slag. Het koopcontract bevatte een boerderij met huis, schuur en akkerland, samen goed voor een eigendom van haast één hectare.⁸ De

⁷ P. De Reu, 'Patrimoniumdocumentatie als een dynamische atlas van de eigendomsverdelingen en bezitsverhoudingen in België (1795-heden)', in *Archives, histoire de l'environnement et développement durable*, Namen, 2013, pp. 51-52. De vastgoedmarkt is geen tastbare handelsplaats: het is de verzameling van alle immobiliëntransacties binnen een bepaalde regio. Toch wordt deze "markt" voor de participanten zelden als abstract beschouwd, aangezien de (eigen) fysische omgeving verhandeld wordt. Het zijn de landen die men bewerkt, de huizen waarin men woont, de gebouwen die men gebruikt.

⁸ Rijksarchief Gent (verder: RAG), Minuten en repertoria in bewaring gegeven door notaris A. Van Huffel (Nazareth), nr. 32, minuut nr. 27: notariële verkoop tussen Francies Claus uit Eke en Joannes Francies De Rekenaire uit Nazareth. De boerderij zelf mat 60 are 61 centiare (408 roeden), het akkerland met alle "droge en groene kateilen" zoals stallingen, bomen en gewassen was 29 are 71 centiare groot (200 roeden). Ten Ede was overigens bepaald niet de wijk waar de armste landbouwers boerden: G. Coppieters, *Eke 1571-1834. Een landschap in historisch perspectief aan de hand van kadastrale documenten*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1991, p. 113.

zomer daarop, op 23 juli 1798, volgde de enige uitbreiding van zijn uitbating te Eke – waar hij zijn leven lang zou boeren – met nog eens een huis en akkerland.⁹ Deze aankoop op het einde van de achttiende eeuw blijkt niet zomaar een triviale transactie. Claus en De Rekenaire waren immers de eersten in het Scheldepark Eke, op een boogschuit van Gent, om in een nieuw burgerlijk en fiscaal-administratief kader een vastgoedtransactie te sluiten. Het voorafgaande oorlogstreffen had zich reeds lang aangekondigd, maar bleek kortstondig. Maar als gevolg van het rigoureuze Franse bezettingsbeleid en de grote verwarring die erop volgde, was een gevoelige daling van de koopactiviteit duidelijk waar te nemen – vooraleer de bestendiging van het Franse regime en de tijdelijke vrede in Europa voor een heropleving zorgden.¹⁰ De registratie van de laatste Eekse verkoop onder Oostenrijkse hegemonie dateerde zelfs van, dag op dag, drie jaar eerder. Het was toen griffier Bernardus Van der Cruyssen, later nog kortstondig burgemeester van Eke, die namens de erfgenamen van Livinus Vermeire compareerde in een openbare verkoop van het sterfhuus.¹¹

Tijdens de lange achttiende eeuw volgden de vastgoedtransacties slechts eenmaal ditzelfde patroon: het langetermijnperspectief toont immers een opvallend, haast identiek verloop van oorlogstijd, herstelmoment en een normalisatie nadien ten tijde van de Oostenrijkse Successieoorlog (grafiek 1).¹² Wanneer de Franse troepen in het voorjaar van 1745 rond de streek van Gent waren genaderd, deed de onzekerheid het economische leven in Eke eveneens schijnbaar stagneren. Geen enkele grondbezitter maakte aanstalten om (een deel van) zijn bezit te gelde te maken en wie een eigen uitbating wou starten of uitbreiden, stelde deze beslissing uit. De enige twee koopakten die de Eekse schepenbank dat jaar registreerde, waren landbouwgronden die nog in 1744 verkocht waren aan de advocaten in de Raad van Vlaanderen Philippe Jacobus Jacopsen en Lucas Frans Jacopsen – niet voor eigen gebruik, maar om te blijven verpachten.¹³

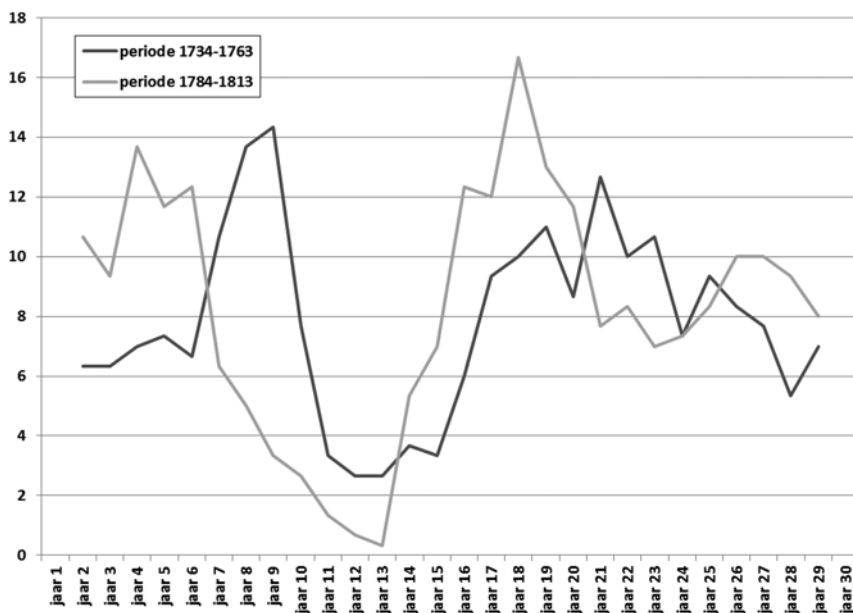
⁹ Rijksarchief Beveren (verder: RABe), Registratiekantoor Kruishoutem, nr. 54, f. 67: registratie van de onderhandse verkoop tussen Jean Baptiste Rogge uit Nazareth en François De Rekeneir uit Eke.

¹⁰ F. Stevens, *Revolutie en notariaat. Antwerpen 1794-1814*, Antwerpen, 1994, pp. 192-196.

¹¹ Vermeires sterfhuus werd in twee loten openbaar verkocht. RAG, Archief van de schepenbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 55: registratie van de openbare verkoop tussen Bernardus Van der Cruyssen enerzijds en Joannes Boone en Mattheus Van Maercke anderzijds, op 28 april 1794.

¹² Cijfermateriaal op basis van T. Wieme, *De rurale immobielmarkt in Vlaanderen (18de eeuw). Casus: Heerlijkheid Eke*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 2005 voor de periode 1710-1779 en eigen gegevens voor de periode 1780-1859. De data toont overigens nog een opmerkelijke, tweede vaststelling: de vroegmoderne Vlaamse vastgoedmarkt was reeds heel open, toegankelijk en vrij ongebonden.

¹³ RAG, Archief van de schepenbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 62, f. 172: registratie van de onderhandse verkoop van Louis Bossche aan Philippe Jacobus Jacopsen, op 19 december 1744 en f. 187: registratie van de onderhandse verkoop van Anna Pharhilde De Smet aan Lucas Jacopsen, op 7 februari 1744.

Grafiek 1: Het herstelvermogen van de Eekse vastgoedmarkt (driejaarlijkse voortschrijdende gemiddeldes): het aantal jaarlijkse transacties.

Hoe veelzeggend deze grafiek ook is, toch illustreert ze nauwelijks in welke mate het platteland heropleefde en of er een evolutie waarneembaar is in het recuperatievermogen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Verhullen deze gelijklopende curves gelijkaardige evoluties op de vastgoedmarkt, of deden de toch erg afwijkende oorlog(servaring)en van de twee Frans-Oostenrijkse conflicten grote structurele verschillen optekenen? Met andere woorden: hervatte de vastgoedmarktactiviteit volgens hetzelfde vooroorlogse patroon na het wijken van de onveiligheid en onzekerheid door de krijgsv verrichtingen? De bronnen laten toe om deze kernvraag te beantwoorden aan de hand van drie marktobservaties. In de eerste plaats de vastgoedtransacties zelf: hoe en aan welk tempo werd (welk soort van) bezit verhandeld? Een tweede analyse brengt de kapitaalsomzet in kaart: het toont over welke kredieten men beschikte om nieuw vastgoed te verkrijgen en welke prijszetting de marktwerking dicteerde. Tot slot is het aan- en verkoopinitiatief relevant: waar elke oorlog zijn winnaars en verliezers kent, kon er ook van (de nasleep van) deze economische recessies geprofitteerd worden. Hier wordt nagegaan wie de investeringen deed: leidden ongunstige tijden tot een versnelde bezitsloosheid, zoals onder meer Chris Van-

denbroeke reeds impliceerde?¹⁴ Of beknotten deze net het aan- en verkoopgedrag van inwoners van de parochie en daarbuiten, in een periode waarin pachtgronden ten opzichte van eigenbezit een grote uitbreiding kenden – volgens verkennend onderzoek van Eric Vanhaute?¹⁵

2. De tweede helft van de achttiende eeuw: één plattelandsdorp, twee oorlogen

De schokken op de Eekse vastgoedmarkt helpen de deining op het Gentse platteland, veroorzaakt door de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) en de Franse Revolutie (1794-1795 en de bestedingen nadien), in te schatten en te verklaren. Eke is een representatief voorbeeld van een modale dorpsamenleving in de (wijzigende) Vlaamse rurale overlevingseconomie.¹⁶ In hun dorpsgeschiedenis maakten Frans De Potter en Jan Broeckaert reeds gewag van de verliezen die het dorp verduurde door doortrekkende Franse strijdkrachten tijdens de Spaanse Successieoorlog. Over de latere krijgsverrichtingen – wat nota bene amper een eeuw voor het schrijven van de Eekse dorpsmonografie geschiedde – blijft het echter stil.¹⁷ Dat heeft deels te maken met een veranderde oorlogsvoering, die een wijzigende druk op de plattelandsgemeenschap veroorzaakte. Wat de vergelijking tussen beide oorlogen – met dezelfde actoren – bovendien inte-

¹⁴ Zie de synthese van het levensstandaarddebat en de structurele analyse van L. De Kezel, 'Grondbezit in Vlaanderen (1750-1850). Bijdrage tot de discussie over de sociaal-economische ontwikkeling op het Vlaamse platteland', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 14 (1988), p. 63.

¹⁵ E. Vanhaute, 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18de en de 19de eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 24 (1993), pp. 193-196; E. Vanhaute, 'Rich agriculture and poor farmers. Land, landlords and farmers in Flanders in the eighteenth and nineteenth centuries', *Rural history*, 12 (2001), pp. 32-35.

¹⁶ Om een betekenisvol *record linkage*-onderzoek te verrichten, werd gekozen voor twee complete, seriële archiefbronnen van een vastgoedmarkt van een dorp dat sinds de Oostenrijkse periode weinig noemenswaardige grensveranderingen kende. Men moet rekening houden met een ietwat grotere vastgoedmarkt in de vroegmoderne periode. De heerlijkheid Eke behelsde namelijk een oppervlakte van 1118,44 hectare en bestond uit de parochie Eke (906,76 ha) en de "Splete van Eke" in de parochie Nazareth (211,68 hectare). Aan het begin van de negentiende eeuw vormden 955,78 hectare samen de gemeente Eke. Zie ook T. Wieme, *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw)*, p. 19 en N.N., *Statistique territoriale du royaume de Belgique, basée sur les résultats des opérations cadastrales exécutées jusqu'à la fin de 1834*, Brussel, 1839, pp. 106-107. Over de gebruikte bronnen – vroegmoderne wettelijke passeringen en "Franse" alfabetische tafels van de verkopers – en de toegepaste methode, zie: P. De Reu, 'De bronnen uit de pre-kadastrale en de kadastrale periode vergeleken', in P. Beyls (ed.), *Studie en repertorium van de landboeken en ommelopers van het voormalige graafschap Vlaanderen*, Brussel, 2014, te verschijnen.

¹⁷ F. De Potter en J. Broeckaert, *Eeke*, Gent, 1864, p. 28. De Potter en Broeckaert maakten alvast gewag van "het vele lijden" van de Ekenaren gedurende militaire conflicten. Zo zag de parochie zich in 1684 verplicht voor meer dan 10.000 gulden aan krijgsbelastingen te betalen aan de landsheer. Toen de Fransen enkele jaren nadien rond Gent gelegerd waren, kreeg de dorpsgemeenschap nogmaals een opdoffer te verwerken: de auteurs beschreven hoe de inwoners zo'n 24.000 pond in voedsel aan de buitenlandse troepen dienden te voorzien.

ressant maakt, is de heel verschillende aard van de militaire conflicten. In beide oorlogen werd de streek rond Gent door Frankrijk bezet, maar slechts de tweede leidde tot de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden bij de nieuwe republiek. Vooraleer in te gaan op de vastgoedmarktwerking, wordt daarom eerst ruime aandacht besteed aan het dorp Eke, het vernieuwde krijgsgebeuren en de twee verschillende oorlogen in de tweede helft van de achttiende eeuw.

De parochie Eke ligt langs het Scheldebekken, en is daardoor een dorp met een erg heterogene bodem van akkerland, weiden en hier en daar wat bosgrond, van heel verschillende kwaliteit.¹⁸ Onder Oostenrijkse hegemonie bevond de parochie zich aan de zuidelijke grens van de kasselrij Oudburg, die als centrum Gent had – de onbetwiste hoofdstad van het voormalige graafschap Vlaanderen. Het landschap werd bijgevolg steevast beïnvloed door zowel stedelijke als rurale actoren. Met de wijk Landuit, een oud driesgehucht, beschikte het dorp over een niet onbelangrijke proto-industriële kern – die zich onder meer kon uitbreiden door een toenemende demografische druk op het Eekse areaal. Net zoals in het naburige Land van Nevele bleken de oorlogen van de tweede helft van de achttiende eeuw geen nadelig effect te hebben op het bevolkingscijfer (tabel 1). Een halve eeuw later was de bevolkingsdruk op het Eekse areaal reeds met ruim de helft gestegen. Deze bevolkingscijfers zijn beslist niet onbelangrijk voor het vastgoedmarktverhaal. Ietwat weinig genuanceerd opperde Georges Bublot het reeds in het midden van de vorige eeuw: bevolkingsdruk weegt sterker door op grond- en pachtprizen dan de kwaliteit en vruchtbaarheid van de gronden zelf.¹⁹ Deze periode ging tevens gepaard met een fundamentele wijziging van de levensstandaard en van de traditionele overlevingsstructuren op het Vlaamse platteland. Onder meer het verschijnen van de aardappel in open veld en het arbeidsteveel door hogere landbouwproductiviteit en demografische groei, zorgden voor een herbenutting van het totale areaal en een versnippering van het akkerland (tabel 2).

Wie de vroegmoderne periode van de Zuidelijke Nederlanden in kaart brengt, kan niet om de militaire geopolitiek heen met slechts enkele momenten van rust.²⁰ De Oostenrijkse Successieoorlog speelde zich evenwel volop af tegen de

¹⁸ C. Schelstraete, H. Kintaert en D. De Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele tijdens de 17e en de 18e eeuw*, Nevele, 1986, p. 32.

¹⁹ G. Bublot, *La production agricole belge. Étude économique séculaire, 1846-1955*, Leuven, 1957, p. 43.

²⁰ Na de formele beëindiging van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), bleven de vijandigheden tussen Frankrijk en Spanje bestaan en dit resulteerde in de Franse invallen van de Spaanse Nederlanden gedurende het laatste kwart van de zeventiende eeuw (1674-1698). Daarna volgden twee erfopvolgingsoorlogen: de Spaanse (1701-1714) en de Oostenrijkse (1740-1748). De revolutiejaren en de latere Napoleontische oorlogen besloten de militaire conflicten van de lange achttiende eeuw (1794-1815).

	Oostenrijkse Successieoorlog			Franse revolutieoorlog		
	voor	tijdens	na	voor	tijdens	na
Gemiddeld aantal inwoners	937	995	1103	1369	1497	1504
Gemiddeld aantal huishoudens	204	216	240	298	325	327
Gemiddelde jaarlijkse groei	-0,15	1,14	1,86	1,23	0,09	0,60
Gemiddeld aantal inwoners per km ²	98	104	115	143	157	157

Tabel 1: Demografische evolutie en bevolkingsdruk in casusdorp Eke^a.

- a. In de tabellen van deze bijdrage wordt steeds gepeild naar de impact op en het herstelvermogen van de (manier van) immobiliënaankopen te Eke in de periode voor (1734-1743 en 1784-1793), na (1749-1763 en 1799-1813) en tijdens oorlogstijd (1744-1748 en 1794-1798).

achtergrond van fundamentele militair-strategische veranderingen. In een “organische landbouweconomie” vóór circa 1750 was een wankel evenwicht tussen grondstoffen uit de fysische omgeving en het ontplooiën van een militair apparaat inherent aan oorlogsvoering.²¹ Indien via de “reguliere weg” te weinig middelen naar de troepen stroomden, werden deze met de ijzeren vuist opgehaald. In die zin waren plunderingen en brandschattingen dan ook het gevolg van het onevenwicht tussen de “oorlogsmachinerie” en de economische basis die instond voor (onder andere) de rantsoenering van de troepen.²² Bovendien gaf het uitblijven van de uitbetaling van soldij aan beroepssoldaten en huurlingen meer dan eens aanleiding tot onlusten; niet zelden gingen de manschappen over tot plundertochten doorheen het relatief welvarende Vlaamse platteland.²³ In de loop van de achttiende eeuw echter verkleinde het spanningsveld tussen financiële draagkracht en het op de voet houden van een leger – en vonden er dus minder plunderingen

²¹ J. Landers, *The field and the forge. Population, production, and power in the pre-industrial West*, Oxford, 2005, pp. 202-227 en pp. 282-308. Het hoeft niet te verbazen dat de landheer in sterk geürbaniseerde gebieden zoals de Zuidelijke Nederlanden de kapitaalcrachtige steden aanzette om de krijgsinspanningen mee te financieren. Zo verkochten verschillende Hollandse dorpen gedurende de zestiende eeuw renten om vijandige brandschattingen te kunnen betalen. Zie ook: N. De Vijlder, ‘Voor vorst voor vrijheid en voor recht. Een comparatieve analyse van het stedelijke fiscale en financiële beleid in de zeventiende eeuw’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 9 (2012), pp. 52-54; N. De Vijlder, ‘De Antwerpse publieke rentemarkt in de vroegmoderne tijd’, in *HistoriANT. Jaarboek voor Antwerpse Geschiedenis*, 2014, te verschijnen; J. Zuiderduijn, ‘Het lichaam van het dorp’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 5 (2008), pp. 115-122.

²² Enkele illustraties van plunderingen en brandschattingen op het platteland vóór het midden van de achttiende eeuw: A. de Kraker, ‘Oorlog en ellende op het Noord-Vlaamse platteland tussen 1584 en 1609’, in *Vriendenboek Luc Stockman*, Eeklo, 1998, pp. 63-79; T. Piceu, *Over vrybuters en quaetdoeners. Terreur op het Vlaamse platteland (eind 16de eeuw)*, Leuven, 2008; S. Groenveld, ‘In de frontlinie. Hulst en Hulsterambacht tijdens de Tachtigjarige Oorlog’, in *Jaarboek van de oudheidkundige kring De Vier Ambachten*, 2003, pp. 13-43; S. Groenveld, ‘“Den Huijsman wordt er heel vermer”’. Gevolgen van de oorlogsvoering voor de bevolking van Geertruidenberg en omgeving, ca. 1593’, *De Dongebode*, 19 (1993), pp. 54-85; A. de Kraker, ‘Een staatsstrategie in een “uitgestorven” land. Organisatie en ten uitvoerlegging van de brandschat in Vlaanderen, 1585 tot 1604’, *BMGN-Low Countries Historical Review*, 121 (2006), pp. 3-34.

²³ E. Thoen, ‘Oorlogen en platteland’, p. 365.

en vrijbuiterschap plaats. De sterke uitbreiding van de staatkundige infrastructuur naar een zogenaamde ‘fiscale staat’ bracht meer middelen naar het leger en dit zorgde op zijn beurt voor een gevoeliger betere discipline onder de manschappen.²⁴ Binnen de militaire tactiek was er in de achttiende eeuw een duidelijke evolutie van uitputtingsstrategie naar beslissende militaire veldslagen.²⁵

	midden 18de eeuw (1762)		begin 19de eeuw (1812)		1ste helft 19de eeuw (1834)	
Bevolkingsdruk						
inwoners per km ²	126		173		204	
Totale gekadastreerde oppervlakte						
vastgoed						
hectare	906,76		957,78		918,15	
percelen	970		-		1866	
Productieve oppervlakte						
akkerland						
hectare	507,82	(56,0%)	600,32	(62,7%)	641,58	(69,9%)
percelen	580	(59,8%)	-		818	(43,8%)
weiland						
hectare	251,81	(27,8%)	207,35	(21,7%)	193,66	(21,1%)
percelen	205	(21,1%)	-	189	(10,1%)	
bossen						
hectare	50,98	(5,6%)	45,04	(4,7%)	28,36	(3,1%)
percelen	52	(5,4%)	-		116	(6,2%)
Niet-productieve oppervlakte						
aantal gronden						
hectare	-		95,28	(10,0%)	-	
percelen	-		-		410	(22,0%)
aantal gebouwen						
hectare	93,94	(10,4%)	9,79	(1,0%)	16,17	(1,8%)
percelen	133	(13,7%)	105	(aantal)	333	(17,9%)

Bronnen: G. Coppieters, *Eke 1571-1834*, p. 229 en p. 244; M. Goossens en G. Dejongh, *Agriculture in figures. Belgian agriculture and cadastral statistics of the period 1801-1825. Publication of source material*. Leuven, 1997, p. 115; N.N., *Statistique territoriale du royaume de Belgique*, pp. 106-107.^a

Tabel 2: Eke, een lappendeken van gronden en gebouwen.

- a. De auteurs willen ook de medewerkers van het project PoppKAD (Universiteit Gent, vakgroep Geschiedenis) bedanken voor het gebruik van kadastrale data. Zie ook: P. Van Schandevyl (1986), *Eke (Nazareth). Een historisch-geografische studie a.d.h.v. landboeken*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 1986, p. 36; G. Dejongh, *Krachtlijnen in de ontwikkeling van het agrarische bodemgebruik in België, 1750-1850*, Leuven, 1996, pp. 6-8.

²⁴ J. Landers, *The field and the forge*, pp. 319-323; C. Storrs, 'Introduction: The fiscal-military state in the 'long' eighteenth century', in C. Storrs (ed.), *The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe: Essays in Honour of P.G.M. Dickson*. Farnham, 2009, p. 8.

²⁵ E. Thoen, 'Oorlogen en platteland', pp. 364-365. Zie in dit artikel ook voetnoten 7 tot en met 9.

Hoe verliep nu het achttiende-eeuwse krijgsgeschiedenis op het Gentse platteland? In 1740 deed het overlijden van de Oostenrijkse monarch Karel VI een Europese opvolgingskwesitie losbarsten. Niettegenstaande de Pragmatieke Sanctie van 1713 dochter Maria Theresia van de troon verzekerde, botste dit op tegenkantingen van enkele Europese grootmachten. Het grondgebied van de Zuidelijke Nederlanden werd, zoals zo vaak, een belangrijk deel van het toneel waarop de krijgsverrichtingen werden beslecht. Een alliantie van Staatse, Oostenrijkse en Engelse troepen diende (alweer) de Franse expansiedrang te beteugelen. Het talmen van de Republiek leidde er echter toe dat wanneer de Franse kroon in 1744 de oorlog verklaarde aan de Engelsen, de (onderbemande) barrièretroepen weinig weerstand boden toen de Fransen in de loop van de zomer het graafschap Vlaanderen binnen trokken.²⁶ Het platteland rondom Gent werd niet zozeer bezet en plunderingen bleven uit: vóór 1744 kregen Zwitserse en Engelse soldaten een logement in de naburige dorpen van Eke en tijdens de gestage verovering van de Oostenrijkse Nederlanden door de Fransen leverden de Gentse plattelandsgemeenten voornamelijk materieel, diensten en levensmiddelen (voor beide kampen). De Eekse dorpsconomie werd wel meteen geconfronteerd met een stijgende fiscale druk. De kosten voor de oorlogsmachine van Maria Theresia werden immers onder meer via de modale belastingen verhaald op de bevolking, wat zich snel vertaalde in erg hoge aanslagvoeten van de ommestellingen. Tijdens de hele zesjarige recessie ten gevolge van de Oostenrijkse Successieoorlog zou een plaatselijke landbouwer tot twee keer zoveel grondbelasting moeten ophoesten voor hetzelfde stukje grond dat hij bewerkte. In juli 1745 bevonden de Franse troepen zich reeds rond Gent en werd de stad veroverd. Pas met de vrede van Aken (1748) kwam de stad en het omliggende platteland opnieuw onder Oostenrijks bewind. Met het vredesverdrag werd de belastingaanslag tot het modale niveau herleid. Later tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) zouden Frankrijk en Oostenrijk zelfs bondgenoten worden. De hierop volgende decennia werden gekenmerkt door een relatieve voorspoed op socio-economisch vlak.²⁷

Over het verregaande hervormingsbeleid van de Oostenrijkse troonopvolger Jozef II en de daaropvolgende weerstand op lokaal vlak is reeds veel geschreven. Een ‘rebellie’ streed voor fiscale, politieke en religieuze autonomie en de bescher-

²⁶ M. Thompson, ‘The war of the Austrian Succession’, in J. Lindsay (ed.), *The Old Regime 1713-63*, Cambridge, 1966, p. 431. Sinds de Vrede van Utrecht in 1713 liet de Republiek Staatse troepen stationeren in verschillende Zuid-Nederlandse steden – de soldij werd betaald door de Zuidelijke Nederlanden – ter bescherming tegen de expansionistische politiek van de Franse Kroon.

²⁷ P. Janssens, ‘The Spanish and Austrian Netherlands (1579-1780)’, in J. Blom en E. Lamberts, *History of the Low Countries*, New York-Oxford, 2006, p. 231.

ming van historische grondwettelijke vrijheden.²⁸ Het afschaffen van de Staten van Brabant en het voorbijgaan aan de Blijde Inkomst wekten weerstand op en ook een Oost-Vlaams patriottenleger bezette de stad Gent. De Brabantse Omwenteling die zich in de zomer van 1789 ontwikkelde – in navolging van de opstand in Frankrijk –, luidde overigens twee decennia van sociale en politieke onlusten in. Na een eerste bezettingspoging in 1792, konden het Franse republikeinse leger de Oostenrijkse soldaten twee jaar later over de Rijn terugdringen. Aan de formele aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden bij de Franse republiek op 9 vendémiaire IV (1 oktober 1795) ging eerst een militair bezettingsjaar vooraf, waarin ook de streek rond Gent als wingewest werd beschouwd.²⁹ Bij de inlijving bij de republiek hoorden ook nieuwe wetten en lasten. Zo was er bijvoorbeeld de Franse *conscription*, die een ongeziene en jarenlange belasting voor de dorpsamenleving betekende.³⁰ Nog ingrijpender was de omverwerping van de bestaande orde en de nooit geziene assimilatiepolitiek die de nieuwe burgerlijke samenleving vorm gaf. Het hele legislatieve kader en sociaaleconomische bestel werd heropgebouwd en ook de Ekenaren werden *citoyens* in een nieuwe staat. De deplorabele situatie van de staatskas leidde er echter toe dat de lasten hoog bleven en vele contributies verhulden de nieuw verworven vrijheden en privileges. Binnen een Europese context heerste er steeds onzekerheid over de toekomst, ook na de vrede van Campo Formio in oktober 1797. De Napoleontische tijd bracht de krijgsverrichtingen buiten de Belgische gewesten. Deze periode zou samen met de economische continentale blokkade eindigen met de slag van Leipzig in het najaar van 1813 en de verbanning van Napoleon in 1814. In dat jaar zetten de coalitietroepen de herovering van de gebieden ten westen van de Rijn in en kwamen de Zuidelijke Nederlanden onder de voogdij van het Koninkrijk Nederland te staan.

²⁸ L. Dhondt, 'De vernieling van het "Gouvernement" op 8 maart 1790', *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 17 (1976), pp. 307-417; E. Wangermann, 'The Habsburg possessions and Germany', in A. Goodwin (ed.), *The American and French revolutions 1763-93*, Cambridge, 1965, p. 301.

²⁹ M. Rapport, 'Belgium under French occupation. Between collaboration and resistance, July 1794 to October 1795', *French history*, 16 (2002), pp. 53-82.

³⁰ Het Belgische infanterieleger dat Maria Theresia onder de bevolking ronselde, was verwaarloosbaar in vergelijking met de Franse conscriptie van een halve eeuw later. De massale dienstplicht haalde in elk dorp van de Franse republiek tientallen jongeren weg, die gemiddeld zo'n tweeënhalf jaar in de infanterie bleven. Gedurende een periode van ongeveer vijftien jaar werden jaarlijks de jongens die twintig jaar oud waren, verplicht om zich aan te melden bij het leger: P. Dickson, *Finance and government under Maria Theresia, 1740-1780. Finance and credit*, Oxford, 1987, dl. 2, p. 116; O. Sokolov, *L'armée de Napoleon, Saint-Germain-en-Laye*, 2003, p. 63.

Afbeelding 1: Een patriottische aanval op "Oostenrijks" Gent, 1789 (Tekening uit 1790 door P.J. Laminit & J. Voeltz, *Combat dans les rues de Gand, novémbre 1789*).

3. Vastgoed als een veilige haven in oorlogstijd

Toen de legers van Lodewijk XV in het voorjaar van 1744 de Oostenrijkse Nederlanden binnenvielen, heerste er meteen onzekerheid op de Eekse vastgoedmarkt. Het ondermijnde investeringsgedrag uit zich in de naakte cijfers (tabel 3): gedurende het min of meer stabiele klimaat voorafgaand aan de Franse inval in 1744 wisselden jaarlijks net geen tien gronden van eigenaar in Eke. Dit werd in 1744 naar slechts een tweetal transacties herleid en ook in de daaropvolgende oorlogsjaren bleef de activiteit op de rurale grondmarkt laag. Tijdens de herstelperiode in de jaren 1750 tot 1755 werden daarentegen bovenmatig veel transacties afgesloten: het is duidelijk dat men vele uitgestelde kopen nu pas inhaalde. Na 1755 pikte de vastgoedmarkt weer haar gangbaar ritme op.

Het uitstelgedrag op de vastgoedmarkt weerspiegelde zich vanzelfsprekend in een tanende kredietvraag. Voor en na de Oostenrijkse Successieoorlog haalde de lokale hypotheekmarkt nog een gemiddelde jaarlijkse rentevoet van respectievelijk 4,38 en 4,26 percent, met een gemiddelde kapitaalbreng van 951 en 1316, gemeten in hectoliter rogge.³¹ Door de gevoelige daling van de vraag naar hypo-

³¹ T. Wieme, *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw)*, bijlagen.

thecair krediet in de woelige periode 1740-1749, daalde de rentevoet in Eke tot een gemiddelde van nog geen 2,5 percent.³² Wie nog een lening aanging, verkreeg meteen een fors krediet ter waarde van gemiddeld 2066 hectoliter rogge. Maar hoe aantrekkelijk de kredietverschaffing ook was, toch is dit niet weerspiegeld in het aantal nieuwe erfrenten per jaar: tijdens de periode 1744-1748 werd er per jaar slechts één nieuwe hypothecaire lening afgesloten; ervoor en erna steeg dit jaarlijkse gemiddelde respectievelijk tot 2,8 en 3,6 nieuwe contracten. De schuldenlast van de verkopers steeg in tijden van crisis wel, en woog op minstens tien percent van de transacties. Dit was geen omvangrijk, maar des te meer een conjunctureel gegeven: het aantal met schulden verzwaarde verkopen halveerde voor en na oorlogstijd.³³ Deze schulden konden overigens een expliciete drijfveer zijn om te verkopen.³⁴ Toen ze hun weideland van 1,33 hectare in 1741 verkochten aan Jan Van Wijnghe, verklaarden de bejaarde Joannes Van Der Cruyssen en zijn zwager “dat sij de voornoemde vercoopinghe hebben ghedaen uuyt puren noodt...”. Het geld werd gebruikt om een obligatie en andere schulden af te lossen. Deze transacties waren meer dan eens urgent: in de zomer van 1741 regelde Jacob Rans, baljuw van Eke, een “saisiement” omdat de achterstallige heerlijke renten danig hoog waren opgelopen. In maart van 1751 diende barones van Linderlincq zelfs ruim veertien hectare vastgoed – verspreid over meerdere loten – van de hand te doen, louter voor de afbetaling van verschillende obligaties die haar man voor zijn dood was aangegaan. Het gebeurde ook dat de integrale verkoop van sterfhuizen voor het afbetalen van obligaties diende.³⁵

³² T. Lambrecht, ‘Rural credit and the market for annuities in eighteenth-century Flanders’, in P. Schofield en T. Lambrecht (eds.), *Credit and the rural economy in North-Western Europe, c. 1200-c.1850*, Turnhout, 2009, pp. 94-95.

³³ T. Wieme, *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw)*, pp. 57-58 en p. 61; RAG, Archief van de schepensbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 61, f. 340: registratie van de uitgroting tussen Joannes Van Der Cruyssen en Frans De Mets enerzijds en Jan Van Wijnghe anderzijds, op 10 juli 1741.

³⁴ RAG, Archief van de schepensbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 63, f. 136: registratie van de openbare verkoop tussen Marie Elisabeth Baldina, douarière van Engelbert van Eksaard, en Joos Schijnckel en Livina De Weese, op 22 maart 1751.

³⁵ “Les mouvements de propriété sont le résultat d’une masse d’opérations individuelles, non pas arbitraires mais fortement motivées”, liet Gérard Béaur jaren terug reeds optekenen: G. Béaur, *Le marché foncier à la veille de la Révolution. Les mouvements de propriété beaucerons dans les régions de Maintenon et de Janville de 1761 à 1790*, Parijs, 1984, p. 112. Helaas namen ambtenaren de aan- en verkoopmotieven zelden op in hun registers, en zijn ze dus empirisch erg moeilijk in te schatten. Over verdere motieven van het verkopen evenals over de randvoorwaarden wordt daarom in deze bijdrage niet verder ingegaan.

	Oostenrijkse Successieoorlog			Franse revolutieoorlog		
	voor	tijdens	na	voor	tijdens	na
Alle vastgoedtransacties						
Aantal transacties	89	14	132	84	21	146
Aantal verkopen per jaar	8,9	2,8	8,8	8,4	4,2	9,7
Intra familia transacties						
Aantal transacties	2	0	2	3	2	7
Aantal transacties per jaar	0,2	0	0,1	0,3	0,4	0,5
Post mortem transacties						
Aantal transacties	18	0	17	2	-	-
Aantal transacties per jaar	1,8	0	1,1	0,2	-	-

Tabel 3: De dynamiek op de Eekse vastgoedmarkt.

Tijdens de Franse revolutiejaren konden notarissen een zelfde tendens waarnemen. De economische neergang op het einde van de achttiende eeuw werd nog vóór de komst van de Franse legers ingezet. Toen de revolutie in Frankrijk losbarstte en de laatste sporen van de Brabantse Omwenteling in het najaar van 1790 werden uitgewist, begon de markt in Eke te slabakken. Na 1790 ontmoeten koper en verkoper elkaar slechts eens per trimester of zelfs per semester. Na de Slag van Fleurus in de eerste zomerdagen van 1794, verlamden de monetaire problemen veroorzaakt door de uitgifte van “assignaten” de lokale economie. Het rigoureuze bezettingsbeleid leidde tot een volledige stilstand van de koopactiviteit en ook de inlijving bij de republiek deed de economie niet meteen heropleven. Vele plattelandsbewoners meenden ten onrechte dat de oude Oostenrijkse wetten eensklaps waren afgeschaft: de angst om nieuw verworven eigendom te verliezen in een wereld van wetteloosheid en de massale nationalisering van kerkelijke en adellijke goederen, greep overal hard om zich heen. Bovendien werden vele transacties uitgesteld om nieuwe Franse overdrachtsbelastingen te vermijden.³⁶ Slechts de bestendiging van het Franse regime en de tijdelijke vrede in Europa zorgden voor enig, nog zwak reveil.³⁷ Het zou nog tot het voorjaar van 1798 duren vooraleer het vertrouwen op de vastgoedmarktactiviteit helemaal was herwonnen: dat jaar tekende de markt gemiddeld meer dan één onderhandse of notariële verkoop per maand op. Ook dit bleek een periode van compensatie, die nog tot na de eeuwwisseling duurde; vanaf 1803 bereikte het aantal transacties weer een regelmatig peil. Net zoals de Antwerpse notariële activiteit reeds liet optekenen, hadden de economische recessies van 1805, 1808,

³⁶ P. Verhaegen, *La Belgique sous la domination française*, Brussel, 1935, dl. 2, pp. 187-190 en p. 502.

³⁷ F. Stevens, *Revolutie en notariaat*, pp. 192-196.

1810 en 1812 nauwelijks invloed op het koopgedrag te Eke.³⁸ Eens de vastgoedmarkt zich had hersteld en institutioneel bestendig, kon die niet meer door de Napoleonische crisissen worden gebruuskeerd.

**Pator- en matrimoniële Goederen te koop
binnen de Commune van Eecke.**

Dat men met het doen van twee publicaties en het houden van gelijke zittingen, danof den eersten tot den instel d'agen zal op den 12 floréal 8ste jaer aenstaende, en den tweeden tot het apparent verblyf op den 26 der zelve maend, t'elkens ten twee uren naer middag, in d'herberge bewoond by *J. B. de Ceukelaere*, binnen de voorzeyde Commune van Eecke, meesbiedende de naeste, op zeer favorabele conditien, verknopen zal, ten verzoeke van de kinderen *Jan Baptists de Weese* en *Joanne Vermersch*, onder den eersten koop, eene behuysde, beschuerde en beplante Hofstede, gestaen en gelegen binnen de gemelde Commune van Eecke, digt by den steenweg loopende van Gend op Audenaerde, groot in Lande, benevens vier partyen daer mede gaende, 3 bunderen 1 garet 80 roeden, respectivelyk genaemd den Naeyhoek, het Stuk voor 't Hof, den Gragting en het Maeldegem-Stuk, actueel gebruykt, benevens de volgende koopen, by den hoir *Jan Baptiste de Weese*, die daer aen nog regt van papt heeft tot den 4 Nivose todejaer. II. koop, dry diversche partyen van Landen, genaemd den Berkenhoekstyl, 't groot en kleyn Baercken, t'saemen groot 858 roeden, paelende aen de straete loopende naer Eeke - ten - Heede. III. koop, eene partye Zaeyland, groot 800 roeden, genaemd den Knokbulk, paelende oost den Borger *Van de Woestyne*, zuyd *Jan Baptiste Dossche*, west *Pictor Eeckaute*, aldaer voor gemeens, en noord den zelve. IV. koop,

eene partye Land, genaemd den Droogerik, groot, begrepen de incorporatie in den steenweg, 976 roeden, paelende oost de straete, zuyd den armen van Eecke, en noord de kalbyde. V. koop, eene partye Meirsch, gelegen agter de Kerke van Eecke, groot 800 roeden, oost de Kerke van Nazareth, zuyd den Borger *Brunswyk*, west *Gillis Boone* en *Piers*, noord *Lieven Dossche*. VI. koop, eene partye Zaeyland, groot 800 roeden, genaemd den Kauter, oost *J. B. de Ceukelaere* en *Jan Dhaenes*, zuyd eenen voetweg, daer over *J. B. de Koker*, west voor gemeens de weduwe en kinderen *J. B. de Witte*, en noord den kerkweg. VII. koop, item eene partye Land, genaemd den ouden Wynkel, groot 724 roeden, oost de straete, zuyd den volgende koop, west *Dominicus de Tollenaere*, en noord *Frans Kerkhove*. VIII. en laetsten koop, een partyken Land, genaemd het Beekskan, groot 256 roeden, oost de straete, zuyd den volgende cyns, en noord den voorgaenden koop; item een partyken Land, groot 100 roeden, wezende behuysd en in cyspate gebruykt by *Joannes Craene*, ten pryze van 11 guldens courant 'sjaers.

Al'es breeder volgens de conditien danof zynde, die ter inspectie van een-ider berusten ten Comptoire van den Notaris *Spillebout*, tot Nazareth, deze verkoopinge dirigierende.

Afbeelding 2: De eerste advertentie in de Franse tijd over een vastgoedverkoop te Eke (Gazette van Gend n° 638 – 8 floréal VIII/maandag 28 april 1800).

Door het ontoereikende hypotheekstelsel tijdens de Franse revolutiejaren zijn de Eekse gegevens echter misleidend.³⁹ We beroepen ons op algemene cijfers en tendensen.⁴⁰ Het einde van de Oostenrijkse periode toont een gemiddelde jaarlijkse hypotheekrentevoet tussen 4 en 5 percent en een erg actieve hypotheekmarkt. De komst van de Franzen in het midden van de jaren 1790 en het nieuwe

³⁸ F. Stevens, *Revolutie en notariaat*, p. 196 en p. 282.

³⁹ P. De Reu, *De geschiedenis van de Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie (1796-2006). Organisatie, bevoegdheden, ambtsgebieden, archiefvorming*, Brussel, 2011, pp. 186-189; pas aan het begin van de negentiende eeuw werd het onvolkomen Hypothecaire Wetboek van 9 messidor III (27 juni 1795) vervangen door een moderner hypotheekstelsel.

⁴⁰ P. Deprez, 'Hypothecaire grondrenten in Vlaanderen gedurende de 18e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 79 (1966), pp. 145-146; P. Têcheur, 'Le crédit immobilier en Belgique de 1802 à 1954', *Bulletin de l'Institut de Recherches Economiques et Sociales*, 23 (1958), p. 102 e.v.; T. Lambrecht, 'Rural credit and the market for annuities', pp. 94-95.

financiële en monetaire alaan zorgden echter voor het abrupte verdwijnen van goedkope kredietverstrekking.⁴¹ Ondanks de hoge rentevoeten werd goedkope rurale kredietverstrekking schaars. Van 1804 tot 1814 werd de rentevoet aangevuurd door de Europese politieke verwickelingen en de inflatie tijdens de Napoleontische oorlogen. Dit zorgde voor grote kredietonzekerheid en erg hoge rentelasten. Eind 1807 diende de Franse regering de hypotheaire rentevoet zelfs te plafonneren op 5 percent. Niet alleen nieuwe financiële instituties wijzigden de structuur van de hypotheekmarkt in Vlaanderen: de duurder leningen blijken ook aangespoord door minder kapitaalkrachtige lokale geldschietters, aangezien de stedelijke economie na 1795 ineem kromp.⁴² Waar de hypotheaire rentemarkten in het midden van de achttiende eeuw nog een tanende vraag verteerden, was het een dalend en weinig lucratief kredietaanbod dat het aankoopvermogen en de -activiteit rond de eeuwwisseling beïnvloedde.

Tot slot nog een woordje over de verkoop van generationaliseerde goederen in de Franse tijd. Het was een tot de verbeelding sprekend staatsoptreden dat weliswaar investeringsgelegenheden bood, maar toch vooral vertwijfeling en onrust zaaide. Jean-Claude Martin bewees eerder dat deze staatsverkopen als een afzonderlijke vastgoedmarkt kunnen beschouwd worden. Het was immers de prefect die de verkopen begeleidde vanuit de hoofdplaats Gent.⁴³ Daarom wordt de verkoop van staatsdomeinen in deze bijdrage over de lokale vastgoedmarkt buiten beschouwing gelaten.

4. Overdracht- en verkrijgingstrategieën: verkopen of vererven?

Het is zonder meer opvallend dat de vroegmoderne bedrijvigheid op de vastgoedmarkt even hoog lag als het niveau van de nieuwe Franse immobiliëhandel – een onderzoeksthema dat minstens verdere studie verdient. Even relevant is de

⁴¹ T. Lambrecht, 'Rural credit and the market for annuities', pp. 94-95. Vergelijk ook met P. Têcheur, 'Le crédit immobilier en Belgique', p. 118.

⁴² B. Van Bavel, P. Van Cruyningen en E. Thoen, 'The Low Countries, 1000-1750', in B. Van Bavel en R. Hoyle (eds.), *Rural economy and society in North-Western Europe, 500-2000. Social relations. Property and power*, Turnhout, 2010, pp. 189-190 en P. Brusse, A. Schuurman, L. Van Molle en E. Vanhaute, 'The Low Countries, 1750-2000', in B. Van Bavel en R. Hoyle (eds.), *Rural economy and society in North-Western Europe, 500-2000*, pp. 205-206.

⁴³ Vergelijk ook met G. Béaur, 'Land markets in the Parisian Basin (17th-19th centuries). Changes over time and variation in space', in B. Van Bavel en P. Hoppenbrouwers (eds.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century)*, Turnhout, 2004, p. 92; J. Lambert, 'Het aandeel van de landbouwers in de koop van nationale goederen in België (1796-1821)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 23 (1969), pp 39-61; J.-C. Martin, 'Biens nationaux et marché foncier dans le Domfrontais (Orne)', *Annales historiques de la Révolution française*, 315 (1999), pp. 21-28.

vraag of er verschillen optraden in de manieren waarop gronden werden verhandeld (tabel 3). De nieuwe republikeinse maatschappij zorgde voor een meer expliciete, legale bescherming van privé-eigendom en liet toe dat deze goederen konden vergaard worden: de Constituante wilde te allen tijde vermijden dat de nieuwe idee van privé-eigendom van voorbijgaande aard zou zijn en vaardigde verschillende eigendomsbepalingen uit. Met het Burgerlijk Wetboek van 1804 werden de eigendoms wetten gecodificeerd.⁴⁴ Dit wetboek werd omwille van zijn egalitair erfrecht nog door de Tocqueville beschreven als een “machine a hacher le sol”. Maar de facto veranderde er niets, aangezien gelijke erfscheiding ook de *modus operandi* was in het voormalige graafschap Vlaanderen. Naast het verkopen van vastgoed, is het verdelen na overlijden immers steeds een bewuste strategie geweest om vermogens naar nieuwe generaties te herverdelen. Huishoudens kozen gewoonlijk voor de meest voordelige transactiekosten: ofwel verkochten ze hun uitbating tijdens het leven (overdrachtsbelastingen), ofwel lieten ze het via het vigerend erfrecht opdelen in gelijke percelen voor alle erfgenamen (successierechten).⁴⁵ Zowat veertig percent van alle vastgoedoverdrachten gebeurden volgens het erfstelsel, zowel voor als na de Franse revolutie, maar daarnaast waren er ook heel wat *post mortem*-transacties nadat de inboedel van de overledene gelijk verdeeld was. Verschillende families deden dit “om alle moeylijkheden te eviteren”. Zo bezaten vijf broers en zussen elk een deel van een geërfd stuk akkerland in Eke, dat ze niet “in de gemeensamhede langer en verstonden te blijven, nemaer alles evelen ende deelen tgone niet wel doendelijk en was”. Daarop verkochten ze het aan diegene die het hele stuk land reeds pachtte.⁴⁶ Thomas Wieme berekende reeds deze *post mortem*-activiteit voor de achttiende eeuw, al maakte hij wellicht een ruime overschatting. Enkel rekening houdende met de sterfhuizen en uitgrotingen – dan weer een lichte onderschatting – passeerde nog zo’n vijfde van de transacties nadat de goederen na overlijden reeds verdeeld waren. De verkopen binnen familieverband daarentegen waren haast onbestaande (tabel 3).

⁴⁴ M. Garaud, *La Révolution et la propriété foncière. Histoire générale du droit privé français, de 1789 à 1804*, Parijs, 1959. D. Yernaut, *L’État et la propriété. Le droit public économique par son histoire (1830-2012)*, Brussel, 2013.

⁴⁵ R. Paping, ‘The transfer of farms in North Groningen (The Netherlands), 1591-1991. From sale towards family succession?’, in A.-L. Head-König (ed.), *Inheritance practices, marriage strategies and household formation in European rural societies*, Turnhout, 2012, p. 332.

⁴⁶ RAG, Archief van de schepenbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 64, f. 217: registratie van de uitgroting tussen de kinderen van Joos en Joanne Marie Martens enerzijds en Joannes Martens anderzijds, op 17 april 1759; RAG, Archief van de schepenbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 64, f. 61: registratie van de openbare verkoop tussen de erfgenamen van Jan Vlaemijnck en Jan Dupré, op 21 juli 1755.

Met de nieuwe Franse burgerlijke wetgeving is het koffiedik kijken naar de analyse van de verkopen na erfdeling: indien de successies ontoereikend bleken, ging de notaris immers over tot een modale transactie zoals een overgang, deling, scheiding, gift onder levenden of gewone verkoop. In 1910 nog beschreef de Engelse socioloog Seebohm Rowntree hoe eigentijdse Belgische erfgenamen probeerden te verhinderen dat familiepatrimonium door het erfrecht versnipperde – een erfenisstrategie die zelfs vandaag nog bestaat.⁴⁷ De vroege Franse successiewetgeving en de -tarieven genoten alvast minder vertrouwen dan de regels in de voorgaande periodes: na de eeuwwisseling vond zowat vier tot vijf percent van de vastgoedverkopen tussen familieleden plaats, en tijdens de eerste Franse bezettingsjaren steeg dat aantal zelfs naar een achtste van alle transacties.

5. De omzet op de Eekse vastgoedmarkt

Het is duidelijk dat oorlogssituaties de modale conjunctuurschommelingen van de vastgoedmarkt verstoorden. Het stagnerende koopgedrag op de vastgoedmarkt verliep in beide crisisperiodes nagenoeg gelijkaardig, met een gemiddelde activiteitsgraad voor het krijsgebeuren, een excessieve aankoopdrukke erna en uiteindelijk een zekere continuïteit die vooroorlogse gemiddeldes evenaarde. Met de vergelijking van het aantal verhandelde hectaren doorheen de ruime achttiende eeuw, krijgt dit beeld enige nuance. Hierbij dient echter te worden opgemerkt dat volgende percentages een onderschatting geven van de reële vastgoedmarktactiviteit: immers, niet voor elke verkoop werden oppervlaktes geregistreerd – dit was dikwijls het geval bij de verkoop van huizen met daaromheen een klein lapje grond. In de perioden voor en na de Oostenrijkse Successieoorlog werden enkele topjaren opgetekend, waarin tussen twee en drie percent van het totale areaal van de heerlijkheid Eke werd verhandeld: 1738, 1751 en 1755. Deze zogenaamde commercialisatievoet kende een uitschieter in 1741 met een omzet van niet minder dan 3,93 percent of bijna 45 hectare gebouwen en gronden. Dit in schril contrast met de 0,16 percent in het jaar van de Franse inval. De volgende bezettingsjaren betekenden een drastische vermindering van de omzet (tabel 4), en het herstel zou nog uitblijven tot het midden van de achttiende eeuw. In de vijftien jaar voor en na de eeuwwisseling werden deze cijfers niet meer gehaald, met uitzondering van het marktjaar 1786 met een verhandeld volume van 2,58 percent. Deze tijd luidde een periode met kleinere marktomzet

⁴⁷ E. Vanhaute, 'Ricardo in Flanders. Landlords and tenants in Flemish agriculture in the 18th and 19th centuries', in B. Van Bavel en P. Hoppenbrouwers (eds.), *Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century)*, Turnhout, 2004, p. 80.

in, en gemiddeld waren de aankopen kleiner in omvang: zowat de helft van een halve eeuw terug. Dit is niet onlogisch gezien de steeds stijgende bevolkingsdruk. Laten we de jaren 1795-1796 van totale stilstand buiten beschouwing, dan bleek 1804 het commerciële *annus horribilis* met een omzet van amper 46 are of 0,05 percent. Pas rond 1808 bleek de vastgoedmarkt hersteld en tekenden de notarissen weer cijfers op van het niveau van het einde van de vorige eeuw.

	Oostenrijkse Successieoorlog			Franse revolutieoorlog		
	voor	tijdens	na	voor	tijdens	na
aantal	148,18	24,59	168,23	89,51	9,12	102,14
jaarlijks gemiddelde	14,82	4,92	11,22	8,95	3,04	6,81
gemiddelde grootte per transactie	1,81	1,76	1,34	1,11	0,91	1,06
jaarlijkse omzet van het areaal te Eke	1,33%	0,44%	1,00%	0,94%	0,32%	0,71%

Tabel 4: De verhandelde volumes op de Eekse vastgoedmarkt (in hectare).

Een vrij grote oppervlakte van de heerlijkheid en de latere gemeente kwam nooit op de markt, omdat het deel uitmaakte van het patrimonium van enkele religieuze instellingen.⁴⁸ Dit kerkelijke grondbezit onderging gedurende de achttiende eeuw nauwelijks veranderingen en de omvang bleef steeds rond dertig hectaren schommelen, ongeveer 2,7 percent van de oppervlakte van de heerlijkheid. Met de verbeurdverklaring gedurende de Franse tijd daalde het kerkelijke grondbezit, maar nadien konden geestelijken veel vastgoed als particulier aanschaffen. Zelfs ondanks dit religieuze vastgoed, herbevestigt dit het vrije, ongebonden en erg actieve karakter van de vroegmoderne vastgoedmarkt te Eke – zeker naar Zuid-Nederlandse maatstaven. Een vergelijking van deze hoge omloopsnelheden met de buurlanden maakt van de Binnen-Vlaamse immobiliënmarkt een Europese middenmotor (bijlage 1). In zijn uitvoerige analyse over de Eekse grondmarkt tussen 1710 en 1779 haalde Thomas Wieme reeds enkele elementen aan uit de bestaande historiografie die de hoge activiteitsgraad zouden kunnen verklaren: de aanwezigheid van een goed uitgebouwd institutioneel raamwerk, de inzetbaarheid van vlotte communicatiekanalen samen met de nabijheid tot steden en de sociaaleconomische structuur van de dorpsamenleving gelden als belangrijke verklarende factoren.⁴⁹ Immers, een goed ontwikkelde pachtmarkt, de beschikbaarheid van krediet, het belang van proto-industrialisatie en kleinschalige boerenbedrijven en een beperkte hoeveelheid

⁴⁸ G. Coppieeters, *Eke 1571-1834*, pp. 270-282; RAG, Archief van de Sint-Amandusparochie te Eke, nrs. 5-11, 14, 17-33.

⁴⁹ T. Wieme, *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw)*, p. 35.

landbouwgronden in handen van grootgrondbezitters stimuleerden in belangrijke mate de activiteit op de rurale grondmarkt.⁵⁰ De verscheidenheid in bevolkingsdichtheid verklaren de regionale verschillen: de bevolkingsdruk in Okegem en de Heerlijkheid Kruikenburg was met 60 tot 78 inwoners per vierkante kilometer bijzonder hoog, zodat landbouwgrond te weinig de weg naar de grondmarkt vond. Overdracht via erfenis was er belangrijker, dan bijvoorbeeld in minder drukbevolkte lokaliteiten, zoals het graafschap Evergem of de heerlijkheid Eke.

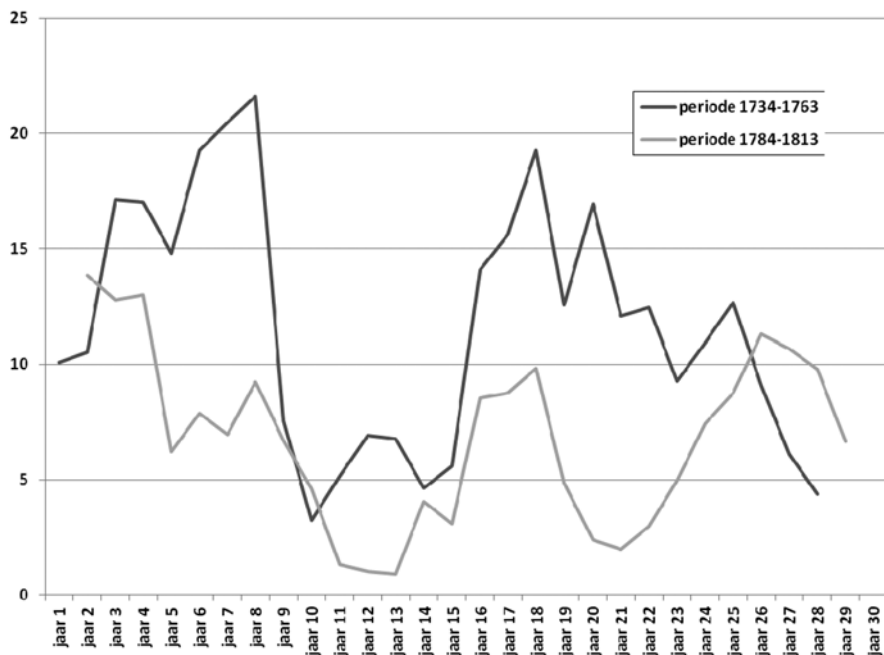
De twee crisisperiodes in detail (grafiek 2) tonen enerzijds de Oostenrijkse depressie tussen 1743/1744 en 1749, met een normalisering van de omzet vanaf 1755 en een herstelmoment er tussenin. Vijftig jaar later waren er twee korte recessiemomenten: van 1793/1794 tot 1798 en van 1802 tot 1806. Deze ‘Franse’ crisissen op de vastgoedmarkt waren bovendien allebei zwaarder en het recuperatiemoment ertussen kon zich nooit doorzetten. Deze crisisperiode van bijna vijftien jaar wordt getypeerd door een structurele ommekeer op de Eekse markt: de veranderende institutionele context die door de nieuwe republikeinse regelgeving werd opgelegd. Dit vergde op zijn minst enige aanpassing van de vastgoedmarktparticipanten. De omzetcijfers na de eeuwwisseling zouden overigens nog maar zelden het niveau van de vroegmoderne vastgoedmarkt halen, zoals ook Bas Van Bavel en Georg Fertig reeds opmerkten.⁵¹

6. Naar steeds kleinere en duurdere percelen

De hoge commercialisatievoet te Eke resulteerde eveneens in een hoge geldomloop, in contanten of in renten. Dagelijkse of wekelijkse kranten, zoals de Gazette van Gend, verspreidden informatie over toekomstige openbare verkopen naar de uithoeken van de streek. Geïnteresseerden konden op de advertenties reageren – niet zelden met de hulp van een lokale “procurator” als tussenpersoon. De advertentie was steevast kort en *to the point*, met datum en plaats van

⁵⁰ B. Van Bavel, ‘The land market in the North Sea area in a comparative perspective, 13th-18th centuries’, in S. Cavaciocchi (ed.), *Il mercato della terra secc. XIII-XVIII*, Firenze, 2004, pp. 139-143; G. Béaur, *Histoire agraire de la France au XVIIIe siècle. Inerties et changement dans les campagnes entre 1715 et 1815*, Parijs, 2000, p. 36; U. Pfister, ‘Volumes et prix sur le marché immobilier de trois communes Zurichoises au XVIIIe siècle’, in M. Dorban en P. Servais (eds.), *Les mouvements longs des marchés immobiliers ruraux et urbains en Europe (XVIIe-XIXe siècles)*, Louvain-la-Neuve, 1994, pp. 76-77.

⁵¹ B. Van Bavel, ‘The land market in the North sea Area in a comparative perspective’, p. 136; G. Fertig, ‘A peasant way to economic growth. The land market, family transfers, and the life cycle in nineteenth-century Westphalia’, in G. Béaur, P. Schofield, J.-M. Chevet, M.-T. Perez-Picazo (eds.), *Property Rights, Land Markets and Economic Growth in the European Countryside (13th-20th Centuries)*, Turnhout, 2013, pp. 374-375.

Grafiek 2: Het herstelvermogen van de Eekse vastgoedmarkt (driejaarlijkse voortschrijdende gemiddeldes): het aantal jaarlijks verhandelde hectares.

de zitting. De advertenties konden variëren van een “slecht sperrenbosch” tot een “steen castleel”.⁵² Enkel de gevraagde verkoopprijs en de kwaliteit of cijfers van de vastgoedopbrengsten werden relevant bevonden. Zelfs de exacte ligging van het gebouw of de grond deed er weinig toe. Het bracht vele kooplustigen naar Eke. Ook verkopers van buiten Eke konden tussenpersonen inschakelen, al dan niet met kennis van de plaatselijke vastgoedmarkt, om de verkoop voor hen te maken. In 1761 sprak de heer van Burst, Joseph Veranneman, zijn vertegenwoordiger Windt aan “omme over ende uyt sijner naeme t’sij publiquel(ijk) ofte uytte handt daer ende soo hij te raede worden sal te vercoopen voor sulcken prijs ende conditien als hij voor het meeste profijt” kon doen.⁵³ Dit winstgevend motief zorgde vaak voor hoge prijszettingen.

De verhandelde kapitalen, gemeten in hectoliter rogge, tonen de stagnering tijdens de twee crisisperioden in de ruime tweede helft van de achttiende eeuw

⁵² T. Wieme, *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw)*, p. 81.

⁵³ RAG, Archief van de schepenbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 64, f. 316: registratie van de openbare verkoop tussen Joseph Veranneman en Balthasar Van Maercke, op 19 oktober 1761.

(tabel 5). Hierbij valt voornamelijk de erg hoge kapitaalsinput van het laatste kwart van die eeuw op. Na de invoering van de republikeinse wetgeving kelderden de investeringen op de vastgoedmarkt tot een absoluut dieptepunt. Slechts jaren later herwon de Eekse vastgoedmarkt enig vertrouwen, maar de betaalde bedragen haalden amper het niveau van na het midden van voorgaande eeuw. Een uitdieping van de immobiliënmarkt naar het aantal verkochte hectaren per type grond wordt hier niet gegeven, aangezien te veel gegevens ontbreken: bij de transacties werd dikwijls enkel de totale oppervlakte genoteerd, ook wanneer het om verschillende soorten vastgoed ging. Zulke “koppelpverkopen” kwamen veelvuldig voor – in zowat veertig percent van de transacties –, veel meer dan uit onze hedendaagse notariële activiteit blijkt.

	Oostenrijkse Successieoorlog			Franse revolutieoorlog		
	voor	tijdens	na	voor	tijdens	na
totaal verhandeld kapitaal	6876,7	2168,7	17856,9	22103,8	927,1	16286,0
jaarlijks gemiddelde verhandeld kapitaal	687,7	433,7	1190,5	2210,4	185,4	1085,7
gemiddelde transactieprijs	82,2	147,9	161,6	263,2	97,4	167,6

Tabel 5: Prijszetting op de Eekse vastgoedmarkt (in hectoliter rogge).

De grootte van de verkochte percelen kende een grote variatie. De vergelijking tussen het midden en het einde van de achttiende eeuw toont evenwel de onmiskenbare tendens naar steeds kleinere lapjes vastgoed. De voortschrijdende versnippering van het marktaanbod is ook weerspiegeld in het kleinste en het grootste soort vastgoed. De kleinste verkoop van een boerderij gebeurde in 1802, toen het eigendomsrecht van een twintigste van het erf van eigenaar veranderde. Dit was goed voor zowat 8 centiare. Dit tegenover het grootste erf van 7 hectare 53 are 67 centiare, in 1746 verkocht door Jean Baptiste Heurlebaut uit Veurne. De minima en maxima perceelgroottes van akkerland waren: 76 centiare in 1813 tegenover 8 hectare 39 are 8 centiare in 1741 (weliswaar een groep van dertien stukken). In 1784 werd een stukje weideland van 8 are 87 centiare verkocht, tegenover 8 hectare 33 are 17 centiare in 1786. In 1806 werd een perceel met bomen van 8 are gemeten, in 1736 werd niet minder dan 4 hectare 13 are 78 centiare bosgrond van de hand gedaan.

Boerderijen werden in voorspoedige tijden massaal opgekocht (tabel 6) en men betaalde relatief gezien hoge prijzen. De bevolkingsdruk zorgde er daarenboven voor dat de perceelgroottes bleven dalen. Na de Franse revolutie was een boerderij een nog meer gegeerd goed: de markt liet een stijging van bijna zestig percent optekenen ten opzichte van de vooroorlogse periode. Landboek- en

kadastrale doorsneden tonen aan dat de Ekenaren tussen het midden van de achttiende eeuw en het eerste kwart van de negentiende eeuw heel wat van de omliggende boerderijgronden parcellerden en herbenutten als akkerland. De zaaigronden lagen immers het best in de markt. In oorlogstijd kwam de grondmarkt haast tot stilstand: hoewel akkerland amper op de markt gebracht werd, bleven de betaalde prijzen hoog. In de herstelperiodes bezochten meer gegadigden de vastgoedmarkt, op zoek naar de gegeerde zaaigronden die ze toen duur en klein aankochten. De prijs van weiden piekte iets hoger, maar het verschil met het prijsniveau van ander vastgoed lag vrij laag. Deze meersen en graslanden nabij de Schelde maakten deel uit van een beperkt marktcircuit en de prijszetting blijkt de intrinsieke en socio-economische kwaliteiten van het weideland te volgen. Ten slotte was er bos, dat door de band genomen erg weinig op de Eekse vastgoedmarkt verscheen. Gezien het bosarme landschap van de heerlijkheid en de gemeente Eke, is dit weinig verwonderlijk. Bosgrond was bovendien niet goedkoop: investeringen in de bosbouw werden vooral sinds de Franse tijd beschouwd als bron van prestige en macht, maar tevens als winstgevende belegging.⁵⁴ Waar de verkochte percelen van akkerland en boerderijen gevoelig daalden, bleven de oppervlaktes weideland en bosgrond nagenoeg gelijk.

7. Overleven of speculeren? De participanten van de vastgoedmarkt

Van het midden van de achttiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw bleef de koopactiviteit nagenoeg gelijk; daartegenover verkleinden de verkochte lapjes grond aanzienlijk en daalde de commercialisatievoet gevoelig. Tijdens deze ruime halve eeuw steeg de bevolkingsspanning daarenboven met meer dan de helft (tabel 1). De uitbreiding van het areaal aan akkerland, ten nadele van de vruchtbare weilanden (tabel 2), kon deze demografische druk onmogelijk opvangen. Dit werkte een ongelijke eigendomsverdeling in de hand, veralgemeende de pachtverhoudingen en vergrootte zelfs de onzelfstandige loonarbeid.⁵⁵ De pacht-

⁵⁴ P.-A. Tallier, 'Een nieuwe geschiedenis van het bos in België van het einde van de 18de eeuw tot 1914. Pleidooi voor een globale benadering', in G. Castryck en M. Decaluwe (eds.), *De relatie tussen economie en ecologie. Jaarboek Ecologische Geschiedenis 1998*, Gent, 1999, p. 53. Inwoners van Eke haalden hun benodigd hout meestal uit omwallingen of bomen op akkerland: begin 1740 verkocht Frans Van Ceulebroeck een dreef aan Ludovicus Eeckhaute en Petronella Van Vlaemijnck. De voorwaarde was wel dat het koppel de bomen rooide, hakte en stapelde. Het brandhout was bestemd voor de verkoper: RAG, Archief van de schepensbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 63, f. 194: (laattijdige) registratie van de onderhandse verkoop tussen Frans Van Ceulebroeck enerzijds en Ludovicus Eeckhaute en Petronella Van Vlaemijnck anderzijds, op 24 januari 1752.

⁵⁵ E. Vanhaute, 'Rich agriculture and poor farmers', p. 28.

	Oostenrijkse Successie- oorlog			Franse revolutieoorlog		
	voor	tijdens	na	voor	tijdens	na
boerderij						
aantal transacties	38	10	54	27	7	69
aantal verkochte percelen	40	10	56	27	7	72
gemiddelde transacties per jaar	3,8	2,0	3,6	2,7	1,4	4,6
gemiddelde perceelsgrootte (in hectare)	0,94	1,30	0,77	0,65	0,52	0,96
gemiddelde prijs per hectare (in hectoliter rogge)	114,2	85,5	174,7	433,5	144,1	182,3
akkerland						
aantal transacties	58	7	91	49	11	89
aantal verkochte percelen	120	12	139	65	13	116
gemiddelde transacties per jaar	5,8	1,4	6,1	4,9	2,2	5,9
gemiddelde perceelsgrootte (in hectare)	1,70	1,72	1,13	1,03	1,10	0,86
gemiddelde prijs per hectare (in hectoliter rogge)	90,6	120,0	126,4	112,1	93,6	184,8
weideland						
aantal transacties	20	4	10	12	2	15
aantal verkochte percelen	24	5	17	16	2	15
gemiddelde transacties per jaar	2,0	0,8	0,7	1,2	0,4	1,0
gemiddelde perceelsgrootte (in hectare)	2,87	2,53	3,14	1,88	-	2,07
gemiddelde prijs per hectare (in hectoliter rogge)	102,1	171,1	104,7	194,4	-	151,6
bos						
aantal transacties	4	1	10	3	1	5
aantal verkochte percelen	5	1	12	3	1	5
gemiddelde transacties per jaar	0,4	0,2	0,7	0,3	0,2	0,3
gemiddelde perceelsgrootte (in hectare)	2,51	0,17	1,19	0,61	0,37	0,48
gemiddelde prijs per hectare (in hectoliter rogge)	-	-	110,9	143,4	101,0	95,3

Tabel 6: Prijzetting van de soorten gebouwen en gronden op de Eekse vastgoedmarkt.

markt waarop de bezitloze rurale huishoudens zich begaven, wakkerde ongetwijfeld het speculatief gedrag tot ver buiten Eke aan. De kadastrale dwarsdoorsnede van net na de Belgische omwenteling verhult alvast een gepolariseerde bezitsverdeling van het dorp: anno 1834 was iets meer dan 360 hectare of 39,2 percent van het Eekse areaal in handen van Ekenaren zelf. Eigenaars vanuit de buurgemeente Nazareth bezaten ruim 75 hectare vastgoed, goed voor nog eens 8,2 percent van alle gronden en gebouwen. De grootste groep bezitters waren echter een zestigtal Gentenaars: stedelijke adel en burgerij bezaten respectievelijk 145,7 hectare en 198,6 hectare, samen 41,5 percent van de Eekse oppervlakte.⁵⁶ De dynamische analyse van het bezit en de bezitsverandering legt heel wat aankoopstrategieën en tendensen voorafgaand aan de jaren 1830 bloot. Is het met andere woorden mogelijk om deze tendensen reeds in de tweede helft van de achttiende

⁵⁶ G. Coppiaeters, *Eke 1571-1834*, pp. 282-283.

eeuw te situeren – door een staalkaart te maken van de herkomst van de vastgoedmarktparticipanten – en kunnen bepaalde processen toegeschreven worden aan de economische recessies tijdens de oorlogen van de achttiende eeuw?

Verschillende transacties getuigen van het ruime geografische bereik van deze lokale immobiliënmarkt. Op 22 juli 1807 bijvoorbeeld verkocht Amsterdammer Gilbert Dommer zijn Eekse boerderij met een erf van ruim drie hectare groot. Verkrijger Pierre François Eggermont woonde dichterbij Eke, in het naburige Nazareth. De transactie vond plaats in het kantoor van Jean François Hacquart in Gent, de familienotariss van de Eggermonts.⁵⁷ De inwoner van Noord-Holland kon de uitbating in Eke vóór de verkoop onmogelijk zelf bewoond en bewerkt hebben. Hij had het vastgoed wellicht via erfenis verkregen, het nadien verpacht en ten slotte verkocht. Het beheer van Eeks vastgoed kon op verre afstand geschieden. Maar de geografische mobiliteit van de vastgoedmarktparticipanten hoeft niet in kilometers uitgedrukt te worden: het is voornamelijk een verhaal over de bezitsverhouding tussen stad en platteland.⁵⁸ Gezien de nabijheid van Gent, is het inderdaad niet verwonderlijk dat de stedelijke adel en burgerij steeds een belangrijke invloed heeft uitgeoefend op de Eekse grondmarkt. Het merendeel van de buitendorpse contractanten in de tweede helft van de achttiende eeuw woonde in Gent. Burgers van de (grote) steden beschikten immers over andere en grotere kapitaalsmiddelen en kredietnetwerken, en hadden daarom de grootste actieradius.⁵⁹ David Nicholas toonde aan dat gegoede Gentenaars reeds in de veertiende en vijftiende eeuw substantiële uitbatingen in het rurale hinterland verwierven – Michael Limberger kwam voor zestiende-eeuws Antwerpen tot soortgelijke conclusies.⁶⁰ Hierbij stipte laatstgenoemde aan dat dit buitenstedelijk grondbezit zowel kon bestaan uit enkele individuele percelen, verspreid over verschillende dorpen, als uit omvangrijke pachthoeves. Economisch historici beschreven reeds diverse motieven voor het uitbouwen van een patrimonium ver buiten de stad. Drie elementen komen steeds naar voor. Ten eerste was er een kleine groep kopers die percelen aankocht om (ten dele) in het

⁵⁷ RABe, Registratiekantoor Kruishoutem, nr. 54, f. 21: registratie van de verkoop tussen Gilbert Dommer en Pierre François Eggermont, op 24 juli 1807.

⁵⁸ F. Scheelings, 'Oorlog en grondverkoop rond Brussel in het laatste kwart van de 16de eeuw', in J. Craeybeckx en F. Daelemans (eds.), *Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant*, Brussel, 1988, pp. 66-71.

⁵⁹ G. Béaur, *Le marché foncier à la veille de la Révolution*, p. 135.

⁶⁰ D. Nicholas, *Town and countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders*, Brugge, 1971, pp. 312-313; M. Limberger, 'Credit, the land market and the connection between rural and urban economy. The use of perpetual annuities in Aartselaar (Brabant) from the fourteenth to the sixteenth century', in P. Schofield en T. Lambrecht (eds.), *Credit and the rural economy in North-western Europe, c.1200-c.1850*, Turnhout, 2009, pp. 69-70; M. Limberger, *Sixteenth century Antwerp and its rural surroundings*, pp. 189-211.

eigen verbruik te voorzien. Daarnaast maakte grondaccumulatie een vitaal onderdeel uit van het proces waarbij de rijke burgerij en handelsmiddens in de stad zich een adellijke levensstijl aanmaten. Ten derde was er het investeringsmotief: voornamelijk perioden van oorlog en crisis zouden speculatief gedrag vanuit de stad hebben aangewakkerd.⁶¹ Dit blijkt slechts ten dele waar voor de Eekse vastgoedmarkt in de twee oorlogsperiodes.

	Oostenrijkse Successieoorlog			Franse revolutieoorlog		
	voor	tijdens	na	voor	tijdens	na
Ekenaren	63,9%	50,0%	67,2%	62,7%	75,0%	56,8%
jaarlijks gemiddeld verhandelde hectares	6,13	1,84	2,38	2,67	0,72	3,19
gemiddelde verhandelde hectares per transactie	2,67	3,07	0,94	0,89	0,72	0,89
Gentenaars	13,9%	0,0%	8,6%	11,8%	6,3%	15,8%
jaarlijks gemiddeld verhandelde hectares	1,42	-	0,90	1,22	0,09	1,88
gemiddelde verhandelde hectares per transactie	2,85	-	3,38	2,44	0,45	1,76
 totaal buitendorpers	36,1%	50,0%	32,8%	37,3%	25,0%	43,2%
jaarlijks gemiddeld verhandelde hectares	3,37	1,66	2,36	3,53	0,90	3,62
gemiddelde verhandelde hectares per transactie	2,81	2,77	2,09	1,96	1,50	1,29

Tabel 7: Verhouding van de herkomst van de kopers.

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog in Vlaanderen namen de aankopen door mensen van het dorp inderdaad af, ten voordele van buitendorpse investeringen (tabel 7). Die kwamen niet vanuit Gent, aangezien die stad door Franse troepen bezet werd. Het aankoopgedrag in de Franse periode geschiedde dan weer volgens nieuwe patronen. Ekenaren verstevigden hun greep in de wanordelijke eerste jaren van de republikeinse tijd: drie op vier aankopen, tegenover 25 percent door kopers buiten Eke. Deze laatste groep kocht daarentegen wel grotere percelen aan, en na de eeuwwisseling verkregen ze een blijvende greep op de markt. De investeringen van de Gentse burgerij springen het meest in het oog en haalden een nooit geziene hoogte – Gentse investeringen zouden de markt overigens blijvend beïnvloeden. Het waren de institutionele hervormingen die dit mogelijk maakten. Met de notaris als bemiddelaar, steunden stedelingen op een uniek en uniform registratienetwerk dat tegenover alle burgers tegenstelbaar was. Het deed de kopers minder in de geldbeugel tasten: de republikeinse wetgeving, gecodificeerd in 1804, liet de informatiekost gevoelig dalen ten opzichte van de

⁶¹ R. Baetens, 'La "Belezza" Et La "Magnificenza": Symboles Du Pouvoir De La Villa Rustica Dans La Région Anversoise Aux Temps Modernes', in R. Baetens en B. Blondé (eds.), *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat*, Turnhout, 1989, pp. 162-163.

Oostenrijkse periode. Ook inwoners van de Gentse agglomeratie gingen zich nu positioneren op de rurale vastgoedmarkt. Indien ook deze burgers uit onder meer Evergem, Zwijnaarde of Drongen bij de Gentenaars worden geteld, dan blijken de cijfers nog treffender. Maar het meest opmerkelijk zijn de transacties waarbij koper én verkoper woonachtig waren buiten Eke.⁶² Hun activiteit steeg van 12,5 percent op het einde van de achttiende eeuw (1784-1793), over 3,3 percent (1794-1798) tot maar liefst 28,1 percent in de Napoleontische periode (1799-1813). Samen met de normalisatie van de vastgoedmarkt vanaf 1803, was dit cijfer reeds opgeklommen tot één op drie.

	Oostenrijkse Successieoorlog		Franse revolutieoorlog	
	periode	grondrente	periode	grondrente
voor	1731-1735	3,21	1781-1785	1,42
	1736-1740	0,58	1786-1790	0,86
	1741-1745	2,36	1791-1795	1,77
tijdens	1746-1750	1,37	1796-1800	0,88
na	1751-1755	1,90	1801-1805	1,39
	1756-1760	1,66	1806-1810	1,11
	1761-1765	0,83	1811-1815	0,90

Bron: C. Vandenbroeke, 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaal-economische synthese, 14de-20ste eeuw', in *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholiers*, Brussel, 1988, pp. 260-274.

Tabel 8: Gemiddelde grondrente in Eke.

Komt het investeringsgedrag inderdaad overeen met de perioden waarin het interessant was om met vastgoed te speculeren? De evolutie van de grondrente is hiervoor een belangrijke indicator: dit is de verhouding tussen de opbrengsten (pachtprijs) en de grondwaarde (verkoopprijs).⁶³ Hoe hoger de rente, hoe aantrekkelijker het was om gronden op te kopen om ze louter te verhuren. Een hoge rentevoet blijkt niet meteen uit de cijfers tijdens de crisisperioden (tabel 8) – deels omdat de hoge koopprijs de cijfers vervormt. Maar ook de pachtprizen zelf duiden niet meteen op investeringsopportunities. Tijdens de eerste jaren na de Brabantse Omwenteling bijvoorbeeld konden kapitaalkrachtige speculanten gunstige langetermijninvesteringen maken. Maar ten tijde van de komst van de

⁶² In deze analyse van de herkomst van verkopers en verkrijgers zijn enkel de gegevens weerhouden wanneer de woonplaats van de contractanten gekend is.

⁶³ E. Le Roy Ladurie, 'L'histoire immobile', p. 682. Omdat een aaneengesloten reeks jaarlijkse perceelpachtgegevens voor de twee onderzochte periodes tot nog toe onbestaande is, worden hier cijfers van bedrijfspacht gebruikt: C. Vandenbroeke, 'Pachtprijzen en exploitatiekosten in de Vlaamse landbouw in seculair perspectief (14de-20ste eeuw)', in *Liber amicorum Achiel de Vos*, Evergem, 1989, p. 214.

Fransen verviel dit voordeel. Ook het tekort aan krediet in de stad net na 1795 lag aan de basis van deze terughoudendheid.

Rond de eeuwwisseling ging de voorkeur van vastgoedkopers dan weer uit naar heronderhandelde pachtverbintenissen. In het midden van de achttiende eeuw was de helft van de gronden die op de Eekse landmarkt werden verhandeld, met pachtvoorwaarden verzwaaard. Het waren echter niet deze gronden die tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog op de markt kwamen. Voor en na oorlogstijd waren ze duidelijk meer gegeerd. In een derde van alle verkochte pachtgronden tijdens de achttiende eeuw, was het de pachter zelf – of een dicht familielid – die koper was. Hij was immers de gebruiker van het areaal en kende de kwaliteiten ervan. Zo pachtten Ekenaar Louis Bekaert en zijn echtgenote Judoca Vyncke een hele uitbating van ruim zeven hectare met een boerderij, vijf akkergronden en twee weiden. Toen ze in de oogsttijd van 1747 bij hun Gentse pachtheer, baljuw Jacobus Van Coppenholle en diens vrouw Pieternelle Thienpont, om een lagere pacht van veertien Vlaamse ponden per jaar kwamen vragen, zagen ze in dat kopen voordeliger was. Beide partijen kwamen tot een akkoord. Op de betaaldag betaalde het koppel honderdvijftig ponden contant en in het koopcontract werd de resterende som in een jaarlijkse rente van twaalf pond vastgelegd.⁶⁴ Ook het tegenovergestelde kwam voor: verkoper Frans Van der Cruyssen en diens vrouw werden pachter, onder de voorwaarde dat koper Ludovicus Eeckhaute zou helpen bij de bouw van een huis op een van de twee verkochte percelen akkerland.⁶⁵

Na de economische depressie van de jaren 1780 was verpacht akkerland nagenoeg van de vastgoedmarkt verdwenen: het maakte slechts tien percent van de verhandelde landbouwgrond uit. Nochtans gingen pachtgronden het areaal van het Binnen-Vlaanderen van de achttiende en negentiende eeuw steeds meer domineren: in de directe omgeving van Eke was 60 percent (in 1724) tot ruim 85 percent (in 1765) van de benutte oppervlakte pachtland.⁶⁶ Speculanten kochten pas gronden aan in de maanden waarin het pachtcontract eindigde, of wanneer bestaande contracten konden worden herzien.

⁶⁴ RAG, Archief van de schepenbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 63, f. 5: registratie van de onderhandse verkoop tussen Louis Bekaert en Judoca Vyncke enerzijds en Jacobus Van Coppenholle en Pieternelle Thienpont anderzijds, op 13 augustus 1794.

⁶⁵ RAG, Archief van de schepenbank, het leenhof en de parochie Eke, nr. 64, f. 258: registratie van de onderhandse verkoop tussen Frans Van der Cruyssen en Joanne De Keukelaire enerzijds en Ludovicus Eeckhaute en Petronella Vlaemijnck anderzijds, op 28 april 1760.

⁶⁶ E. Vanhaute, 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw', p. 214: Sint-Martens-Latem in 1724 op acht kilometer van Eke en Meigem in 1765 op tien kilometer van Eke.

Tijdens socio-economische crisissen kwamen de onderste lagen van de rurale samenleving het meest onder druk te staan. Dorpssamenlevingen waarin het merendeel van de grondbewerkers kleine tot zeer kleine uitbatingen bezaten, hadden het steeds moeilijker om exogene schokken te verwerken. Daarom werd de grondmarkt zelf aangewend om extreme negatieve schokken op te vangen – zo bewees Zvi Razi voor de Engelse rurale grondmarkt. Het was voornamelijk de economische positie van de rurale middengroepen die achteruit ging.⁶⁷ Iets grotere boeren hadden immers een voldoende grote buffer om zonder veel problemen de barre tijden door te komen – daartegenover leefden diegenen op de laagste sporten van de sociale ladder, die vaak geen eigenbezit (meer) hadden. Het verkopen van de uitbating als laatste strohalm lijkt alvast geen overlevingsstrategie te zijn geweest tijdens de Frans-Oostenrijkse oorlogsperiodes (tabel 9). Daarvoor was de netelige politiek-economische constellatie niet bedreigend genoeg. De rurale bevolking deed weliswaar beduidend meer vastgoed van de hand tijdens de eerste onderzochte periode, maar het aantal transacties en de door hen verkochte oppervlakten lagen laag. De Franse revolutieperiode was zelfs helemaal geen reden tot verkoop – hooguit werden transacties uitgesteld naar voor de vastgoedmarkt meer gunstige tijden. Of tot wanneer de wetgever het nieuwe institutionele raamwerk bestendigde. De proletariseringsprocessen die ongetwijfeld ook in Eke plaats vonden, en die veroorzaakt werden door onteigeningen, kwamen er niet zozeer door oorlog. Ze waren veeleer het resultaat van een aanhoudende fiscale- en bevolkingsdruk in tijden voorafgaand aan de conflicten en economische herstelperiodes.

	Oostenrijkse Successieoorlog			Franse revolutieoorlog		
	voor	tijdens	na	voor	tijdens	na
Ekenaren	19,2%	60,0%	53,1%	73,2%	43,8%	46,6%
jaarlijks gemiddeld verhandelde hectares	1,08	0,26	0,89	5,08	1,16	2,78
gemiddelde verhandelde hectares per transactie	2,17	0,43	1,11	1,04	1,16	0,91
Gentenaars	34,6%	20,0%	31,3%	15,5%	6,3%	8,9%
jaarlijks gemiddeld verhandelde hectares	2,34	0,14	1,09	1,17	0,04	1,40
gemiddelde verhandelde hectares per transactie	2,60	0,69	1,63	1,06	0,22	2,63
totaal buitendorpers	80,8%	40,0%	46,9%	26,8%	56,3%	53,4%
jaarlijks gemiddeld verhandelde hectares	4,39	1,65	1,76	2,55	0,46	4,03
gemiddelde verhandelde hectares per transactie	2,09	4,11	1,47	1,34	0,77	1,21

Tabel 9: Verhouding van de herkomst van de verkopers.

⁶⁷ Z. Razi, 'Family, land and the village community in later Medieval England', *Past & Present*, 93 (1981), pp. 19-22.

Besluit

Anders dan in voorgaande eeuwen, had de achttiende-eeuwse plattelandsbevolking tijdens het krijgsgeschiedenis niet of nauwelijks af te rekenen met plunderingen, brandschattingen en oogstvernielingen. Landbouwers in een Scheldedorp zoals Eke hoefden hoogstens hand- en spandiensten te leveren. Toch hadden de oorlogstijden nog een onmiddellijke impact op het dagdagelijkse economische leven van het Gentse platteland, wat we in deze bijdrage hebben gemeten aan de hand van de vastgoedmarkttransacties tijdens de twee heel verschillende Frans-Oostenrijkse conflicten. De Oostenrijkse Successieoorlog was het sein voor de Fransen om de stad Gent te bezetten; vijftig jaar later volgde een bezettingsoorlog die resulteerde in de aanhechting van het voormalige graafschap Vlaanderen aan de Franse republiek. Met deze inlijving maakten de Ekenaren definitief kennis met de nieuwe, moderne samenleving.

Tijdens de twee oorlogen stagneerde het initiatief en de kapitaalsomzet volgens een opvallend gelijkaardig patroon. Aankopen werden uitgesteld en nadat de onzekerheid was geweken, ging de heropleving van de vastgoedmarkt stevast gepaard met een korte, bovenmatige compensatieperiode. Net tijdens deze haast ongeremde recuperatiemomenten, wakkerde het hernieuwde vertrouwen en veiligheid de speculatieve aankopen aan. Dat oorlogstijd tot een versnelde onteigening zou leiden, behoeft dus enige nuance voor de tweede helft van de achttiende eeuw. Na de compensatieperiode typeerde een zekere continuïteit de normalisatie van de vastgoedmarktactiviteit, zeker rond het midden van de achttiende eeuw. Enkele typische en voortschrijdende tendensen zetten zich door tot het begin van de daaropvolgende eeuw: boerderijgronden werd verder naar akkers opengebrouwen, akkerland bleef gegeerd, grondprijzen stegen gestaag maar de verkochte percelen verkleinden. Maar de eeuwwisseling bracht ook structurele veranderingen aan de vastgoedmarktdynamiek aan. Het meest opmerkelijk is de veranderende verhouding tussen stad en platteland. Dit patroon verdient op zijn minst een meer diepgaande analyse en verder institutioneel onderzoek. Enkele jaren nadat het Franse republikeinse leger in de lente van 1794 Vlaanderen binnenviel, konden buitendorpers en voornamelijk Gentse burgers immers hun greep op het rurale economische leven definitief vestigen. In een nieuwe burgermaatschappij, gestoeld op een andere burgerlijk-fiscale organisatie die de vastgoedmarkt vorm gaf, was het voor stedelingen interessanter en eenvoudiger om van buitenaf te investeren. Nieuwe instellingen namen de onzekerheid en twijfels weg die niet alleen in oorlogstijd bestonden, maar die hier en daar ook deel uitmaakten van de vroegmoderne vastgoedwerking zelf.

Bijlage 1: vergelijking van de vroegmoderne vastgoedmarkt-activiteit in het noorden van West-Europa (1550-1850)

	Periode	Verhandeld areaal
Vlaanderen		
Eke	1710-1719	1,9%
Eke	1749-1863	1,00%
Eke	1799-1813	0,71%
Eke	1846	1,80%
Graafschap Evergem	ca. 1550	1,85%
Okegem	1750-1794	0,42%
Brabant		
Heerlijkheid Kruikenburg	ca. 1550	0,43%
Nederland		
Gelderland	1515-1518	0,9%
Gelderland	1542-1557	2,0%
Zeeuws-Vlaanderen	1680-1847	1,6%
Frankrijk		
Janville (Bassin van Parijs)	1760-1789	1,18%
Maintenon (Bassin van Parijs)	1760-1789	0,66%
Rennes (Bretagne)	1760-1789	2,0%
Domfront (Normandië)	1789-1815	0,8%
Duitsland		
Schöningen (Nedersaksen)	1661-1801/1808	0,1%
Neckarhausen (Zwaben)	1700-1709	1,2%
Neckarhausen (Zwaben)	1740-1749	1,4%
Neckarhausen (Zwaben)	1780-1789	2,6%
Zwitserland		
Oberrieden (kanton Zürich)	1770-1779	1,74%
Oetwil (kanton Zürich)	1770-1779	4,02%
Schöfflisdorf (kanton Zürich)	1770-1779	1,86%

Bronnen: T. Wieme, *De rurale immobiliënmarkt in Vlaanderen (18de eeuw)*, pp. 34-35; H. Van Isterdael, 'Evolutie van de grond-en pachtprizen te Okegem (17de-18de eeuw)', *Het Land van Aalst*, 32 (1980), p. 195; N. De Vijlder, 'De rurale grondmarkt in Zuid-Brabant (15de-16de eeuw)', *Eigen schoon en de Brabander*, 96 (2013), pp. 492-495 (de heerlijkheid Kruikenburg = Ternat, Sint-Kathelijne Lombeek en Wambeek); B. Van Bavel en P. Hoppenbrouwers, 'Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle Ages-19th century). Introduction', in B. Van Bavel en P. Hoppenbrouwers (eds.), *Landholding and land transfer in the North Sea area*, Turnhout, 2004, p. 29.

Bijlage 2: de Eekse vastgoedmarktactiviteit (1734-1763 en 1784-1813)

Periode	(A)	(B)	(C)	(D)
1734	7	0,65	510,7	73,0
1735	7	0,96	587,9	98,0
1736	5	1,09	88,6	22,1
1737	7	0,77	264,5	44,1
1738	9	2,74	429,1	47,7
1739	6	1,05	157,9	26,3
1740	5	0,18	1011,8	252,9
1741	21	3,93	2288,3	120,4
1742	15	1,38	1149,9	82,1
1743	7	0,49	388,2	55,5
1744	1	0,16	110,6	110,6
1745	2	0,22	476,4	238,2
1746	5	1,00	333,5	66,7
1747	1	0,64	92,7	92,7
1748	5	0,18	1155,5	231,1
1749	4	0,42	518,3	129,6
1750	9	0,89	866,0	96,2
1751	15	2,46	749,1	53,5
1752	6	0,83	498,5	83,1
1753	12	1,87	1019,0	101,9
1754	8	0,66	1617,3	231,0
1755	18	2,01	2678,3	148,8
1756	4	0,57	411,8	102,9
1757	10	0,76	1744,7	193,9
1758	8	1,16	497,8	71,1
1759	10	1,02	991,0	110,1
1760	7	1,22	755,7	108,0
1761	6	0,20	3989,6	797,9
1762	3	0,21	274,4	91,5
1763	12	0,75	1245,6	103,8
1784	9	0,77	2324,2	258,2
1785	9	0,99	1205,8	134,0
1786	14	2,58	2985,1	213,2
1787	5	0,44	1424,0	284,8
1788	22	1,06	8848,8	442,4
1789	8	0,46	1573,6	224,8
1790	7	0,96	1902,9	475,7
1791	4	0,78	927,1	309,0

Periode	(A)	(B)	(C)	(D)
1792	4	1,16	666,8	166,7
1793	2	0,17	245,4	122,7
1794	2	0,11	42,3	42,3
1795	0	-	-	-
1796	0	-	-	-
1797	1	0,09	144,1	144,1
1798	15	0,75	740,7	105,8
1799	5	0,12	95,8	95,8
1800	17	1,80	2881,7	320,2
1801	14	0,82	2211,1	221,1
1802	19	0,46	685,2	97,9
1803	6	0,24	292,2	146,1
1804	10	0,05	981,0	327,0
1805	7	0,34	541,6	135,4
1806	8	0,55	677,4	112,9
1807	6	0,67	1006,3	167,7
1808	8	1,11	1006,5	167,7
1809	11	0,97	1645,2	164,5
1810	11	1,47	1314,4	119,5
1811	8	0,92	737,6	92,2
1812	9	0,69	929,1	132,7
1813	7	0,48	1281,1	213,5

Legende:

(A) = aantal transacties; (B) = commercialisatievoet (in percentages); (C) = verhandeld kapitaal (in hectoliter rogge); (D) = gemiddelde transactieprijs (in hectoliter rogge).

“ZONNIGE DROMEN BEZIELEN DE NIEUWE JEUGD”

Een prosopografie van de studentenpopulatie van de Vlaamse Hogeschool (1916-1918)¹

Kristof Lookx

*Bij het zien van het beloofde land stonden ze allen spontaan recht
en zongen geestdriftig de verzen van Albrecht Rodenbach:
“Zie ’t Oosten bloost en Vlaanders zonne gaat aan ’t dagen!”*

Hoogstudent Marcellijn De Wulf²

Inleiding

Het cultuurflamingantisme wist vanaf 1910 de vernederlandsing van de Gentse universiteit tot een brandpunt te maken van de Belgische politiek. Het beoogde doel was de Vlaamse cultuur op te waarderen via het hoger onderwijs en een weerwoord te bieden aan de Franstalige dominantie van het maatschappelijk leven. Een groots opgezette campagne in talloze steden en gemeenten ijverde ten voordele van een Vlaamse Hogeschool, maar de ingezette beweging kon weinig tastbare bewijzen van succes voorleggen.³ Dit verklaart mede waarom een deel van de Vlaamse Beweging radicaliseerde aan de vooravond van de Eerste

¹ Het artikel is een herwerking van de eindverhandeling voorgelegd aan de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent voor het behalen van de graad van Master of Arts in de Geschiedenis. K. Lookx, *Vlaamse studenten, komt naar Gent! Prosopografie van de studentenbevolking aan de Vlaamse Hogeschool 1916-1918*, Universiteit Gent, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Gent, 2013. Ik dank prof. dr. Christophe Verbruggen en de recensenten voor de raad en verbeteringen bij de totstandkoming van het artikel. De titel verwijst naar een uitspraak van de Gentse student Jozef Sack tijdens de plechtige opening van de Vlaamse Hogeschool op 24 oktober 1916: “Zonnige dromen bezielen de nieuwe jeugd. Leve de Gentsche Vlaamse Hoogeschool!”. M. De Wulf, ‘Hoe het roerde en poerde te Gent’, *Hou ende Trou, vereniging der ex-gandavenses 1916-1918*, 2 (1972), p. 7.

² Marcellijn De Wulf getuigde over de aankomst van 17 studenten uit de omgeving van Antwerpen en Sint-Niklaas te Gent op 23 oktober 1916. M. De Wulf, ‘Hoe het roerde en poerde te Gent’, p. 6.

³ Voor een summier overzicht, zie: E. Witte, ‘Cultuurflamingantisme’, in E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen (eds.), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2005, pp. 147-153.

Wereldoorlog. De Duitse autoriteiten speelden handig in op de heersende desillusies via de *Flamenpolitiek*. De ambitie was Vlaanderen te binden aan het *Reich* door in zeker mate autonomie toe te staan op vlak van cultuur en binnenlandse politiek. Het middel daartoe was de inrichting van het Nederlandstalig hoger onderwijs en de ontwikkeling van een eigen parlement. Vandaar dat het bezettingsregime bondgenoten vond in het radicaal flamingantisch milieu. Voor het activisme was de bezetting een uitgelezen kans om niet verkregen rechten op te eisen en het taalvraagstuk voorgoed te beslechten. Het gevolg was een gepolariseerde Vlaamse Beweging, waarvan een deel collaboreerde en een deel protesteerde.⁴

Ondanks het maatschappelijk draagvlak dat de Vlaamse Beweging verwierf in de vooroorlogse periode, verkoos het gros van de flaminganten en het Gentse professoraat geen verbond te sluiten met de bezetter en het vaderland trouw te blijven.⁵ Het activisme mocht dan wel handelen vanuit een onrechtidee, het samenwerkingsverband met de bezetter was ontegensprekelijk een politieke daad, namelijk landverraad op het hoogste niveau. Bovendien ontwikkelde zich een sterke antipathie tegen de Duitsers, onder meer ten gevolge van de Belgische neutraliteitsschending, de Duitse verschrikkingen ten aanzien van de bevolking en de vergaande economisch-financiële uitbuiting van het land. De Duitse inmenging in het vernederlandsingsproces werd dus niet overal in dank afgenomen.⁶ Kortom, wie zijn lot verbond aan de Vlaamse Hogeschool verloor onherroepelijk de gratie van de natie. De instelling werd dan ook minachtend de *von Bissinguniversiteit* betiteld, wijzend op haar initiatiefnemer en bovenal haar collaborerend karakter.

Het protest kon alvast de ingezette beweging niet stoppen. Bij de officiële opening van de Vlaamse Hogeschool op 24 oktober 1916 benadrukte rector Peter Hoffmann de sociale rol van de universiteit en de belangrijke taak die was weggelegd voor de studenten. Vanuit een paternalistisch denkbeeld benadrukte de rector dat, naast het verwerven van kennis, de volksontwikkeling primordiaal was, en dat de studenten zich dienden te ontwikkelen tot de voorvechters van het Vlaamse volk. Tevens moest de universiteit ontdaan worden van haar elitair

⁴ S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 1997, pp. 142-143.

⁵ R. Mantels, *Gent: een geschiedenis van stad en universiteit*, Brussel, 2013, pp. 50-51.

⁶ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 145; J. Horne en A. Kramer, *German atrocities, 1914: a history of denial*, New Haven, 2001, p. 9 en p. 215.

karakter.⁷ De doelstelling was bijgevolg een soort mini-maatschappij van het toekomstige Vlaanderen te creëren. Dusdanig onderstreepte het activisme zijn basisvisie: breken met de vooroorlogse machtsstructuren om de toekomst van Vlaanderen te verzekeren.⁸

Gezien al de inkt die gevloeid is over het vernederlandsingsproces vóór en tijdens de Eerste Wereldoorlog, is het opmerkelijk dat de studentenbevolking van de Vlaamse Hogeschool nauwelijks aandacht kreeg.⁹ Nochtans kon de academische instelling enkel bestaan bij gratie van studenten en was een inschrijving, gezien de algemene afkeer, allerm minst een evidente keuze. Dat werd duidelijk bij de opening in 1916, toen de Belgische regering in ballingschap aankondigde om geen enkel diploma te erkennen.¹⁰ En na de oorlog werden de studenten maatschappelijk gestraft – mits enkele uitzonderingen – door ze systematisch uit het Belgische universitaire veld te weren.¹¹ De gekoesterde wrok werd des te meer aangetoond toen de Université de Gand in 1919 haar deuren opende. Op 16 januari 1919 verkreeg Joseph Gheysens uit Passendale als eerste ingeschreven student het studentnummer 47451. Het was hetzelfde rolnummer dat Reimond Rens uit Gent destijds kreeg bij zijn inschrijving op 9 oktober 1916 als eerste Vlaamse hogeschoolstudent. Op deze manier schreef de opnieuw Franstalige instelling de Vlaamse Hogeschool letterlijk uit de universitaire geschiedenis.¹²

Om de bestaande lacune in het onderzoek op te vullen, richt deze bijdrage zich op de studentenbevolking van de Vlaamse Hogeschool tijdens de Grote

⁷ Volgens rector Hoffmann diende de universiteit zich open te stellen voor alle Vlamingen: “Zij [de Vlaamse Hogeschool] is echter, hoewel van een bepaald standpunt uit dezelfde, in een nieuwen bodem overgeplant, den echten Vlaamschen bodem, en groeit niet meer in een aristocratisch afgesloten park, maar in open veld, toegankelijk voor alle Vlamingen, die zich aan hare vruchten willen laven.” Verder had de rector een duidelijke boodschap voor de aanwezige studenten: “Ulieden is het vergund de eersten een hooger onderwijs in eigen taal te genieten. Dat veronderstelt natuurlijk, volgens mij, dat al wat gij leert, dat al de kennis die gij verwerft, op de eene of andere wijze tot nut moet strekken van het Vlaamsche land en van het Vlaamsche volk; den tijd, dien gij aan uw studiën besteedt, moet gij dus beschouwen als een tijd van voorbereiding om eens met al uwe krachten het Vlaamsche land en het Vlaamsche volk te kunnen dienen. In zooverre is het hoogste doel, dat gij kunt stellen, de opbeuring, de ontwikkeling, de veredeling van het Vlaamsche volk en vooral de heeling van zijn wonden en het herstel van zijn eigenaar en zijn oorspronkelijkheid.” *Hoogeschool te Gent: plechtige opening op 21 en 24 oktober 1916*, Gent, 1916, p. 36 en p. 46.

⁸ M. De Ridder, ‘Ook een politieke invloed moet van onze Alma Mater uitgaan: Staatskunde en activisme bij Robert Van Genechten’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 70/2 (2011), p. 176 en p. 183; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 144-145 en p. 484.

⁹ Enkele suggesties met betrekking tot de studenten: D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 173-190 en pp. 346-362; T. Heyse, *L’Université flamande*, Gand, 1918-1919, pp. 258-283; A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, Gent, 1982, pp. 45-47.

¹⁰ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 166.

¹¹ Universiteitsarchief Gent (verder UAG), 4A2/4 doos 188.324 strafbundel (oorlogsomstandigheden); D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 470; M. Deckers, ‘Strafrechtelijke vervolging van het activisme. Deel II: De maatschappelijke invloed’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 61/3 (2002), pp. 195-197.

¹² UAG, 4A4/3 1916-1917 en 1919-1920, inschrijvingsregister op rolnummer.

Afbeelding 1: Studenten Vlaamse Hogeschool, 1917-1918. Onderaan: Fabian Achtergael (uiterst links), Gerard Van De Steen (tweede links), Albert Van de Poel (centraal), Frans Mariman (tweede rechts) en Albert d'Haese (uiterst rechts). Bovenaan: Jan Vanden Driessche (tweede links), Emiel Deloose (derde links), Arthur Broekaert (centraal), August Verdyck (tweede rechts) en Paul Flamée (uiterst rechts). (Leuven, Universiteitsarchief, Fotoverzameling Archief en Museum van het Vlaams Studentenleven).

Oorlog. Door middel van de prosopografische onderzoekstechniek, een collectieve biografie op basis van gemeenschappelijkheid, werd een multivariabele analyse gemaakt van de studenten als groep. De voornaamste bronnen betroffen de inschrijvingsregisters van de universiteit. Zo werd het rolnummer, de naam, de leeftijd, de inschrijvingsdatum, de studiekeuze, het statuut (regelmatige of vrije student), de woonplaats in Gent en het adres of de woonplaats van de ouders achterhaald. Vervolgens ondersteunden brieven, memoires en literatuur de data kwalitatief, en kon het inschrijvingsgedrag gekoppeld worden aan de uitgedragen boodschap van de Vlaamse Hogeschool. Twee hoofdvragen staan in dit artikel centraal. Wat leert het studentenaantal over de aantrekkingskracht van de Vlaamse Hogeschool, en welk motief lag ten grondslag om zich in te schrijven als student? Een tweede vraag peilt naar het profiel van de studenten. Op welke manier bepaalden het sociaal milieu en de regionale omgeving het inschrijvingsgedrag?

1. De aantrekkingskracht van de Vlaamse Hogeschool

In maart 1916 nam gouverneur-generaal Moritz Freiherr von Bissing de definitieve beslissing om de Vlaamse Hogeschool te openen. De ‘onderkoning’ van België wijzigde het Koninklijk Besluit van 9 december 1849, waardoor het Frans niet meer de enige voertaal was van het hoger onderwijs in België.¹³ Tevens werd een propagandacampagne opgestart om de legitimiteit van het initiatief te benadrukken. Op deze manier trachtten de Duitse autoriteiten en de activisten een personeels- en studentenbestand uit te bouwen, zodat de Vlaamse Hogeschool het pronkstuk zou worden van de gedeelde inzet. Om studenten te rekruteren werden brochures uitgegeven en wervingssecretariaten opgericht te Brussel, Antwerpen en Gent. Het nodige succes bleef echter uit. Aan de grondslag hiervan lagen – volgens de Duitse leiding althans – het heersende patriotisme onder de jongeren, de afwijzing van de universiteit door de Belgische regering in ballingschap, de geïsoleerde ligging van de Arteveldestad, en het hoger onderwijs dat reeds twee jaar stil lag.¹⁴ In een ultieme poging richtten vooraanstaande activisten en studentenleiders het woord tot de studenten op enkele massavergaderingen aan de vooravond van de opening.¹⁵ Opnieuw bleken de initiatieven niet het verhoopte succes op te leveren, want bij de opening van de Vlaamse Hogeschool in oktober 1916 waren slechts 41 studenten ingeschreven, terwijl het professorenkorps 43 docenten telde.¹⁶ Student Wies Moens merkte op dat “men de Gentse franskiljons [kon] horen spotten, dat de ‘Vlaamse’ universiteit méér professoren telde dan studenten”.¹⁷

De inschrijvingsbereidheid van studenten stond alvast in schril contrast met de voor- en naoorlogse periode, zoals grafiek 1 laat zien. Vóór het uitbreken van het wereldconflict nam het aantal studenten gestaag toe, met academiejaar 1913-1914 als hoogtepunt: liefst 1315 studenten schreven zich toen in. Ook na de oorlog kon de universiteit opnieuw het bestand van de vooroorlogse periode berei-

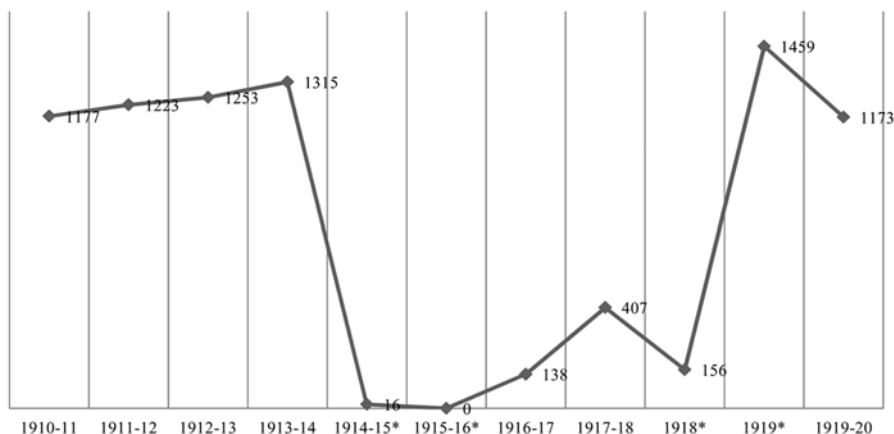
¹³ De ‘onderkoning van België’ is een verwijzing naar de beschrijving van gouverneur-generaal Moritz von Bissing door historica Sophie De Schaepdrijver: “Von Bissings positie als ‘onderkoning’ in Brussel onderstreepte het koloniale aspect van het Duitse gezag in België. De gouverneur-generaal ontving zijn macht rechtstreeks van de keizer en was regering noch parlement in Berlijn rekenschap verschuldigd. Als gevolg daarvan was het beleid in Brussel niet aan democratische controle vanuit Duitsland gebonden [...] en bezat de gouverneur-generaal in het bezette land een vrijwel onbeperkt gezag”. S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, p. 130; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 141-142.

¹⁴ E. Langendries, *De Vlaamse hogeschool te Gent (1916-1918)*, Gent, 1984-1985, pp. 487-495.

¹⁵ A.L. Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging?: bijdragen tot de geschiedenis van den strijd voor de zelfstandigheid van Vlaanderen*, Kapellen, 1932, p. 426.

¹⁶ UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 160.

¹⁷ W. Moens, ‘Het activistisch avontuur en wat er op volgde’, *Dietsland Europa*, 11/7 (1966), p. 12.

Grafiek 1: Totaal aantal inschrijvingen Universiteit Gent, 1910-1920. Opmerking (*): 1914-1915, 1918 (Vlaamse Hogeschool) en 1919 (Universiteit de Gand) zijn onvolledige jaren. Tijdens het jaar 1915-1916 bleef de universiteit gesloten. (Bron: UAG, 4A4/3 1914-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; A.-M. Van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, Gent, 1982, p. 38).

ken. Indien enkel de absolute cijfers in rekening worden gebracht, blijkt de periode van de Vlaamse Hogeschool een dieptepunt te vormen. De Vlaamse Hogeschool trok in het eerste jaar in totaal 138 studenten aan en voor het tweede jaar schreven zich 407 studenten in. In de maand oktober 1918 waren reeds 156 studenten ingeschreven, maar gezien de oorlog ten einde liep, werden geen verdere inschrijvingen opgenomen. In totaal waren 477 studenten ingeschreven aan de Vlaamse Hogeschool, waaronder 21 Duitse militairen en 31 studentes.¹⁸

In de historiografie wordt de sterke terugval van het aantal studenten vaak gehanteerd om het succes van de activistische instelling in vraag te stellen. Deze tendens wordt versterkt door de vergelijking te maken met het academiejaar 1913-1914 en door het feit dat de Gentse hogeschool de enig geopende universiteit was in België tijdens de oorlog.¹⁹ Onder meer historicus Lode Wils concludeert daarom dat het aantal studenten ‘katastrofaal laag’ was. Bovendien wijst Wils op het feit dat een inschrijving aan de activistische instelling tal van voorde-

¹⁸ UAG, 4A4/3 1913-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, p. 38.

¹⁹ Naar schatting kende de vooroorlogse periode in België een bestand van 8500 studenten, verdeeld over de vier universiteiten (de Rijksuniversiteiten Gent en Luik, de Katholieke Universiteit Leuven en de Vrije Universiteit Brussel), zie: S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, p. 33.

len met zich meebracht, gaande van studiebeurzen en vrijstellingen van dwangarbeid tot extra vleesrantsoenen en andere lokmiddelen. De auteur besluit dat de aanwervingspolitiek faalde, omdat de Belgische regering had besloten geen enkel diploma te erkennen en het episcopaat zich krachtadig had gedistantieerd van het vernederlandsingsinitiatief.²⁰ Daniël Vanacker, die het Gentse activisme onderzocht, nuanceerde echter Wils' visie. Vanacker merkte op dat er een gebrek bestond aan oudejaarsstudenten, omdat zij vochten aan het front, krijgsgevangen waren of studeerden in het buitenland. Verder stelt hij dat de universiteit met verschillende problemen kampte: er bestond geen volledig studieprogramma, want enkel de eerste jaargangen waren volledig ingericht; er was een personeelstekort en de Arteveldestad lag geïsoleerd als hoofdzetel van het *Etappegebied*.²¹ Beide auteurs wijzen wel op de sterke publieke tegenkanting als een rem op het inschrijvingsgedrag. Bovendien sloot het vernederlandsingsproces bij voorbaat Walen en buitenlanders uit, terwijl deze groep ongeveer de helft vertegenwoordigde van het studentenbestand in 1913-1914.²² De discrepantie tussen beide periodes was met andere woorden minder uitgesproken. De Vlaamse Hogeschool trok in het eerste jaar 126 studenten uit Vlaanderen aan en kende dus een sterke afname van het aantal studenten. In het volgende jaar waren 385 Vlaamse studenten ingeschreven. Ondanks de sterke publieke afkeer en de oorlogscontext betekende dat meer dan een verdrievoudiging. Daarenboven wijzen de 155 Vlaamse inschrijvingen uit oktober 1918 op een stijgende evolutie van het totale aantal studenten.²³

1.1 Een toevloed aan vrije studenten

Op basis van deze stijgende evolutie besluiten dat de Vlaamse Hogeschool meer sociale aanvaarding kreeg, zou een brug te ver zijn. Sinds de opening startte het Duitse bezettingsregime immers met de massale mobilisatie van arbeidskapitaal, een fenomeen dat overigens nog uitbreiding kende naarmate de oorlog in het nadeel van Duitsland evolueerde.²⁴ De dwangarbeid stond met andere woorden

²⁰ L. Wils, *Flamenpolitiek en aktivisme: Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 1974, pp. 167-168.

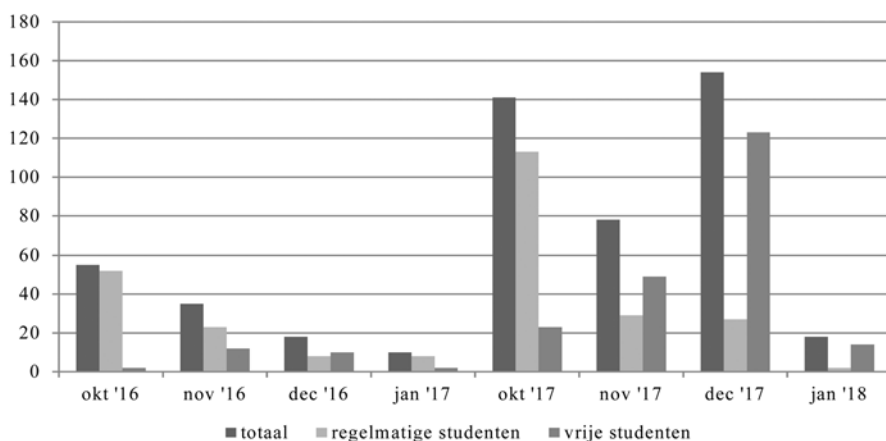
²¹ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 173-174.

²² Het bestand van 1315 studenten in 1913-1914 was als volgt verdeeld (op basis van de geboorteplaats in het inschrijvingsregister): 661 uit Vlaanderen (50%), 266 uit Wallonië (20%) en 376 uit het buitenland (29%). Wat betreft de buitenlandse studentenbevolking kwam 84% uit Europa, 8% uit Zuid-Amerika, 6% uit Azië en 1% uit Afrika. Van 12 studenten (1%) is de nationaliteit onbekend. UAG, 4A4/3 1913-1914, inschrijvingsregister op rolnummer.

²³ UAG, 4A4/3 1913-1914 en 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

²⁴ J. Thiel, *Menschenbassin Belgien: Anwerbung, Deportation und Zwangarbeit im Ersten Weltkrieg*, Essen, 2007, pp. 103-104, p. 123 en p. 128.

haaks op de doelstellingen van de *Flamenpolitik* en zette van meet af aan druk op het welslagen van het vernederlandsingsinitiatief.²⁵ Volgens historicus Luc Vandeweyer was “in de ogen van de bevolking [...] het parallellisme tussen opeisingen en activisme een feit en dat verklaart mede de explosie van anti-Vlaamsgezindheid tijdens en na de bevrijding”.²⁶ Daarentegen bood een inschrijving aan de Vlaamse Hogeschool een vangnet tegen een mogelijke opeising, omdat de Duitse autoriteiten het enigszins toestonden. Het is net dat element dat vaak de doorslag geeft in de historiografie om de stijging van het aantal studenten te verklaren. Vandaar het belang om het inschrijvingsgedrag te onderwerpen aan een analyse en na te gaan of de dwangarbeid weldegelijk de stijging in de hand werkte.

Grafiek 2: Totaal aantal maandelijkse inschrijvingen Vlaamse Hogeschool, 1916-1918 (Bron: UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30 inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1918).

²⁵ Het arrest van 3 oktober 1916 stelde dat iedereen die in staat was te werken, daartoe verplicht kon worden (ook buiten de eigen verblijfplaats). Wie weigerde, werd op slag gevangen genomen of kreeg een zware geldboete. De besluitwet had enkel betrekking op het *Etappegebied* en het *Operationgebied*, maar was klaar en duidelijk gericht aan alle bezet gebied. Het veroorzaakte een storm van protest, zowel nationaal als internationaal. De conventie van Den Haag uit 1907 verbood immers het opeisen van arbeidskrachten. Volgens de internationale regels was het illegaal om burgers hun woonvrijheid te ontnemen. Bovendien werden de arbeiders verplicht landverraad te plegen, want zij werden voornamelijk ingezet voor het graven van loopgraven, het werken aan de militaire spoorlijnen of het zwoegen in de steengroeven, mijnen en fabrieken in Duitsland. F. Passelecq, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, Paris, 1928, pp. 95-96; F. Passelecq, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen: historische en economische studie*, Leuven, 1917, pp. 5-7.

²⁶ L. Vandeweyer, 'Collaboreren en arbeiders deporteren! Dilemma's voor activisten en Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Broed en Rozen*, 1/4 (1996), p. 30.

Om de beweegreden van een inschrijving te achterhalen, is de opdeling tussen regelmatig ingeschreven studenten en vrije leerlingen aangewezen. De eerste groep had het doel een diploma te behalen, terwijl de vrije studenten – althans op papier – slechts een algemene vorming nastreefden. Doorheen haar korte geschiedenis trok de Vlaamse Hogeschool 99 regelmatige en 36 vrije studenten aan in 1916-1917, en 172 regelmatige en 219 vrije studenten in 1917-1918.²⁷ Grafiek 2 geeft een overzicht van het aantal maandelijkse inschrijvingen, opgedeeld in regelmatige en vrije studenten.²⁸ Wat onmiddellijk in het oog springt, is de sterke discrepantie tussen beide academiejaren. Het aantal studenten in 1917-1918 was sterk toegenomen ten opzichte van het openingsjaar en het aantal vrije leerlingen oversteeg het aantal regelmatige studenten.²⁹

Het eerste academiejaar trok een beperkt aantal studenten aan en de inschrijvingen kenmerkten zich door een normaal verloop. De meerderheid was in oktober als regelmatige student ingeschreven en het aantal vrije inschrijvingen bleef eerder beperkt.³⁰ Het betekent dat de verplichte arbeidstewerkstelling, die doorgang vond sinds de opening van de hogeschool, geen uitgesproken invloed kende op het aantal inschrijvingen. Het kleine aantal werd mede in de hand gewerkt doordat de universiteit pas in december 1916 besliste vrije leerlingen te tolereren. Het geeft aan dat het merendeel van de studenten uit het openingsjaar naar de Vlaamse Hogeschool trok om de uitgedragen boodschap – de universiteit als symbool van het ontvoogde Vlaanderen – kracht bij te zetten. Wat betreft het tweede academiejaar is een afwijkende evolutie merkbaar. Enerzijds toont de maand oktober 1917 dat het aantal regelmatige inschrijvingen gevoelig toenam ten opzichte van het vorige jaar.³¹ Er mag aangenomen worden dat de propaganda ten voordele van de Vlaamse Hogeschool meer studenten kon overtuigen naar Gent te trekken. Nogal wat hoogstudenten hadden immers een deel van hun vakantie opgeofferd om propaganda te voeren.³² Anderzijds nam het aantal

²⁷ Cijfers op basis van inschrijvingsregisters en faculteitslijsten. Van 3 studenten is niet geweten met welk statuut zij waren ingeschreven in 1916-1917. Het totaal aantal onbekende inschrijvingen in 1917-1918 komt neer op 16 studenten. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30 inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1918.

²⁸ Enkel de maanden oktober tot januari werden weergegeven, omdat het aantal inschrijvingen na januari steeds beperkt bleef tot enkele studenten. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

²⁹ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30, inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1918.

³⁰ Bij de 36 vrije inschrijvingen uit 1916-1917 waren 9 Duitse militairen en 2 vrouwelijke familieleden van professoren. UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; UAG, 4A2/4 doos 183.30 inschrijvingen, lijsten der studenten 1916-1917.

³¹ In totaal waren 141 studenten ingeschreven in oktober 1917. Daarmee was het totale aantal van het openingsjaar overtroffen. In totaal schreven zich 118 studenten in op regelmatige basis. UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

³² D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 348.

vrije studenten vanaf november de bovenhand, met december als hoogtepunt. Maar liefst 123 vrije studenten waren in december 1917 ingeschreven op een totaal van 154 inschrijvingen. Bovendien daalde de gemiddelde leeftijd gevoelig van 23,7 jaar in november tot 20,4 jaar in december. De gemiddelde leeftijd van de studenten uit november impliceert dat de opeisingen van jongeren relatief beperkt bleef, terwijl de omgekeerde redenering kan gemaakt worden voor de maand december.³³

Vooraf de beslissing om de scholen te sluiten omwille van een kolentekort eind november 1917 moet hiermee in verband gebracht worden. De leerlingen van het middelbaar onderwijs verloren het vangnet om een eventuele opeising te ontlopen en werden door de Duitse autoriteiten aanzien als werklozen. Om hieraan tegemoet te komen, besliste de universiteit in overleg met de bezettende macht om jongeren uit de laatste klas en bij uitzondering de voorlaatste klas van de middelbare scholen te gedogen. De Duitsers bevelen wel het aantal te beperken en enkel leerlingen toe te laten die over de nodige kwalificaties beschikten. Op deze manier trachtte de universiteit enige sympathie af te dwingen van de bevolking, maar het kon de algemene minachting niet wegnemen.³⁴ Bovendien waren het voornamelijk Gentse jongens uit het atheneum en de colleges die hun toevlucht zochten tot de universiteit. Dit vooral omdat sporen naar Gent zowat uitgesloten was en de opeisingen van arbeidskrachten in het *Etappegebied* uiterst scherp waren, gezien het gebied onder strenge militaire controle stond. Een kleine 80% van de vrije studenten uit december waren jongeren uit de Arteveldestad.³⁵ Daarnaast had de sluiting der scholen een invloed op het aantal vrouwelijke studenten dat zich inschreef. Terwijl het openingsjaar slechts vier studentes verwelkomde, steeg hun aantal tot 30 inschrijvingen in 1917-1918. Dat aantal was overigens ongezien in vergelijking met de vooroorlogse periode. Bijna alle studentes waren gelieerd aan het onderwijs, omdat ze lerares waren, ervoor studeerden of familiebanden hadden met professoren. Zij steunden het vernederlandsingsoffensief en trokken naar de universiteit om bij te studeren.³⁶ Dergelijke inschrijvingen waren trouwens een meevaller voor de activistische instelling, want vrouwenemancipatie werd als een onderdeel van de beoogde ontvoogding aanzien.

³³ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

³⁴ M. Bittlestone, 'De Gentse universiteit gedurende de Eerste Wereldoorlog (1)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 42/1 (1983), p. 14 en pp. 71-73.

³⁵ Stadsarchief Gent (verder SAG), U984-V805/16 t.e.m. U988-V805/20, prijsuitdelingen Koninklijk Atheneum Gent 1914-1918; Archief Sint-Lievenscollege (verder ASL), prijsuitdelingen Sint-Lievenscollege Gent 1914-1918; UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

³⁶ UAG, 4A4/3 1913-1914 en 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generatie meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, p. 38 en p. 48.

Het inschrijvingsgedrag aan de Vlaamse Hogeschool suggereert dat de toename van het aantal studenten vooral te wijten was aan de sluiting van de scholen en het daaropvolgende risico om opgeëist te worden. Vermoedelijk had het aantal inschrijvingen in december 1917 gevoelig lager gelegen indien de onderwijsactiviteiten niet waren gestaakt. Voor de Vlaamse Hogeschool was de aanwas alvast een gunstig propagandawapen, hoewel er zeker geen consensus bestond of het al dan niet de correcte manier betrof om het studentenpeil op te krikken. Het feit dat dergelijke jongeren zich inschreven om de dwangarbeid te ontlopen – en niet initieel uit Vlaamsgezinde overtuiging – werd gehegeld.³⁷

1.2 Organisatorische problemen omwille van de oorlogscontext

Een andere bepalende factor voor de sterke daling van het studentenbestand, was de bezetting en de daaruit voortvloeiende verstoring van het alledaagse leven. Op dat vlak levert een vergelijking met de vooroorlogse periode de nodige moeilijkheden op, waardoor het gevaar bestaat de spreekwoordelijke appels en peren te vergelijken. Een vergelijking met de universiteit van Lille lijkt daarentegen wel interessant. Ten eerste kenmerkte de Noord-Franse instelling zich niet door collaboratie, zodat er geen terughoudendheid bestond wat betreft een inschrijving. Verder bestond te Lille een soortgelijk militair regime, want de stad lag net als Gent geïsoleerd. Tot slot bezaten beide universiteiten een nagenoeg zelfde studentenbestand in 1913-1914 – wat een belangrijke vertrekbasis betekent om de vergelijking te maken – en kende de Noord-Franse instelling eveneens een toename van het aantal inschrijvingen doorheen de oorlog. Zoals grafiek 3 weerspiegelt, bestaat een zekere correlatie tussen beide instellingen, indien uitsluitend de studentenomvang in rekening wordt gebracht.³⁸

Bij het uitbreken van de oorlog werd onmiddellijk duidelijk dat het conflict langer zou duren dan voorzien, waardoor de Duitse militaire machten een totale oorlogsmobilisatie nastreefden. België werd financieel uitgeperst en grondstoffen werden systematisch opgeëist in functie van het Duitse leger.³⁹ Ook de universiteit bleef niet gespaard van de extreme omstandigheden. De universiteitsgebou-

³⁷ M. Bittlestone, 'De Gentse Universiteit gedurende de Eerste Wereldoorlog (2)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 42/2 (1983), pp. 71-73.

³⁸ UAG, 4A4/3 1913-1920, inschrijvingsregister op rolnummer; J.-F. Condet, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', in T. Maurer (ed.), *Kollegen, Kommilitonen, Kämpfer: Europäische Universitäten im Ersten Weltkrieg*, Stuttgart, 2006, p. 120.

³⁹ F. Passelecq, *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée (1916-1918)*, pp. 35-36; L. Vandeweyer, 'Collaboreren en arbeiders deporteren! Dilemma's voor activisten en Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog', p. 15.

wen waren bij aanvang opgevoerd, wat een normale academische werking in de weg stond. Gent was bovendien hermetisch afgesloten zodat er nauwelijks boeken of tijdschriften voor handen waren. Verder achtten de professoren zich beknot in hun meningsvrijheid en verkozen zij loyaliteit ten aanzien van de studenten aan het front. Vooral dit laatste punt gaf voor het professoraat de doorslag om de leeractiviteiten te staken.⁴⁰ Daarnaast was de gehele vernederlandsing een groot obstakel. Enkele voorbeelden waren het ontbreken van wetboekvertalingen voor de faculteit Rechten en de noodzaak om een Nederlandstalige terminologie te ontwikkelen voor diverse wetenschappelijke vakgebieden. Het verklaart waarom de uitbouw van de verschillende faculteiten en hogescholen moeizaam verliep en enkel de eerste jaargangen volledig op punt stonden.⁴¹

Het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool was ongetwijfeld de *primum movens* voor de daling van het aantal studenten. Maar de organisatorische problemen en het feit dat niet alle vooroorlogse studenten in de mogelijkheid waren te studeren, hebben eveneens een weerslag gekend op de afname van het studentenbestand. De gelijkaardige ontwikkeling van het studentenbestand van de Université de Lille lijkt deze these te bevestigen.

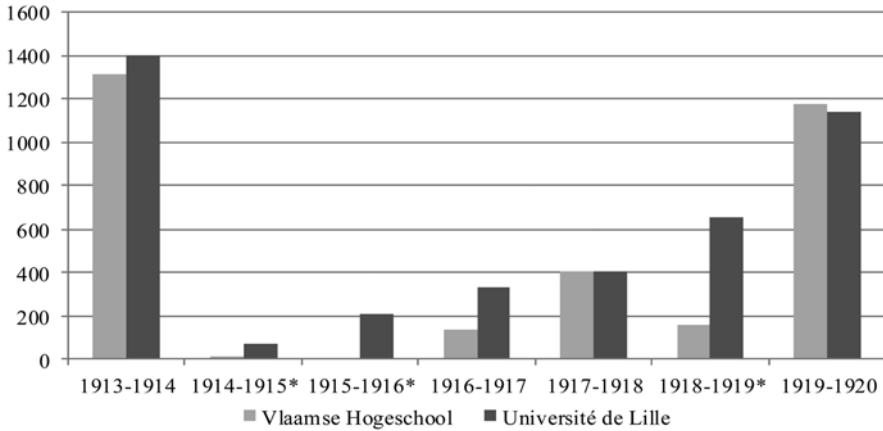
De stad Lille werd op dezelfde dag als Gent ingenomen door de Duitse troepen, met name 12 oktober 1914. Het betekende het begin van 1465 bezettingsdagen. Sinds het uitbreken van de oorlog in augustus had zich een enorme oorlogsmobilisatie ontplooid en kreeg de universiteit te maken met een sterke uitdunning van het personeels- en studentenbestand.⁴² De stad lag immers nabij de oorlogszone – op ongeveer vijftien kilometer – waardoor een aanzienlijk deel van de professoren- en studentenpopulatie in legerdienst trok of Noord-Frankrijk ruilde voor veiligere oorden.⁴³ Sinds de zware belegering van de stad reden er bovendien geen treinen meer. Zodoende beperkte de rekruteringsgrond van de universiteit zich tot de lokale studenten die geen legerdienst vervulden of niet gevlucht waren.

⁴⁰ A.L. Faingnaert, *Verraad of zelfverdediging?*, p. 350; S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, pp. 159-160.

⁴¹ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 172-173; E. Langendries, *De Vlaamse hogeschool te Gent (1916-1918)*, pp. 495-497.

⁴² Ter illustratie: in februari 1915 (de heropening van de Université de Lille) beschikte de faculteit Letteren over 2 docenten, terwijl er in juni 1914 nog 21 professoren waren. Dat wil niet zeggen dat zij allen naar het front trokken. In totaal werden slechts 6 professoren opgeroepen voor de legerdienst, terwijl de rest vluchtte omwille van de oorlogsomstandigheden. Aan de andere faculteiten bestond een gelijkaardige tendens. De optelsom leert dat slechts 42 van de 119 personeelsleden beschikbaar waren. J.-F. Condette, 'L'Université de Lille dans la première Guerre Mondiale 1914-1918', *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 197 (2000), pp. 83-85.

⁴³ J.-F. Condette, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', pp. 121-125.

Grafiek 3: Totaal aantal studenten Vlaamse Hogeschool en Université de Lille, 1913-1920. Opmerkingen (*): De Université de Lille opende het academiejaar 1914-1915 in februari 1915. De jaren 1914-1915, 1918 (Vlaamse Hogeschool) en 1919 (Université de Gand) zijn onvolledig. Tijdens academiejaar 1915-1916 bleef de Universiteit Gent gesloten (Bron: UAG, 4A4/3 1913-1920, inschrijvingsregister op rolnummer; J.-F. Condette, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', p. 120).

Het nijpend tekort aan onderwijzend personeel en de opeising van de universitaire gebouwen door de bezetter, leidden tot tal van organisatorische problemen. Doorheen de oorlog kreeg de Université de Lille te maken met een ernstig kolentekort, verlichtingsproblemen en het ontbreken van papier als gevolg van de massale opeisingen.⁴⁴ Ondanks het isolement en het lage aantal professoren en studenten besliste de universiteit – voornamelijk door de overredingskracht van rector Georges Lyon – de instelling open te houden, afgezien het feit dat stad en universiteit binnen de gevechtslinies vielen en op regelmatige basis af te rekenen kregen met bombardementen. Tussen februari 1915 en juli 1918 werkten personeel en studenten continu verder. Anders dan in Gent oordeelde het professoraat te Lille dat een verderzetting van de leeractiviteiten getuigde van patriotisme en een bijdrage leverde aan de overlevering van de Franse cultuur.⁴⁵ Uiteraard was het voornaamste verschil dat Lille geen 'taalstrijdarena' was en een inschrijving aan de universiteit geen politieke stellingname betrof zoals in Gent. De Duitsers hadden voornamelijk oog voor de eigen militaire belangen in de

⁴⁴ J.-F. Condette, 'L'Université de Lille dans la première Guerre Mondiale 1914-1918', pp. 86-94.

⁴⁵ J.-F. Condette, 'In deutscher Hand: Die Universität Lille unter deutscher Besatzung', pp. 121-125.

Noord-Franse stad en waarschijnlijk werd hetopenhouden van de universiteit niet tegengewerkt om een mogelijk verzet van professoren en studenten niet in de hand te werken.⁴⁶

De vergelijking tussen de universiteiten van Gent en Lille geeft aan dat beide instellingen een laag aantal studenten aantrok in vergelijking met de vooroorlogse periode. De oorlogscontext verklaart waarom slechts een beperkt deel van het studentenbestand kon aangesproken worden, zonder dat de oorzaken dezelfde waren. Kortom, het was niet ongebruikelijk dat het studentenaantal fors daalde ten gevolge van de militaire ontwikkelingen.

2. Sociale stratificatie

Het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool, het vernederlandsingsproces en de oorlogscontext hebben voor een beperkte rekruteringsbasis gezorgd in vergelijking met de vooroorlogse periode. Dat blijkt eveneens uit het feit dat de universiteit een nagenoeg nieuwe studentenbevolking verwelkomde. In totaal waren slechts 20 studenten uit 1913-1914 op een bestand van 477 studenten opnieuw ingeschreven tijdens de oorlog.⁴⁷ In dat opzicht was de Eerste Wereldoorlog ontegensprekelijk een breukmoment voor de relatie tussen de Gentse universiteit en haar studenten. Vandaar het belang om de sociale achtergrond van de studenten bloot te leggen. Uit welke maatschappelijke milieus waren de studenten afkomstig en op welke manier speelde de sociale achtergrond een rol in het inschrijvingsgedrag?⁴⁸ Een afgewogen vergelijking met de vooroorlogse periode is niet opgenomen, omdat de registers in gebreke blijven en een algemeen beeld van de Gentse universiteitsstudenten in de literatuur ontbreekt.⁴⁹ Het is bijgevolg moeilijk te bepalen of het sociaal profiel van de studenten wijzigde tijdens de oorlog. Verder onderzoek is dus vereist.

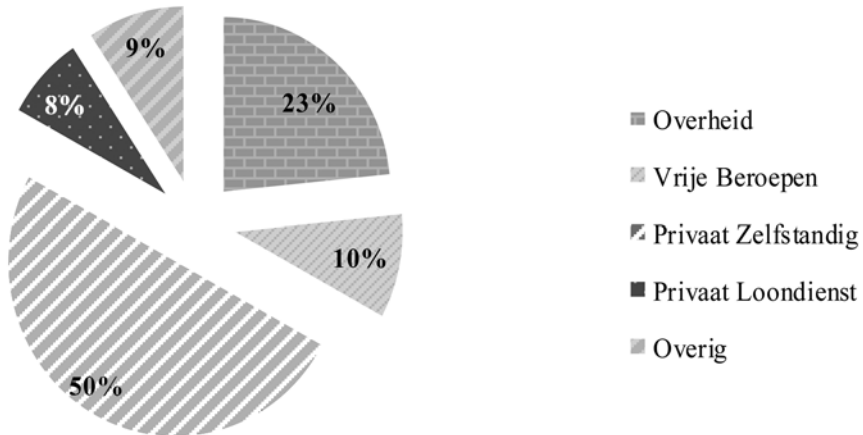
⁴⁶ J.-F. Condette, 'L'Université de Lille dans la première Guerre Mondiale 1914-1918', p. 90.

⁴⁷ UAG, 4A4/3 1913-1914 en 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁴⁸ Voor meer inzicht in de historische sociale stratificatie, zie: E. Vanhaute, 'Het debat dat er geen was. Sociale stratificatie in de geschiedschrijving', in J. Art en L. Francois (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno*, Gent, 1999, pp. 229-240.

⁴⁹ Wat betreft de vrouwelijke Gentse hoogstudenten is het sociaal profiel onderzocht. In de vooroorlogse periode kwamen de meisjes voornamelijk uit de middenklasse en bleef de burgerij ondervertegenwoordigd. De vaststellingen liggen in lijn met de sociale afkomst van de Vlaamse hogeschoolstudentes. A.-M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generatie meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)*, pp. 79-82.

Omdat er geen beroep van de vader werd vermeld bij een inschrijving, fungeerden de geboorteakten van de studenten als leidraad voor het sociaal profiel.⁵⁰ Het voornaamste probleem was het feit dat het inschrijvingsregister van 1916-1917 de geboortedatum niet vermeldt en dat het register van 1918-1919 geen geboorteplaats opgeeft. Wat betreft 1917-1918 – het jaar met het grootste aantal inschrijvingen – werden geen van beide parameters genoteerd. Bijgevolg betekende de opgave van de woonplaats en de leeftijd het vertrekpunt om de geboorteakten op te sporen in de burgerlijke stand. Indien de informatie ontoereikend bleek, werden aanvullende gegevens opgezocht aan de hand van de Gentse bevolkingsregisters, online genealogische databanken, almanakken en inlichtingsboekjes.⁵¹ Op basis van geboorteakten uit 153 verschillende steden en gemeenten werden in totaal 440 van de 477 (92%) beroepstitels geïdentificeerd.

Grafiek 4: Sociale stratificatie studenten Vlaamse Hogeschool, 1916-1918.

⁵⁰ Het is belangrijk het gebruik van geboorteakten te nuanceren, omdat een dergelijke methode eerder suggestief is. Het was in de eerste plaats nuttig geweest de inkomens van de vaders te onderzoeken door bijvoorbeeld het aantal stemmen te achterhalen waarop hij recht had in het toenmalige cijnskiesrecht. Daarnaast impliceert het gebruik van geboorteakten een aanzienlijke tijdsperiode tussen de geboorte en de inschrijving. Hierdoor kunnen bepaalde beroepstitels gewijzigd zijn in de tijd. Tot slot waren er studenten met een aanzienlijke leeftijd, wat doet vermoeden dat de eigen levenssfeer het sociaal milieu bepaalde.

⁵¹ Archieven: Rijksarchief Beveren-Waas, Algemeen Rijksarchief Brussel, Archief Burgerlijke Stand Gent: bevolkingsregisters (telling 1911-1920). Online genealogische databanken geraadpleegd in 2013: www.archiefbankbrugge.be, www.madeinaalst.be/genealogie, www.bibliotheca-andana.be, matrikel.uni-rostock.de, wiki-de.genealogy.net/Universitätsmatrikel. Primaire literatuur: *Gentsche studenten-almanak voor het jaar 1918: 1^e jaargang*, Gent, 1917; *Inlichtingsboekje voor hen die aan de Staatsuniversiteit te Gent willen studeren*, Gent, 1918; *Personalstand der Ludwig-Maximilians-Universität München*, München, 1920.

Vervolgens werden de beroepstitels van de gezinshoofden in hoofdcategorieën ondergebracht en opgedeeld in subgroepen.⁵² Op deze manier kon de sociale achtergrond van de studenten gekoppeld worden aan de boodschap die het activisme uitdroeg. Grafiek 4 toont dat de meerderheid van de studenten uit het zelfstandigenmilieu kwam. Het betrof overwegend beroepen die verwezen naar de handel of de landbouw. Het overheidsmilieu was de tweede voornaamste ver-tegenwoordiger, met het onderwijs, de ambtenarij, het postwezen en de spoor-wegen als belangrijkste ‘leveranciers’. Een minderheid van de studenten had een vader die een vrij beroep uitoefende of in private loondienst werkte, zoals loonar-beiders. De overige groep bestond hoofdzakelijk uit beroepen die in de akten onvoldoende gespecificeerd werden, met name beambten, bedienden en kler-ken.⁵³

2.1 *Het onderwijs, de ambtenarij en de vrije beroepen*

Het hele vernederlandsingsproces en de bestuurlijke scheiding waren bij uitstek een strijd om macht. Voor een marginale beweging als het activisme was het van groot belang om zo veel mogelijk van die macht naar zich toe te trekken, ten-einde de doelstellingen voldoende slaagkansen te bieden.⁵⁴ Maar de revolutio-naire boodschap die het activisme uitdroeg, had nooit op grote steun kunnen rekenen. Sterker nog, de radicale beweging koos bewust voor de eigen isolatie, wat haaks stond op de maatschappelijke verankering die in het vooruitzicht werd geplaatst.⁵⁵ Eveneens de sociale achtergrond van de studenten bevestigt dat het activisme nauwelijks kon doordringen tot de maatschappelijke groepen met invloed.

Een eerste indicator betreft het onderwijzersmilieu. In totaal waren 36 studen-ten of 8% van het totaal ingeschrevenen afkomstig uit een gezin waar de vader een beroep uitoefende als leraar, onderwijzer of professor.⁵⁶ De vertegenwoordi-ging van ‘onderwijzersstudenten’ is eerder laag te noemen, gezien de verneder-

⁵² De voorgelegde sociale stratificatie is gebaseerd op het M96-model van Kees Mandemakers. De auteur ontwikkelde een stratificatiemodel dat rekening hield met verschillende studies, zoals ordeningen op basis van markt- en arbeidsrelaties, de scholingsgraad, de status van het werk, hoofd- of handenarbeid, het tech-nische niveau van het beroep of de economische sector. De belangrijkste parameters uit het Mandemakers-model waren een indeling volgens juridische sector en de bepaling of het een zelfstandig of loonafhankelijk beroep betrof. K. Mandemakers, ‘Negen classificaties voor 19^e en 20^e eeuwse beroepstitels’, *HSG Research Paper*, 19 (1995), p. 6.

⁵³ Een volledig en gedetailleerd overzicht van de sociale stratificatie is opgenomen als bijlage.

⁵⁴ L. Vandeweyer, ‘Activisten op veroveringstocht in de administratie. Machtsverwerving in het Ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 55/1 (1996), p. 29.

⁵⁵ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 486-488.

⁵⁶ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

landsingsstrijd voornamelijk was gericht op het onderwijs en een behoorlijk deel van het onderwijzend personeel de plannen steunde in de vooroorlogse periode. Het betrof immers een maatschappelijke groep die bijna dagelijks geconfronteerd werd met de taalproblematiek.

Het felle protest en de aankondiging van de Belgische regering om geen enkel diploma te erkennen, weerhielden allicht velen een kind of zichzelf in te schrijven. Per slot van rekening waren onderwijzers afhankelijk van hun maatschappelijke status. Enkele Vlaamse hogeschoolstudenten gaven daar expliciet indicaties van bij hun studiebeursaanvragen. “Door de onwilligheid der ouders, welke als staatsbedienden bij eventueelen terugkeer van Belgische goevernement persoonlijk vergeldingsmaatregelen vreezen hoef ik mijne studien op eigen rekening voor te zetten”, verklaarde onderwijzerszoon Alfons Versnick.⁵⁷ Een zelfde relaas gaf student Gerard Van De Steen: “Door deze daad [inschrijving Vlaamse Hogeschool] echter zijn de betrekkingen met mijn familie zoodanig gespannen dat ik van dien kant quasi geen financieelen steun te verwachten heb”.⁵⁸ De studenten kregen de studiebeurs toegewezen, maar het geeft aan dat het collaborerend karakter van de academische instelling op weinig ontvankelijkheid kon rekenen.

Er mag aangenomen worden dat binnen het onderwijzersmilieu een sterke terughoudendheid bestond om de toekomstige professionele slaagkansen niet in het gedrang te brengen. Daarentegen zette een dergelijke inschrijving de vastberadenheid van de studenten in de verf. Dat blijkt onder meer uit het feit dat nogal wat ‘onderwijzersstudenten’ zich opwierpen als studentenleiders. Zij waren vaak wat ouder en reeds voor de opening van de Gentse hogeschool actief in radicale flamingantische milieus. Activistische studenten als de sinjoren Georges ‘Geo’ Van Tichelen en Robert ‘Bob’ Van Genechten, de Limburger Werner Leeten en de Brusselaar Jozef Tack (zoon van activist Pieter Tack) kwamen allen uit een onderwijzersgezin en waren de drijvende krachten achter de propaganda voor de Vlaamse Hogeschool onder de studenten.⁵⁹ Hetzelfde gold bijvoorbeeld

⁵⁷ Charles Versnick was gemeenteonderwijzer in het Oost-Vlaamse Borsbeke. Zijn zoon Alfons schreef zich in op 10 oktober 1917. Burgerlijke Stand (verder BS) Borsbeke, 1895, Geboorteakte (verder GA) 23, Alphonse Germanus Frederik Versnick; UAG, 4A2/4 doos 181.301 vrijstellingen, brief Alfons Versnick aan decaan faculteit Wijsbegeerte en Letteren Josué De Decker, 27 oktober 1917; UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer, 47604: Alfons Versnick.

⁵⁸ Karel Van De Steen werkte als onderwijzer te Haasdonk. Op 19 oktober 1917 schreef zijn zoon Gerard zich in. BS Haasdonk, 1897, GA 209, Leon Frans Gérard Van De Steen; UAG, 4A2/4 doos 181.301 vrijstellingen, brief Geert Van De Steen aan decaan faculteit Wijsbegeerte en Letteren Josué De Decker, s.d.; UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer, 47697: Geert Van De Steen.

⁵⁹ UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; BS Antwerpen, 1894, GA 129, Georgius Franciscus Van Tichelen; BS Antwerpen, 1895, GA 6461, Robert Van Genechten; BS Hasselt, 1895, GA 294, Werner Antoon Lambrecht Jan Leeten; BS Huy, 1897, GA 54, Jozef Tack; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 148-149 en p. 347.

voor Marie ‘Marieke’ Van Den Bogaert, dochter van een atheneumleraar uit Oostende. Van Den Bogaert zou zich engageren voor de opwaardering van de vrouw, een overtuiging die ze vertaalde naar de dameskroniek in het studententijdschrift *Aula*.⁶⁰ Naast de inschrijving van Jozef Tack waren een elftal studenten ingeschreven die familiale banden bezaten met docenten aan de Vlaamse Hogeschool. Het spreekt voor zich dat er in hun geval geen sprake was van een tegenkanting, maar de inschrijving in lijn lag met het activistisch engagement van het familielid.⁶¹

Ongetwijfeld speelde de gezinssituatie een bepalende rol in de aanwezigheid van flamingantische studenten uit het onderwijsmilieu. Verder trok de Vlaamse Hogeschool een groot aantal ‘onderwijzersstudenten’ aan sinds de sluiting van de scholen in november 1917. Ongeveer 60% van de studenten met een dergelijke achtergrond in 1917-1918 schreef zich toen in. En daar waren eveneens een aantal werkloze leraren en leraressen bij. Daniël Vanacker schat hun aantal op een vijftigtal, maar het cijfer lag ongetwijfeld lager.⁶² Het neemt niet weg dat het aantal studenten uit het onderwijzersmilieu eerder aan de lage kant bleef, want er mag aangenomen worden dat de Vlaamse Hogeschool deze beroepsgroep als een belangrijke rekruteringsbasis beschouwde.

Naast het onderwijs waren staatsinstellingen een belangrijk terrein voor het activisme om binnen te dringen. Vooral lagere ambtenaren waren nauw betrokken bij het taalvraagstuk, omdat ze er bijna dagelijks mee geconfronteerd werden, net zoals de onderwijzers. In de vooroorlogse periode bood het vernederlandsingsoffensief namelijk carrièreperspectieven en promotiekansen indien de ingezette beweging zou slagen. Maar de oorlogscontext en de collaboratie zorgden voor de nodige dilemma’s, want “wie in activistisch vaarwater ambtenaar zou worden, of een bevordering zou aanvaarden, was noodzakelijkerwijs met handen en voeten gebonden aan het activisme”, stelt historicus Luc Vandeweyer. Bij een eventuele terugkeer van de Belgische regering was een toekomst binnen de admi-

⁶⁰ UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer; BS Oostende, 1896, GA 1140, Maria Clemence Léonie Van Den Bogaert; *Aula: tijdschrift voor studenten 's Rijks hogeschool te Gent, erkend orgaan van het GSC*, Gent, 1917-1918.

⁶¹ Dat was het geval bij Maurits De Caluwé (zoon van Pieter), Nora De Vreese (dochter van Willem), Wilhelmina Godée-Molsbergen (dochter van Evarist), Josefina Tack (dochter van Pieter), Walter Stöber (zoon van Frans) en Albert Tritsmans (zoon van Remi). Verder waren ook enkele professorenvrouwen ingeschreven: Henriette Hoeck (echtgenote van Evarist Godée-Molsbergen), Anna Hoos (echtgenote van Josua Valetton), Alice Lefèvre (echtgenote van Albert Vlaminck) en Augusta Vanmeerhaege (echtgenote van Reimond Kimpe). Ook Antoon Moortgat schreef zich in. Zijn gelijknamige vader was geen docent aan de Vlaamse Hogeschool, maar directeur van de activistische handelsschool te Antwerpen. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; *Inlichtingsboekje voor hen die aan de Staatsuniversiteit te Gent willen studeeren*, Gent, 1918, pp. 7-10; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 449.

⁶² D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 346.

nistratie met andere woorden uitgesloten. Bovendien had de meerderheid van de ambtenaren een loyaliteitsverklaring getekend – op aanraden van de Belgische overheid – met de belofte geen landverraad te plegen.⁶³

De vrees voor represailles en het verlies van het ambt deden dus vele ambtenaren twifelen om hun Vlaamsgezindheid te vertalen naar een ‘activistisch avontuur’. Het kan verklaren waarom slechts 5% van de totale studentenbevolking afkomstig was uit een gezin waar de vader een functie uitoefende als gemeente- of staatsambtenaar. Een gelijkaardige opmerking kan gemaakt worden van beroepstitels die verwezen naar de ordehandhaving. Slechts een tiental studenten bezat een dergelijke sociale achtergrond.⁶⁴

De spoorwegen en het postwezen waren – naast het onderwijs – de belangrijkste leveranciers van studenten wat betreft de overheidsdiensten. In totaal bezat 7% van de totale studentenbevolking een dergelijke sociale achtergrond. Het geeft aan dat de ontvankelijkheid binnen deze bevolkingslagen eveneens gering was. En net zoals bij de overige groepen betroffen het voornamelijk beroepstitels die verwezen naar lagere functies. Beide sectoren waren vrijwel onmiddellijk het slachtoffer geworden van de oorlog. De verderzetting van de beroepsactiviteit was immers steeds in het voordeel van de bezetter, waarop de ambtenaren meestal ontslag namen.⁶⁵ Ook deze groep had met andere woorden heel wat te verliezen bij een eventuele terugkeer van de Belgische regering. En dat die vrees gegrond was, bleek onder meer uit de naoorlogse repressie. Zo verklaarde student Marcellijn De Wulf uit Sint-Niklaas dat zijn vader in december 1919 geschorst werd als postontvanger en in december 1922 werd afgezet met de vermelding: “overwegende dat de postmeester De Wulf DJ [Desiderius Josephus] zijn minderjarige zoon naar Gent heeft gezonden om er de leergangen te volgen van de Vlaamsche Hoogeschool, opgericht door de activistische partij, onder bescherming des vijands en in dezes belang”. Bovendien had de broer van Marcellijn De Wulf gewerkt als ambtenaar aan het activistische ministerie van Kunsten en Wetenschappen en zat zijn zus op de Normaalschool te Brussel die door de activisten hervormd was. Zijn vader had op de koop toe activistische volksvergaderingen bijgewoond te Sint-Niklaas.⁶⁶ Het bijwonen van meetings en een

⁶³ L. Vandeweyer, ‘Activisten op veroveringstocht in de administratie. Machtsverwerving in het Ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereldoorlog’, pp. 29-33.

⁶⁴ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁶⁵ S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, pp. 130-131.

⁶⁶ Marcellijn De Wulf was een van de zogenaamde ‘pioniers’, met name studenten die zich inschreven voor de officiële opening van de Vlaamse Hogeschool. Hij schreef zich in op 23 oktober 1916. BS Asse, 1898, GA 179, Henricus Carolus Marcellinus De Wulf; UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; M. De Wulf, ‘Hoe het roerde en poerde te Gent’, pp. 22-23.

inschrijving als student aan de Vlaamse Hogeschool werden weliswaar niet als argument ingeroepen in het naoorlogse strafrechtelijke vervolgingsbeleid, maar het blijkt dat burgers die zich inlieten met het activisme weldegelijk maatschappelijk gestraft werden.⁶⁷

Het activisme kon dus nauwelijks studenten uit het ambtenarenmilieu overtuigen om zich in te schrijven. De carrièreperspectieven die het vernederlandsingsproces bood in de vooroorlogse periode, verdwenen als sneeuw voor de zon door het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool. Een toenadering tot de instelling stond mogelijk gelijk aan het verlies van werk bij een eventuele terugkeer van de Belgische regering. Vooral in die optiek moet het aantal studenten begrepen worden. Bovendien zou slechts een beperkt deel van de studenten bekend staan als studentenleider, in tegenstelling tot de ‘onderwijzersstudenten’.

Een derde bevolkingslaag die uitermate belangrijk was om vat op te krijgen, was het vrij beroepsmilieu. In totaal waren 42 studenten (10%) uit een dergelijk milieu ingeschreven. Ter illustratie, slechts één advocaat, één architect en één ingenieur hadden een zoon die studeerde aan de Vlaamse Hogeschool. Een gelijkaardige opmerking kan gemaakt worden van het kunstenaarsmilieu dat 8 studenten ‘leverde’, ondanks het feit dat het activisme op deze beroepsgroepen een aantrekkingskracht uitoefende. Feitelijk was het artsenmilieu veruit de belangrijkste vertegenwoordiger van het vrij beroepsmilieu. In totaal waren 19 studenten ingeschreven met een dergelijke sociale achtergrond.⁶⁸

Ongetwijfeld lag de ontvankelijkheid van deze beroepsgroep voor het activisme in lijn met de andere vaststellingen. De Duitse inmenging betekende een obstakel voor artsen, omdat hun maatschappelijke status in het gedrang kwam. Nochtans had de vooroorlogse roep naar verandering een vrij grote aanhang gevonden binnen de Vlaamse artsenkringen. Het was een gevolg van de medische vooruitgang en het feit dat de overheid sterk inzette op volksgezondheid, waardoor artsen zich eveneens politiek gingen engageren. Op deze manier werd een inkomensverzekering gekoppeld aan maatschappelijk aanzien. De Vlaamsgezinde artsen waren immers van mening dat de taal een criterium diende te worden om in Vlaanderen het beroep te mogen uitoefenen en op die manier trachten ze een antwoord te formuleren op de Franstalige dominantie. Het ongenoegen bood met andere woorden perspectieven voor het activisme. In zeker mate slaagde de beweging in haar opzet, want “de vertegenwoordiging van

⁶⁷ M. Deckers, ‘Strafrechtelijke vervolging van het activisme. Deel II: De maatschappelijke invloed’, pp. 195-197.

⁶⁸ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

deze beroepsgroep in de leidende kringen van het activisme is opmerkelijk”, poneert Luc Vandeweyer. Dat bleek onder meer uit het aantal artsen dat bereid was te doceren aan de Vlaamse Hogeschool en hun overwicht in de Raad van Vlaanderen, het officieuze parlement.⁶⁹ Het is dus niet verwonderlijk dat het artsenmilieu de belangrijkste vertegenwoordiger was van de vrije beroepen. Bovendien waren het voornamelijk studenten van iets oudere leeftijd, die reeds gestudeerd hadden en bekend stonden om hun uitgesproken flamingante overtuigingen.⁷⁰

2.2 Het kleinburgerlijk karakter van het studentenbestand

Het zelfstandigenmilieu was veruit de belangrijkste sociale groep waaruit de studenten van de Vlaamse Hogeschool afkomstig waren. Ongeveer de helft van de leerlingenpopulatie kwam uit een dergelijk milieu. Vooral beroepen die verwezen naar een ambachtelijk beroep of een handelsfunctie waren de belangrijke ‘leveranciers’. Indien alle ‘tertiaire’ handelsfuncties worden opgeteld, wordt een aantal bereikt van 175 studenten of 40%. Daarnaast bestond een vrij grote concentratie studenten met een agrarische achtergrond. Hun aantal kwam nagenoeg overeen met het gehele vrij beroepsmilieu.⁷¹ Het geeft onmiddellijk aan dat de Vlaamse Hogeschool niet werd bevolkt door studenten uit een elitair milieu.⁷²

Deze vaststellingen liggen geheel in lijn met de ontwikkeling van het activisme, want de beweging was bij uitstek geënt op de kleine burgerij. De aanklacht tegen de sociaaleconomische malaise in Vlaanderen was immers gericht tegen de burgerlijke suprematie. Vandaar dat de hogere sociale klassen minder werden aangesproken en dat het activisme ook enige aanhang kende onder de arbeidersklasse.⁷³ Per slot van rekening waren het vooral de lagere beroepsklassen die het meest te lijden hadden onder de Franstalige overheersing en het slachtoffer waren van de sociaaleconomische situatie in de vooroorlogse periode. Toch kon het activisme nooit uitgroeien tot een volksbeweging, omdat het geloof ontbrak in het ontwikkelingsniveau van het Vlaamse volk. Daarom drong de radi-

⁶⁹ L. Vandeweyer, ‘Taalstrijd en volksgezondheid: de Eerste Wereldoorlog als breekpunt in de Vlaamse artsenwereld’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 66/2 (2007), pp. 117-129.

⁷⁰ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁷¹ In totaal kwamen 33 studenten of 8% uit een landbouwersfamilie, terwijl het gehele vrij beroepsmilieu 42 studenten of 10% telde (cf. bijlage).

⁷² UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁷³ Ongeveer 8% van de studenten had een vader die een privaat loonafhankelijk beroep uitoefende. Het waren voornamelijk loonarbeiders, met een totaal van 19 studenten. Ongetwijfeld was deze groep groter, omdat beroepstitels als ‘beambte’, ‘bediende’ of ‘klerk’ vaag omschreven zijn. In totaal had 8% van de studenten een dergelijke sociale achtergrond (cf. bijlage).

cale beweging aan op de vorming van een nieuwe elite, in het kader van de vooropgestelde hervormingen.⁷⁴

De sociale achtergrond had beslist een invloed op het inschrijvingsgedrag. De studenten klaagden de maatschappelijke hiërarchie aan en geloofden in het vernieuwend karakter van de Vlaamse Hogeschool. Student Achilles Mussche bijvoorbeeld, zoon van een huisschilder, herinnerde zich dat de leefomstandigheden in de ‘Gentse sloppen’ bijzonder hard waren en het Frans op de middelbare school een belemmering betekende: “Daar [op school] ging het niet zo makkelijk, want alles was er in het Frans en van de wetenschappen b.v. verstond ik soms maar de helft”. Mussche had met andere woorden de mistoestanden die het activisme in de verf zette aan den lijve ondervonden.⁷⁵

Het betekende echter niet dat ouders gratis hun goedkeuring gaven. Vooral de Duitse inmenging in het vernederlandsingsproces was een struikelblok. Ten slotte was de kleine burgerij vrijwel onmiddellijk het slachtoffer geworden van de massale opeisingen van grondstoffen door het Duitse leger.⁷⁶ Ook de dwangarbeid trof de midden- en arbeidersklasse bijzonder hard. Het waren de grootste maatschappelijke groepen en de Duitse opeisingen van arbeidskrachten richtten zich bij uitstek op werklozen uit deze sociale lagen.⁷⁷ Het verklaart waarom de bevolking zich overwegend uitsprak tegen de Vlaamse Hogeschool. Maar het nam niet weg dat het merendeel van de vrije studenten uit december 1917 afkomstig was uit een kleinburgerlijk milieu. Er mag niet vanuit gegaan worden dat iedere inschrijving gelijk stond aan het ontlopen van de verplichte arbeidswerkstelling, maar het is een indicatie voor het feit dat de oorlogsimpact op deze bevolkingsgroepen groot was.

3. Regionale herkomst: lokale invloeden op het inschrijvingsgedrag

De analyse van het sociaal milieu leert ons dat het inschrijvingsgedrag in zeker mate werd bepaald door de familiale achtergrond. In vele gevallen groeiden de studenten op in een Vlaamsgezind nest, maar tegelijkertijd keurden de meeste ouders de Duitse inmenging in het taalvraagstuk af. Dusdanig gaven nogal wat studenten te kennen dat zij op eigen rekening naar Gent trokken. Vooral lokale studentenverenigingen en de overredingskracht van activistische protagonisten

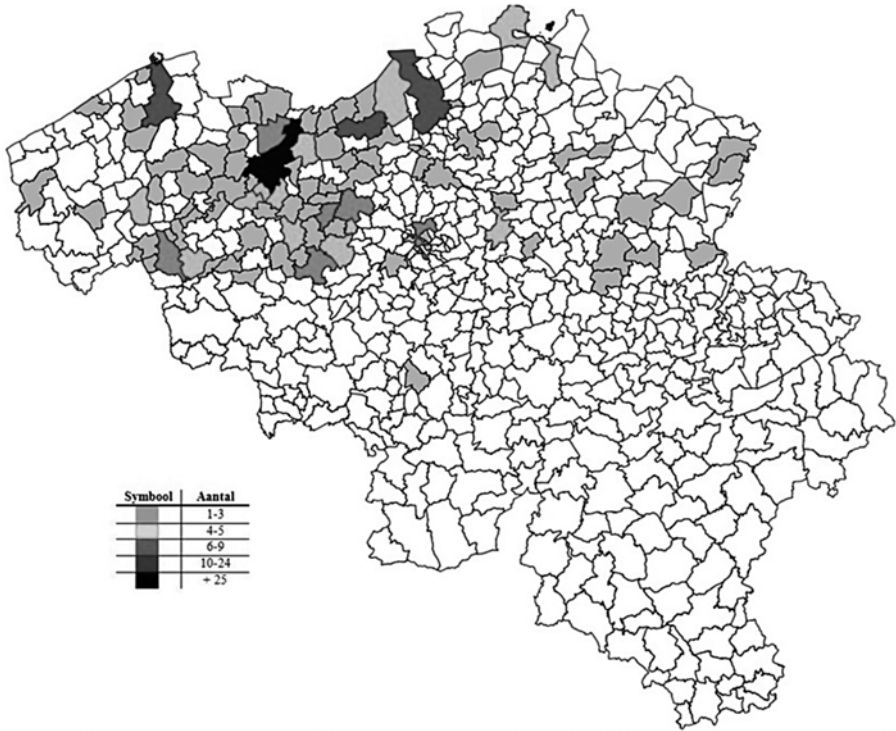
⁷⁴ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 486-488.

⁷⁵ J. Florquin, ‘Achilles Mussche’, *Ten huize van...*, Leuven, 2 (1971), pp. 104-108.

⁷⁶ M. Steels, ‘Te Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Ghendtsche Tydinghen*, 6 (1978), p. 257 en p. 262.

⁷⁷ F. Passelecq, *De waarheid nopens de ontvoeringen der Belgen: historische en economische studie*, pp. 5-7.

speelden daarbij een voorname rol. Het bekendste voorbeeld was Lodewijk Dossel, die na een innerlijke strijd een leerstoel aanvaardde aan de Vlaamse Hogeschool. Op die manier oefende de hoogleraar in de rechten een bepalende invloed uit op het katholieke studentenmilieu.⁷⁸ Vandaar het belang om eveneens de regionale herkomst van de studenten te bepalen en na te gaan in welke mate die een bepalende factor was.

Afbeelding 2: Geografische herkomst studenten Vlaamse Hogeschool, 1916-1918 (op basis van UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer).

Steunend op de vermelding van de woonplaats bij een inschrijving, was het mogelijk de regionale herkomst van de studenten te achterhalen. Figuur 1 geeft aan dat de grote meerderheid van de studenten uit Oost-Vlaanderen afkomstig was.⁷⁹ In totaal kwamen 328 studenten of 69% van het studentenbestand uit de

⁷⁸ A.W. Willemsen, *Het Vlaams-nationalisme. De geschiedenis van de jaren 1914-1940*, Utrecht, 1969, pp. 51-52; S. De Schaepdrijver, *De Grote Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, p. 163.

⁷⁹ Voor het samenstellen van de kaart gaat mijn dank uit naar cartograaf Bart De Wit (Universiteit Gent).

vermelde provincie, terwijl de overige gewesten zich kenmerkten door een lage vertegenwoordiging: 10% uit de provincie Antwerpen, 9% uit West-Vlaanderen, 5% uit Brabant (met Brussel) en 2% uit Limburg. De overige 5% werd bereikt door twee Henegouwse en buitenlandse inschrijvingen.⁸⁰ Kort gezegd, hoe verder de steden en gemeenten gelegen waren van de Arteveldestad, hoe kleiner de concentratie studenten. Bovendien was de omgeving van een negental steden verantwoordelijk voor de meerderheid van de studenten, namelijk Gent, Antwerpen, Aalst, Sint-Niklaas, Geraardsbergen, Evergem, Brussel, Kortrijk en Brugge. In totaal kwamen 367 studenten of 77% van de gehele populatie uit een van de vermelde plaatsen.⁸¹

Ondanks het isolement van de stad Gent in oorlogstijd, liggen de vaststellingen in lijn met de vooroorlogse periode. In het academiejaar 1913-1914 kwam ongeveer 62% van de studenten uit Oost-Vlaanderen en ook de andere provincies kenmerkten zich door een gelijkaardige vertegenwoordiging in verhouding met het totaal aantal Vlaamse studenten. De enige uitzondering betrof West-Vlaanderen, maar aangezien de provincie in oorlogsgebied lag, was dat niet uitzonderlijk.⁸² Het was met andere woorden niet ongebruikelijk dat een aantal regio's verantwoordelijk waren voor de meerderheid van het studentenbestand. Dit wil niet zeggen dat de aard van inschrijving in beide periodes gelijk was. Het felle protest en de oorlogsomstandigheden waren immers niet aanwezig in de vooroorlogse periode.

3.1 De dominantie van de Arteveldestad

Ongeveer de helft van de studenten aan de Vlaamse Hogeschool kwam uit de onmiddellijke omtrek van Gent. Er bestond wel een discrepantie tussen de twee volledige academiejaren. In het openingsjaar waren minder Gentse studenten

⁸⁰ De verdeling van de 477 Vlaamse hogeschoolstudenten was als volgt (op basis van de woonplaats in het inschrijvingsregister): 328 studenten uit Oost-Vlaanderen, 46 uit de provincie Antwerpen, 45 uit West-Vlaanderen, 23 uit Brabant (met Brussel), 10 uit Limburg, 2 uit Henegouwen en 22 uit het buitenland. In een geval bleef de regionale herkomst onbekend. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸¹ Om een regio te bepalen, werden de steden met het grootste aantal studenten gerangschikt en vervolgens de omliggende gemeenten toegevoegd aan de hoofdgemeente. Bovendien werden de huidige deelgemeenten toegevoegd om een al te verbrokkelde weergave te vermijden. De enige afwijking betrof Evergem, dat als afzonderlijke regio werd aanzien. Het levert het volgende resultaat op: 218 studenten uit Gent, 24 uit Antwerpen, 24 uit Aalst, 23 uit Sint-Niklaas, 17 uit Geraardsbergen, 16 uit Evergem, 16 uit Brussel, 15 uit Kortrijk en 14 uit Brugge. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸² De regionale herkomst van de 661 Vlaamse studenten uit 1913-1914 was als volgt verdeeld (op basis van de geboorteplaats in het inschrijvingsregister): 413 uit Oost-Vlaanderen (62%), 149 uit West-Vlaanderen (23%), 56 uit Antwerpen (8%), 31 uit Brabant (met Brussel) (5%) en 12 uit Limburg (2%). UAG, 4A4/3 1913-1914, inschrijvingsregister op rolnummer.

ingeschreven dan in het jaar 1917-1918.⁸³ De felle tegenstand en het weigerende professoraat hebben ongetwijfeld een invloed uitgeoefend op de inschrijvingsbereidheid in het openingsjaar. Ongeveer 33% van de totale studentenbevolking was afkomstig uit de omgeving van Gent. De tegenkanting verklaart waarom een vrij grote concentratie studenten gelieerd was aan de Gentse tak van het radicale *Jong-Vlaanderen*. De Gentse studenten engageerden zich voor het lokale activisme en stonden minder bekend als studentenleiders.⁸⁴ Bovendien mag de invloed van activistische voormannen, zoals docent Marcel Minnaert, niet onderschat worden. Verschillende studenten onderhielden immers nauwe contacten met hem.⁸⁵

Wel trokken voornamelijk studenten uit de Gentse omgeving naar de Vlaamse Hogeschool sinds de sluiting van de scholen en het daaropvolgende risico opgeëist te worden. Het feit dat de universiteit pogingen ondernam om dergelijke studenten toe te laten, had dus grotendeels betrekking op Gentse scholieren.⁸⁶ Het nam niet weg dat deze leerlingen voor een stuk gevormd werden in Vlaamsgezinde scholierenmilieus. Nogal wat studenten waren afkomstig uit het Koninklijk Atheneum, waar de leerlingenkring *De Heremans' Zonen* zich sinds de oprichting in 1885 als doel stelde “de Vlaamsgezindheid meer en meer in de jeugde harten wortels te doen schieten”.⁸⁷ Vanaf het schooljaar 1915-1916 had de leerlingenkring zich ten voordele van het activisme uitgesproken onder leiding van Firmin Parasié, maar het fanatisme van de kring verdween met de inschrijving van Parasié aan de Vlaamse Hogeschool op 28 november 1916.⁸⁸

⁸³ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸⁴ Een voorbeeld was de oprichting van de *Jong-Vlaamse Wacht* in augustus 1917. De organisatie werd opgericht door de Gentse student Reiner Ysabee en stelde zich als doel het activisme te radicaliseren. De *Wacht* telde een 20-tal leden, met verschillende Gentse studenten van de Vlaamse Hogeschool in de rangen. D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 227.

⁸⁵ Onder meer student Oscar De Neve nam in 1916, samen met Marcel Minnaert, de leiding over de Gentse afdeling van het *Nationaal Vlaamsch Studentenverbond* om te ijveren voor een Vlaamse Hogeschool. Daarnaast had Minnaert nauwe banden met de Gentse studentenbroers Reimond en Robert Rens. Laatstgenoemde was een van de stichtende leden van *Jong-Vlaanderen*. Ook studenten Gaston en Hendrika ‘Jet’ Mahy waren vertrouwelingen van Minnaert. D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 20, p. 48, p. 148; L. Molenaar, *Marcel Minnaert astrofysicus 1893-1970: de rok van het universum*, Amsterdam, 2003, pp. 128-131.

⁸⁶ UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁸⁷ Het genootschap *De Heremans' Zonen* was een initiatief van onder andere Ernest Van den Berghe en Willem de Vreese, later beiden hoogleraar aan de Vlaamse Hogeschool. De kring wilde voornamelijk het Nederlands in het onderwijs stimuleren, in navolging van de gedeeltelijke vernederlandsing van het middelbaar onderwijs in 1883. De naam verwees naar de gewezen leraar Nederlands van het Gentse atheneum en hoogleraar aan de universiteit, Jacob Heremans. SAG, U984-V805/16 t.e.m. U988-V805/20, prijsuitdelingen Koninklijk Atheneum Gent 1914-1918; A.-M. Van der Meersch en P. Van Hees, ‘Heremans' Zonen’, in R. De Schryver, e.a. (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 1430-1431; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 384-385.

⁸⁸ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 384-385; UAG, 4A4/3 1916-1917, inschrijvingsregister op rolnummer, studentennummer 47529: Firmin Parasié.

Wat betreft het vrije onderwijs kwamen de leerlingen voornamelijk uit het Sint-Lievenscollege, waar de studentenbond *Leie en Schelde* de Vlaamse cultuur bevorderde met lezingen, zang en voordrachten.⁸⁹ Hoe dan ook, de grote meerderheid van de Gentse scholieren schreef zich niet in aan de Vlaamse Hogeschool.⁹⁰ De publieke tegenkanting en de doelstelling om de goede naam van de school te bewaren, hebben ongetwijfeld een bepalende rol gespeeld.

3.2 Overige regio's

Aangezien spoorstudenten waren uitgesloten, organiseerde de radicaal activistische groepering *Jong-Vlaanderen* het transport van studenten naar de stad Gent. Vermoedelijk stonden de diverse wervingssecretariaten in voor de logistieke organisatie van de treinreis.⁹¹ Het aantal inschrijvingen en het engagement van de studenten uit de verschillende regio's lagen overigens in lijn met de ontwikkeling van het flamingantisme in de diverse steden. Het geeft tevens aan dat het Gentse hogeschoolbestand een waardemeter is voor de activistische ontvankelijkheid in het Vlaamse land. Voornamelijk studenten uit de provincie Antwerpen, Sint-Niklaas, Geraardsbergen, Zottegem en Kortrijk speelden een voorname rol in het studentenmilieu. Samen kwamen 109 studenten of 23% van het hogeschoolbestand uit een van deze regio's.⁹²

Zeker de stad Antwerpen had een uitgesproken Vlaamsgezind karakter, zowel in vrijzinnige als katholieke milieus. Een school als het Koninklijk Atheneum was een notoire 'kweekvijver' van flaminganten, waar Vlaamsgezinde scholieren zich organiseerden in de *Vlaamsche Bond*. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meerderheid van de 24 Antwerpse studenten school had gelopen op het atheneum. Bovendien hadden een aantal vooraanstaande protagonisten van het activisme er les gegeven, zoals August Borms. Ook ex-atheneumleerlingen Geo Van

⁸⁹ L. Elaut, *Mijn memoires: van Keiberg tot Blandijnberg*, Beveren, 1981, p. 139.

⁹⁰ Naar schatting waren een 40-tal leerlingen uit het Koninklijk Atheneum ingeschreven aan de Vlaamse Hogeschool, terwijl het atheneum een bestand kende van ongeveer 250 leerlingen tijdens de oorlog. In het geval van het Sint-Lievenscollege schreven zich een 25-tal leerlingen in, terwijl het scholierenbestand bestond uit een 245-tal leerlingen. SAG, U984-V805/16 t.e.m. U988-V805/20, prijsuitdelingen Koninklijk Atheneum Gent 1914-1918; H. Demoor, *Flitsen uit de geschiedenis van het Koninklijk Atheneum voor jongens te Gent: in het raam van de evolutie van het rijksmiddelbaar onderwijs in België*, Gent, 1951, p. 144; ASL, prijsuitdelingen Sint-Lievenscollege Gent 1914-1918; W. De Rycke, D. Ketelaere en I. Vincke (e.a.), *Over Sint-Lievenscollege gesproken 1865-1991: 125 jaar Sint-Lievenscollege Gent*, Gent, 1991, p. 45.

⁹¹ Dat blijkt onder meer uit de inschrijvingen vóór de officiële opening van de Vlaamse Hogeschool en de getuigenissen van enkele studenten. Ter illustratie, op 23 oktober 1916 waren 23 studenten ingeschreven. Zij kwamen uit Antwerpen, het Waasland of West-Vlaanderen. UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; M. De Wulf, 'Hoe het roerde en poerde te Gent', p. 9; W. Moens, 'Het activistisch avontuur en wat er op volgde', p. 16.

⁹² UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

Tichelen en Bob Van Genechten zouden een belangrijke rol spelen in de rekrutering van studenten.⁹³ Daarnaast had Jozef Van Caeckenberghe als leerling van het Sint-Bergmanscollege zich ingezet in het katholieke scholierenmilieu.⁹⁴ Uiteindelijk werden de krachten gebundeld in 1916 door de oprichting van de Antwerpse tak van het *Nationaal Vlaamsch Studentenverbond (NVS)*. De drie sinjorenstudenten vervulden zo een voortrekkersrol in de propaganda ten voordele van de Vlaamse Hogeschool. Vandaar dat de Antwerpse studenten een van de drijvende krachten waren achter het flamingantisme onder de hogeschoolstudenten en evolueerden in de radicale lijn van het activisme.⁹⁵ Ook de 16 studenten uit de Antwerpse Kempen profileerden zich in een gelijkaardige richting. Vooral de steden Hoogstraten, Turnhout en in mindere mate Lier hadden daar een aandeel in.⁹⁶ Het is niet ondenkbaar dat het Klein-Seminarie van Hoogstraten een plaats van verwantschap was. De latere hogeschoolstudenten Remi Bosselaers en Emiel Diels hadden alvast in de jaren 1911-1914 de leiding genomen over een clandestiene flamingantische beweging op de school.⁹⁷

In soortgelijke lijn lagen de inschrijvingen van 23 studenten uit het Waasland, hoewel hun Vlaamsgezindheid algemeen minder uitgesproken was in vergelijking met de sinjoren. Het katholieke Sint-Jozef-Klein-Seminarie – waar de Vlaamse cultuur sinds 1870 bijzondere aandacht kreeg – speelde een belangrijke rol.⁹⁸ August Borms was een oud-leerling en zou voor de opening van de Vlaamse Hogeschool in tal van Wase gemeenten propaganda voeren ten voordele van de vernederlandsing.⁹⁹ Hetzelfde gold voor Karel Heynderickx, een van de oprichters van de in 1893 gestichte *Waassche Studentenkring*. Sinds bekend werd dat een Gentse hogeschool haar deuren zou openen, was de activistische voorman een aanspreekpunt voor de flamingantische leerlingen van het Sint-Jozefcollege. Heynderickx had zijn Vlaamsgezinde sympathieën voornamelijk

⁹³ C. Van Everbroeck, *August Borms: zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie*, Antwerpen, 2005, pp. 50-52; L. Vandeweyer, L. Wils en B. De Wever, ‘Antwerpen (stad)’, in R. De Schryver, e.a. (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 335; B. Van Genechten, *De vervlaamsching der Gentse hogeschool*, Antwerpen, 1916.

⁹⁴ J. Van Bever, ‘Caeckenberghe, Jozef van’, in R. De Schryver (e.a.) (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, p. 673.

⁹⁵ D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 148-149.

⁹⁶ UAG, 4A4/3 1917-1918, inschrijvingsregister op rolnummer.

⁹⁷ J. Lauwers en G. Landuyt, ‘Klein Seminarie van Hoogstraten’, in R. De Schryver (e.a.) (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 1722-1723.

⁹⁸ C. Van Everbroeck, *August Borms: zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie*, pp. 24-27; B. Woestenborghs, ‘Klein Seminarie van Sint-Niklaas’, in R. De Schryver, e.a. (eds.), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 1730-1731.

⁹⁹ C. Van Everbroeck, *August Borms: zijn leven, zijn oorlogen, zijn dood. De biografie*, pp. 60-61.

ontwikkeld aan de Katholieke Universiteit Leuven, waar hij een van de belangrijkste flamingantische studentenleiders in de vooroorlogse periode was.¹⁰⁰

In de stad Geraardsbergen werd in 1910 de *Katholieke Vlaamsche Studentebond van het land van Geraardsbergen* opgericht, met de latere hoogstudent Albert 'den Berten' D'Haese aan het hoofd. Bij het uitbreken van de oorlog zou D'Haese zijn studies aan de Katholieke Universiteit Leuven staken, omdat de instelling in puin lag. Het doel van de lokale verlofbond was Geraardsbergse studenten voor te bereiden op hun toekomstige sociale rol. Sinds de bekendmaking van de Vlaamse Hogeschool wierp dokter en later hoogleraar Emiel Van Bockstaele zich op als voorman. Hij nam de leiding over de activistische kern, nadat de meerderheid van de bondsleden zich had uitgesproken tegen een inschrijving. In totaal waren 17 studenten ingeschreven uit de omgeving van Geraardsbergen. Daarentegen bleef het Geraardsbergse activisme eerder gematigd, in tegenstelling tot de radicale lijn van bijvoorbeeld *Jong-Vlaanderen*. Dat was voornamelijk te wijten aan de visie van dokter Van Bockstaele.¹⁰¹ Uit de regio Zottegem schreven zich 14 studenten in. Ongeveer de helft kwam de vooroorlogse studies verderzetten en zou een rol spelen in het activistische studentenmilieu.

Verder lag de vertegenwoordiging van de 15 Kortrijkse studenten in lijn met de inschrijvingen uit Zottegem. Zij kwamen bij voorkeur de vooroorlogse studies verderzetten en nogal wat Kortrijkzananen waren actief in flamingantische studentenmilieus. Het bekendste voorbeeld was de inschrijving van apothekerszoon Arthur Mulier. De ex-lovaniensis was medestichter en praeses van het *Gentsch Studentencorps* en werd vanaf 1917 de onbetwiste voortrekker van het activisme onder de studenten. Bovendien had Mulier in de vooroorlogse periode reeds propaganda gevoerd ten voordele van de vernederlandsing. Aan de vooravond van de opening rugsteunde hij tevens onder meer het *NVS* met redevoeringen aan lokale afdelingen.¹⁰² Ongetwijfeld hebben ook de Kortrijkse activistische

¹⁰⁰ AMVC-Letterenhuis H625 Karel Heynderickx, 'Dr jur. Karel Heyndrickx [sic]', *Ons Leven*, 22/8 (29 januari 1910), p. 113; M. De Wulf, 'Hoe het roerde en poerde te Gent', p. 6.

¹⁰¹ D. Surdiacourt, 'Geraardsbergse makkers in de verzoeking van het Vlaamsnationaal activisme. Studeren aan de vervlaamste Gentse Hogeschool (1914-1916). Deel 1', *Gerardimontium*, 245 (2012), pp. 29-31; D. Surdiacourt, 'Geraardsbergse makkers in de verzoeking van het Vlaamsnationaal activisme: het politiek activisme in Geraardsbergen (1916-1918). Deel 2', *Gerardimontium*, 246 (2012), pp. 3-5 en p. 16.

¹⁰² Arthur Mulier gaf als student van de Katholieke Universiteit Leuven voordrachten ten voordele van de vernederlandsing op verschillende vergaderingen in het Vlaamse land. In november 1913 maakte hij bijvoorbeeld een rondreis langs de taalgrens in de omgeving van Kortrijk. Hij deed daarbij de gemeenten Avelgem, Coghem, Sint-Denijs, Heestert, Moen, Bellegem, Bossuit en Zwevegem aan. BS Kortrijk, 1892, GA 251, Arthur Oktaaf Lodewijk Mulier; AMVC-Letterenhuis M887 Arthur Mulier, onkostennota Arthur Mulier aan Jozef Goossenaerts, 20 november 1913 (datum en geadresseerde in potlood); D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, pp. 148-149.

artsen Alfons Depla en Gustaaf Doussy een aandeel gehad in de rekrutering van studenten.¹⁰³

De besproken regio's geven een aantal wederkerende tendensen aan. In Vlaanderen ontwikkelden zich in het laatste kwart van de 19de eeuw tal van lokale scholierenbewegingen die de voeling met de Vlaamse cultuur hoog in het vaandel droegen. En sinds het cultuurflamingantisme ontbolsterde, versterkte dat eveneens de Vlaamsgezindheid onder de studenten. Maar het uitbreken van het wereldconflict en de Duitse inmenging in het taalvraagstuk zorgden eveneens binnen de studentenmilieus voor een tweescheiding, waarop de meerderheid de kaart trok van het vaderland. Vandaar dat steeds enkele studenten met een inschrijving aan de Vlaamse Hogeschool het voorbeeld gaven voor andere streekgenoten. Bovendien is het zo dat in iedere regio een aantal vooraanstaande activisten hun overredingskracht gebruikten om de Vlaamse Hogeschool te propaganderen. Een dergelijk schema kan feitelijk op iedere regio toegepast worden, hoewel de omgeving van Aalst, Brussel, Evergem en Brugge minder studentenleiders opleverde in vergelijking met de andere besproken regio's.¹⁰⁴ Uitzonderingen waren de inschrijvingen van 21 Duitse militairen, omdat zij meestal actief waren als ambulancier en in functie daarvan lessen geneeskunde volgden.¹⁰⁵ Hoe dan ook, het activistische studentenmilieu tijdens de Eerste Wereldoorlog was een klein netwerk, net als de gehele radicale beweging. In dat opzicht was het Gentse avontuur een verdere stap in de ontwikkeling van hun Vlaamsgezinde sympathieën.

Besluit

In vergelijking met de vooroorlogse periode werd het aantal universiteitsstudenten teruggedrongen tijdens de Eerste Wereldoorlog. In de eerste plaats kon het collaborerend karakter van de Vlaamse Hogeschool op bijzonder weinig bijval rekenen van het gros van de Vlaamse Beweging, het Gentse professoraat en de publieke opinie. Daarnaast was de universiteit niet in de mogelijkheid om het gehele vooroorlogse studentenbestand aan te spreken, omdat studenten vochten aan het front, gevangen genomen waren of studeerden in het buitenland, en

¹⁰³ AMVC-Letterenhuis D342 Alfons Depla. 'Doctor Alfons Depla', *Ons Leven*, 22/4 (4 december 1919), pp. 51-52; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 48 en pp. 151-152.

¹⁰⁴ Wat betreft de regio's Aalst, Brussel, Evergem, Brugge en overige gebieden, zie: K. Loockx, *Vlaamse studenten, komt naar Gent! Prosopografie van de studentenbevolking aan de Vlaamse Hogeschool 1916-1918*, pp. 137-155.

¹⁰⁵ UAG, 4A4/3 1916-1918, inschrijvingsregister op rolnummer; D. Vanacker, *Het activistisch avontuur*, p. 176.

sloot het vernederlandsingsproces bij voorbaat Walen en buitenlanders uit. Bovendien kenmerkte de Vlaamse Hogeschool zich door tal van interne problemen, onder meer een stroeve universitaire organisatie, en speelde ook de geïsoleerde ligging van Gent niet in het voordeel. Uiteindelijk kon de activistische instelling het bestand aandikken door eveneens vrije studenten toe te laten. Voornamelijk Gentse scholieren konden zo de dwangarbeid ontlopen, nadat zij aanzien werden als werklozen sinds de sluiting van de scholen eind november 1917.

Algemeen mag aangenomen worden dat de meerderheid van de studentenpopulatie – zowel de regelmatige als de vrije leerlingen – zich inschreef uit Vlaamsgezinde overtuiging, ondanks het feit dat de initiële beweegredenen uiteenlopend waren. De studenten hadden hun opvattingen van thuis uit meegekregen of konden overtuigd worden door lokale scholierenbewegingen en activistische protagonisten. Bovendien waren de studenten hoofdzakelijk afkomstig uit de middenklasse, wat in lijn lag met het kleinburgerlijk karakter van het activisme. De studenten wierpen zich op als de ontvoogde generatie van de toekomst en belichaamden zo de koers van het activisme. Het wil echter niet zeggen dat de studentengemeenschap anti-Belgisch dacht of sympathie had voor het bezettingsregime. Dat was slechts het geval bij een minderheid. Maar een inschrijving was ontegensprekelijk politiek gekleurd, waardoor de studenten een kleine entiteit vormden binnen een afwijzende omgeving. Beslist heeft het een gevoel van verbondenheid gecreëerd en het geloof gevoed dat zij deel uitmaakten van een nooit geziene revolutionaire beweging.

Bijlage: Sociale stratificatie studenten Vlaamse Hogeschool, 1916-1918

		Academie jaren						Totalen	
		1916-1917		1917-1918		1918*		Totaal	
		n	%	n	%	n	%	N	%
Overheid	Publieke ambten	0		1		0		1	0%
	Staatsambtenaren	1		7		4		9	2%
	Politie en gerechtelijke macht	5		12		8		14	3%
	Onderwijs	11		34		9		36	8%
	Spoorwegen, Post & Telegrafie	5		26		10		29	7%
	Ambtenaren gemeenten	6		12		4		14	3%
<i>Totaal overheid</i>		28	22%	91	24%	35	23%	103	23%
Vrije beroepen	Advocatuur	1		1		1		1	0%
	Geneeskunde	8		16		11		19	4%
	Godsdienstuitoefening	0		2		1		2	0%
	Ingenieurs	0		1		0		1	0%
	Notariaat	5		5		5		8	2%
	Architectuur	1		1		1		1	0%
	Kunsten	2		8		2		8	2%
	Journalistiek	1		1		0		2	0%
<i>Totaal vrije beroepen</i>		18	14%	35	9%	21	14%	42	10%
Privé/zelfstandig	Landbouw	10		27		13		33	8%
	Industrie	3		11		3		12	3%
	Kleinhandel	38		120		40		138	31%
	Groothandel	8		20		13		29	7%
	Horeca	2		8		2		8	2%
<i>Totaal privé/zelfstandig</i>		61	48%	186	49%	71	47%	220	50%
Privé/loonarbeid	Handelsverkeer	1		1		0		2	0%
	Administratief personeel	3		4		2		5	1%
	Technisch- en toezienend personeel	0		1		0		1	0%
	Loonarbeiders	3		18		4		19	4%
	Bedienend personeel	2		6		3		7	2%
<i>Totaal privé/loonarbeid</i>		9	7%	30	8%	9	6%	34	8%
Overig	Zonder beroep	0		2		0		2	0%
	Rentenier	0		2		1		2	0%
	Beambten, bedienenden en klerken	12		29		15		37	8%
<i>Totaal overig</i>		12	9%	33	9%	16	10%	41	9%
Totaal		128		376		152		440	
Onbekend		10		31		4		37	
		138		407		156		477	

Bron: Geboorteakten studenten Vlaamse Hogeschool 1916-1918. Titels en opdeling gebaseerd op K. Mandemakers, 'Negen classificaties voor 19^e en 20^e eeuwse beroepstitels', *HSG research* paper, 19 (1995), p. 8. Opmerking (*): 1918 is een onvolledig jaar. Bij de totalen zijn dubbelstellingen vermeden en onbekende beroepstitels niet in rekening gebracht om de eindpercentages te berekenen.

HERMAN NOHL, EEN VERGETEN WELDOENER VAN HENRI PIRENNE TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

Walter Thys

1. Inleiding

Bij het lezen van het kortgeleden verschenen werk van Sarah Keymeulen en Jo Tollebeek over de bekende mediëvist Henri Pirenne (1862-1935) van de Gentse Universiteit (*Henri Pirenne, historian: A life in pictures*. Leuven, 2011) was ik nieuwsgierig naar het standpunt van de beide auteurs ten aanzien van de pogingen die in 1916-1918 vanuit het bezette België werden ondernomen – en dan nog wel door een Duits militair – om Henri Pirenne en zijn collega Paul Fredericq uit hun Duitse ballingschap te bevrijden of althans hun lot te verzachten. Ik verwachtte hier of daar een verwijzing aan te treffen naar mijn editie van de brieven die de Duitse dienstplichtige Herman Nohl geregeld vanuit Gent aan zijn vrouw in Duitsland heeft gestuurd (Walter Thys, *Ein Landsturmmann im Himmel. Flandern und der Erste Weltkrieg in den Briefen von Herman Nohl an seine Frau*. Leipzig, 2005).

Nohl heeft in zijn brieven uitvoerig verslag over zijn tussenkomst uitgebracht en daarin ook het belangrijke aandeel van zijn vrouw vermeld. Maar tot mijn verwondering duikt de naam Nohl nergens in het boek van Keymeulen en Tollebeek op. Uit vroeger onderzoek was mij al gebleken dat ook in de biografie van Henri Pirenne door Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A Biographical and Intellectual Study* (Gent, 1974), Nohl onvermeld was gebleven. Nog groter was op het eerste gezicht mijn verbazing toen bleek dat Henri Pirenne zelf in zijn *Souvenirs de Captivité en Allemagne (Mars 1916-Novembre 1918)*, (Bruxelles, 1921), noch Herman Nohl, noch diens vrouw vermeldt, al mag worden aangenomen dat hij ook aan hen heeft gedacht toen hij zijn memoires opdroeg ‘aux amis belges et étrangers qui ont pensé à moi durant mon exil’.

Vandaar mijn voornemen om die gedeelten uit de oorlogsbrieven van Nohl aan zijn vrouw waarin Pirenne en/of Fredericq aan bod komen, in het Nederlands te vertalen en deze, voorafgegaan door de hiernavolgende korte biografische toelichting en gevolgd door nog enige verklarende documenten en commentaar te publiceren. Het is trouwens onbegrijpelijk dat die brieven in

Vlaanderen zo lang onbekend zijn gebleven en dat pogingen om ze in het Nederlands te vertalen en ze zo ook in eigen land toegankelijk te maken, in het herdenkingsjaar van de Grote Oorlog vooralsnog geen enkel respons hebben mogen ontvangen want zelden voordien is er door een buitenlander die dan bovendien de vijand was, zo ingrijpend, zo aangrijpend en met zoveel liefde over Vlaanderen geschreven.¹ Anderzijds mag niet onvermeld blijven dat Nohl, om tot hier toe onbekende redenen, in zijn later leven nooit meer naar het thema Vlaanderen is teruggekeerd.²

Afbeelding 1: Henri Pirenne (1862-1935); Universiteitsbibliotheek Gent.

2. Herman Nohl en Vlaanderen

De in 1879 in Berlijn geboren Herman Nohl studeerde van 1898 tot 1904 in zijn geboortestad filosofie en geschiedenis bij illustere professoren als Wilhelm Dilthey (“*der grosse Pan*”), Friedrich Paulsen en Ulrich von Wilamowitz-

¹ In de inleiding tot *Ein Landsturmman* heb ik de ongewone relatie van Nohl met Vlaanderen een “omgekeerd Stockholmsyndroom” genoemd.

² Zijn leerlinge en biografe Elisabeth Blochmann vermeldt de episode Flandern wel in haar “*Vorwort*” tot Herman Nohl, *Vom Sinn der Kunst*. Göttingen, 1961, p. 4, en herinnert in *Herman Nohl in der pädagogischen Bewegung seiner Zeit 1879-1960*. Göttingen, 1969, p. 81, aan een kort oponthoud in Sint-Martens-Latem op een terugreis samen met Nohl vanuit Engeland. Ook Sophie De Schaepdrijver heeft op de enigszins vreemde gang van zaken gewezen (“Nohl never wrote another word on Flanders”) in haar bijdrage ‘That Theory of Races. Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 41, 2011, 3-4, pp. 533-552.

Moellendorff. Zijn in 1904 aan Dilthey voorgelegde dissertatie over *Sokrates und die Ethik* verscheen nog hetzelfde jaar in Tübingen en Leipzig. Daarop volgde de eervolle maar moeilijke opdracht als famulus van Dilthey waarbij hij de eigenlijke auteur was van meerdere werken en opstellen die onder de naam van de grote meester het licht zagen. Tijdens een vakantieverblijf op een landgoed in Heiligenbluth leerde Nohl de Weense Bertha Oser kennen, telg uit een rijke en aanzienlijke Joodse familie (haar moeder was de tante van Ludwig Wittgenstein). Bertha was muzikaal zeer begaafd en had nog muziekles van Johannes Brahms gekregen. Zij trouwden in 1905 en gingen zich in Jena vestigen. Dankzij het vermogen van zijn vrouw kon Herman Nohl zich onbelemmerd aan zijn ‘*Habilitation*’ wijden en tevens een privatdocentschap aan de Universiteit Jena opnemen. In zijn vrije tijd beoefende hij samen met zijn vrouw het pianospel, hij leerde de uitgever Eugen Diederichs kennen evenals de componist Max Reger; het werk van de Belg Henry Van de Velde was niet ver weg evenmin als het Carl-Zeissbedrijf, waar hij eveneens contacten mee onderhield. De tijd in Jena moet voor het jonge paar bijzonder vruchtbaar zijn geweest, niet in de laatste plaats omdat hun vijf kinderen daar geboren werden. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 kwam aan de mooie droom een einde: een jaar nadien werd Nohl – hij was toen al vijfendertig – voor militaire dienst opgeroepen maar kwam wegens een lichte invaliditeit bij de Landsturm terecht waar hij met administratieve taken werd belast. Zijn standplaats werd Gent en meer bepaald de Kouter, waar hij ter hoogte van de kiosk in een opgeëist pand – dat er anno 2014 nog net hetzelfde uitziet als op de foto’s uit die tijd – zijn administratieve taken in dienst van de Etrappeninspektion bij het 4de Duitse leger opnam.

In dat gebouw aan de Gentse Kouter heeft hij drie jaar lang in zijn vrije ogenblikken de meeste van de 605 brieven aan zijn vrouw in Duitsland geschreven.³ Ze zijn niet alleen van grote waarde voor de biografie van hun auteur maar ze bevatten een ongeëvenaarde schat aan gegevens over het leven in een bezette stad, gezien door de bezetter⁴, alsook over het bezette Vlaanderen, waarbij de belangstelling van Nohl in het bijzonder naar de beoefenaren van beeldende kunst en letterkunde uitgaat. In zijn vrije uren kuiert hij door Gent of neemt

³ De brieven waren na Nohls dood een tijdlang in handen van zijn oudleerlingen Elisabeth Blochmann en Rolf Joerden, die ze in 1969/1970 aan de erven Nohl teruggaven. Deze laatsten hebben ze in 1976 aan de Georg-August-Universität geschonken waar ze sedert 27 september 1990 voor onderzoek toegankelijk zijn. Nohls brieven zijn in zo goed als onleesbaar “Duits” schrift geschreven en de ontcijfering is een zeer moeizaam werk.

⁴ Zo schrijft Nohl in een van de eerste brieven aan zijn vrouw dat de “Zivilbevölkerung” verplicht was op de rijweg te lopen en het trottoir (de befaamde “Bürgersteig”) uitsluitend door Duitse “Heeresangehörige” mocht worden betreden. Wie dat bevel niet opvolgde werd letterlijk “*manu militari*” op de rijweg geduwd.

de trein naar Brugge, beklimt de kerktoeren van Damme, reist verder naar Oostende, bezoekt Brussel, Antwerpen of zelfs Leuven en Luik en brengt daar dan in zijn brieven telkens een omstandig verslag over uit. Langzamerhand tekenen zich de plaatsen en de personen af die zijn bijzondere belangstelling hebben en de Vlaamse lezer van de brieven ontdekt samen met hem allerlei aspecten van het land en zijn bewoners die hem voordien niet opgevallen of die hem onbekend waren. Nohl brengt – vaak meerdere – bezoeken aan een hele schaar Vlaamse beeldende kunstenaars en letterkundigen waaronder Hugo Verriest, Stijn Streuvels, James Ensor, Felix Timmermans, de Gentse lithograaf Armand Heins en Jozef Cantré. Hij bezoekt het achtergelaten atelier van de naar Engeland gevluchte George Minne, gaat in Sint-Martens Latem op zoek naar (“*den alten*”) Albijn van den Abeele – deze komt wel zestig keer in de brieven voor –, en wordt kind aan huis bij Albert Servaes.

Voor August Vermeulen, die hij nooit heeft ontmoet, heeft hij een bijzondere verering, noemt hem “*die Verkörperung der flämischen Bewegung*” en “*den einzigen männlichen Kopf*” en hij wil diens *Wandelende Jood* in het Duits vertalen. Intussen leest hij *Zomerleven* van Cyriel Buysse, *Baas Gansendonck* van Conscience, *Het ivoren aapje* van Teirlinck, *Pallieter* van Felix Timmermans, enz. De gedichten van Verhaeren leert hij in Duitse vertaling kennen.

Hij gaat in Gent in de Sint-Baafskathedraal zitten en bemerkt dat een vrouw in zijn buurt bepaalde gebeden in het Vlaams prevelt en andere in het Frans ofwel maakt hij zich boos omdat de bezetter, die hout nodig heeft, al de meer dan honderd jaar oude beuken aan één kant van de Kortrijkse Steenweg laat rooien maar daarbij precies de verkeerde kant kiest, de kant namelijk die zijn schaduw over de steenweg laat vallen. Soms komt de toekomstige pedagoog al even om de hoek kijken wanneer hij naar huis schrijft dat Gentse vrouwen vaak zeer laat met kleine kinderen in de bioscoop zitten. Zijn pedagogische belangstelling groeit onderhuids naarmate de oorlog vordert en hij bij zijn veelvuldige omgang met “*das Militär*” en meer bepaald met de gewone soldaten vaststelt dat aan hun geestelijke en zedelijke vorming werkelijk alles ontbreekt (“*Er sieht die Verrohung seiner Mitmenschen mit Erschrecken und entwickelt Gedanken über ein besseres Deutschtum*”).⁵ Vandaar, na de nederlaag en zijn terugkeer naar Duitsland, zijn inzet voor de “*Volkshochschule*” en voor de opvoedkunde in het algemeen zodat hij een van de belangrijkste pedagogen in Duitsland wordt en zich kan omringen met talrijke leerlingen die op hun beurt zijn theorieën en zijn praktijkervaringen zullen uitdragen.

⁵ Jürg Blickenstorfer, *Pädagogik in der Krise*, Rieden, 1998, pp. 28-29.

In de brieven aan zijn vrouw staat Nohl zeer kritisch tegenover de “*Flamenpolitik*” van de bezetter – die hijzelf dus ook is – alsook tegenover de “vervlaamsing” van de universiteit en onderhoudt slechts geringe contacten met de nieuwe generatie professoren. Voor de Nederlandse chemieprofessor Josué Valetton en diens Duitse vrouw heeft hij wel sympathie en hij leert ook enkele studenten kennen waaronder de broers Brulez, wier activiteiten hij eerder met het oog van een psycholoog gadeslaat. De in de schilderkunst bekende Roemeense vrouw van Lucien, Fortuna Mavromati, maakt wel indruk op hem. Zij schenkt hem haar zelfportret omdat hij haar een brood gegeven had. Zijn oordeel over de Duitser geworden Nederlander André Jolles die aan de “Vlaamsche Hoogeschool” doceert, is ambivalent; in een brief aan zijn vrouw vraagt hij zich af of Jolles misschien een Jood is! Het is overigens merkwaardig dat Nohl in de brieven aan zijn Joodse vrouw herhaaldelijk zijn beklag doet over de Joden in dienst van de Etappeninspektion omdat ze drukte en lawaai maken zodat hij zich niet op zijn werk kan concentreren.

In Oostende brengt hij niet alleen herhaalde bezoeken aan James Ensor, waar bij hij geboeid is door diens complexe persoonlijkheid zoals die in zijn leven en zijn werk weerspiegeld wordt, maar hij zoekt er ook twee landgenoten op die daar bij een Duitse rodekruisafdeling werkzaam zijn: de expressionistische schilders Otto Herbig en – de later tot “*entarteten Künstler*” verklaarde – Erich Heckel. Nog middenin zijn verblijf in Vlaanderen schrijft hij dan zijn Vlaams cultuurtestament, een indringende, teergevoelige liefdesverklaring aan het kleine, pas ontdekte land en hij publiceert deze in 1917 als “Die idyllische Seele Flanderns. Das Land der Leie und Albijn van den Abeele” in het Duitse tijdschrift *Die Tat*.⁶ Een paar voorbeelden ter illustratie van Nohls liefde voor Vlaanderen:

“Die künstlerische Erhöhung dieses idyllischen Lebens ist das Dasein, das sich eine Reihe flämischer Künstler an den Ufern der Leie geschaffen haben, in Afsne [sic], St. Martens-Laethem und Deurle. Hier schlägt das lebendige, geistige Herz Flanderns. Wer von dem Frieden dieses grünen Landes gekostet hat, wird immer Heimweh nach ihm behalten. Wie in Barbizon oder Worpswede haben sich die Künstler hier niedergelassen, aber ohne die Flucht vor der Stadt und ohne den Gegensatz gegen die bäuerlichen Bewohner. Wie ein Gartenfluss ist die Leie mit ihren Seerosen zwischen Park und Feldern,

⁶ *Monatsschrift für die Zukunft deutscher Kultur*. 8. Jg., März 1917, 1094 ff. Neudruck in: Herman Nohl, *Pädagogische [und politische] Aufsätze*. Jena 1919 (105-116), 1929² (167-174).

den Landhäusern, klein wie Schiffskajüten, und den Blumenbeeten an ihren Borden.”⁷

In een brief aan zijn vrouw op 7 juni 1916: “[...] Ich lese ein Buch über Guido Gezelle, den grössten vlaamschen Lyriker – einstweilen kommt mir Klaus Groth aber reicher vor. Einen Vers über meine geliebte Leie setz ich dir her, ob du ihn verstehst?

‘Jordane van mijn hert
en aderslag mijns Levens
O Leye, o vlaamsche vloed,
lijk Vlaanderen, onbekend;
hoe overmachtigt mij
de mate uws vreugdegevens,
wanneer ik sta en schouwe
Uw’ vrijen boord omtrent.’

Das ist nichts originales, universal angesehen, – aber der Mann muss mehr als andre, die vlaandrische Seele ausgesprochen haben und in seiner Lyrik muss sie zum Erstaunen wieder so recht zum Bewusstsein ihrer Eigenart gekommen sein. Sie stellen ihn alle neben Vondel. Der dritte grosse vlaamsche Künstler ist dann Breughel.

Ich hab hier bald eine kleine vlaamsche Bibliothek stehen, werde sie nach meiner Rückkehr dem germanistischen Seminar stiften⁸. Wie oft habe ich den Studenten vor dem Krieg geraten, eine ihrer germanischen Sprachen zu studieren, nicht immer bloss englisch. Welchen Spass hätte man früher gehabt, diese Literatur, Land und Volk für sich zu entdecken. Nun hat es die ganze 4. Armee dazu gebraucht. [...]

Maar tegenover dat andere Vlaanderen, dat als het ware onder de vleugels van datzelfde 4de leger van de grond poogde te komen, stond hij zeer kritisch. Over de in januari 1918 opgerichte Staat Vlaanderen schrijft Nohl aan zijn vrouw: “*Ich könnte stundenlang von dem Spass erzählen.*”⁹ Naar het einde toe heeft hij in zijn brieven alleen nog wat meewarige gevoelens voor de op de vlucht slaande

⁷ Thys (ed.), *Ein Landsturmmann im Himmel*, p. 298.

⁸ Noch in de Universiteit Jena noch in die te Göttingen is er een spoor van deze “kleine vlaamsche Bibliothek” gevonden.

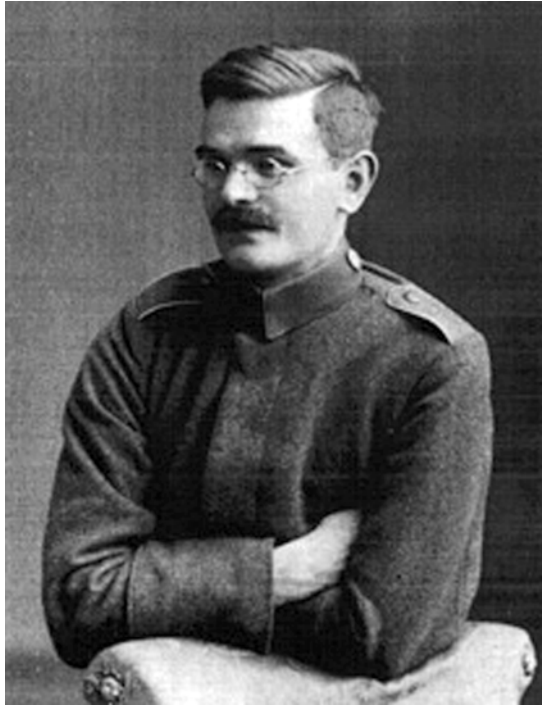
⁹ (vert.) “Ik zou urenlang over de klucht kunnen vertellen.”

professoren en studenten van de “Vlaamsche Hoogeschool” en toont alleen achting voor Anton Jacob¹⁰ omdat deze een van de weinigen is die in november 1918 niet is gevlucht.

Het meest onverwachte en tevens het belangrijkste thema in de correspondentie met zijn vrouw is ongetwijfeld Nohls bezorgdheid om de twee Gentse professoren Henri Pirenne en Paul Fredericq die in 1916 naar Duitsland werden weggevoerd. Nohl kende Pirennes *Geschiede Belgiens* (1899-1913) en kort na zijn aankomst in Gent neemt hij zich voor, de historicus op te zoeken maar daarin is hij blijkbaar niet geslaagd. Intussen wordt Pirennes lot alsook dat van zijn collega Fredericq bezegeld. Hun kwalijk avontuur is bekend: op 18 maart 1916 worden zij na een laatste confrontatie op het Kabinet van de Etappeninspecteur wegens hun weigering om mee te werken aan de op te richten “Vlaamsche Hoogeschool” gearresteerd en ze krijgen één uur de tijd om zich op hun deportatie naar Duitsland voor te bereiden. Afzonderlijk worden ze onder strenge bewaking naar een krijgsgevangenenkamp afgevoerd: Pirenne naar Krefeld (bij een overnachting in Keulen slapen de Duitse bewaker en zijn arrestant in dezelfde kamer) en Fredericq naar Gütersloh. Op 12 mei d.o.v. wordt Pirenne naar een kamp voor burgerlijke gevangenen in Holzminden getransfereerd maar Fredericq blijft in Gütersloh. Vanuit Krefeld resp. Gütersloh worden ze dan allebei op 28 augustus d.o.v. naar Jena overgebracht, waar hun regime enigszins verzacht wordt: ze mogen er kamers in de stad betrekken en vrij gebruik maken van de faciliteiten van de universiteit maar moeten zich elke dinsdag en zaterdag op een vastgesteld uur bij Dr. Fuchs, burgemeester van Jena, aanmelden. Maar na enige tijd worden ze er van samenzwering tegen Duitsland en het onderhouden van een geheime correspondentie met Belgische vakgenoten verdacht en op 28 januari 1917 opnieuw van elkaar gescheiden: Pirenne naar Creuzburg an der Werra en Fredericq naar Bürgel. Daar blijven ze haast twee volle jaren, tot het einde van de oorlog en moeten dan nog tot eind november 1918 wachten vooraleer ze naar België kunnen terugkeren.

De eenentwintig brieven van Nohl aan zijn vrouw tussen januari 1916 en november 1918 waarin hij over Pirenne en Fredericq schrijft, tonen aan hoezeer hij om hen bekommerd is. De censuur trotserend schrijft hij op 13 september 1916: “deze weerzinwekkende en onridderlijke manier om gevangenen en vijanden, ook wanneer ze overwonnen zijn, ook nog slecht te behandelen, is gewoonweg een schande in onze tijd en bij alle volkeren.” En een jaar later, op 17 september 1917, met een zekere bravour: “De koning van Spanje, de koningin der

¹⁰ 1889-1947, Vlaams “activist”, was in de periode 1916-1918 docent aan de “Vlaamsche Hoogeschool”.

Afbeelding 2. Herman Nohl als Landsturmmann, 1915-1918
(Privé-bezit van Mrs. M.B. Kuhn-Oser, Oxford).

Nederlanden en de paus hebben zich blijkbaar reeds met het geval ingelaten. We zullen nu zien wat Herman Nohl kan!” Het is helaas vruchteloos geweest. Alle hoop op een spoedige terugkeer verliezend, vraagt Pirenne in een brief aan zijn vrouw of zij niet kan bereiken dat zij en hun jongste zoon Robert zich tot het einde van de oorlog bij hem in Duitsland mogen voegen. Dat wordt hun uiteindelijk mede door de bemiddeling van Nohl toegestaan.

Wat nu Pireennes relatie met Duitsland en zijn Duitse vakgenoten betreft, zowel Peter Schöttler¹¹ en Geneviève Warland¹² als Heinrich Sproemberg¹³

¹¹ P. Schöttler, ‘Henri Pirenne face à l’Allemagne de l’après-guerre ou la (re)naissance du comparatisme en histoire’, in: S. Jaumain et al. (eds.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale*, Brussel, 2005, pp. 507-517.

¹² G. Warland, ‘Avatars de la ‘métahistoire’ nationale et mise en récit de la Grande Guerre. Point de mire sur Henri Pirenne (1862-1935) et Ernest Lavisse (1842-1922)’, in: *Mémoires et antimémoires littéraires au XXe siècle: La Première Guerre mondiale*, Brussel, 2008, pp. 27-64. G. Warland, ‘L’Histoire de l’Europe d’Henri Pirenne: genèse de l’oeuvre et représentation en miroir de l’Allemagne et de la Belgique’, *Textyles. Revue des Lettres belges de langue française*, 24 (2004), pp. 38-51.

¹³ H. Sproemberg, ‘Pirenne und die deutsche Geschichtswissenschaft’, in: Idem (ed.), *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen*, Berlin, 1971, pp. 375-446.

hebben daar aandacht aan besteed. Daarbij moet evenwel een scherp onderscheid worden gemaakt tussen professionele en politieke relaties. Wat de eerste betreft is Pirenne als integer historicus en man van wetenschap ook tijdens de oorlog de standpunten van zijn Duitse collega's uitsluitend naar hun wetenschappelijke merites blijven inschatten en hij wist "goede" Duitse historici met respect en normale collegialiteit te benaderen en zocht zelfs gesprekken met hen op (Sproemberg!). Maar hij heeft zich scherp afgezet tegen de infiltratie in het vak van nationalistische, militaristische of raciale standpunten of argumenten. Deze houding onder de pijnlijke omstandigheden van de Duitse bezetting gestand blijven, vereiste van hem een aanzienlijke dosis moed en zelfbeheersing, nog meer na het verlies van een zoon in de strijd tegen de bezetter en de meer dan twee jaar durende deportatie naar Duitsland en daardoor de scheiding van zijn gezin, van zijn stad en van zijn universiteit.

3. Henri Pirenne in de oorlogsbrieven van Herman Nohl aan zijn vrouw

Hierna volgen in Nederlandse vertaling uit *Ein Landsturmmann im Himmel* de passages waarin Nohl over Henri Pirenne en/of mevrouw Pirenne ofwel over Paul Fredericq schrijft. De volgorde is chronologisch met bovenaan steeds een hoofdstuktitel ofwel een rubriektitel die Nohls leerling Dr. Rudolf Joerden, bij het rangschikken van de 605 oorlogsbrieven van Nohl heeft aangebracht, de verzendingsdatum en ten slotte de paginering zoals in Thys 2005.

Een Belgisch historicus, Pirenne 12-01-1916, pp. 59-60

[De aanspreking ontbreekt, W.T.] [...] Ik neem me voor, binnenkort een poging te doen om een Belgisch historicus, Henri Pirennes [sic], een bezoek te brengen¹⁴; hij heeft de belangrijkste geschiedenis van België geschreven en deze is in Duitsland verschenen¹⁵, het zou toch wel erg interessant zijn om met hem

¹⁴ In zijn werk *After the Deluge: The Impact of the Two World Wars on the Historical Work of Henri Pirenne and Marc Bloch* (Hampshire 2010) schrijft Peter Schöttler (pp. 404-425) naar aanleiding van Pirennes eigenschap om een duidelijk onderscheid te maken tussen "goede" en "slechte" Duitsers: "An impressive example is his friendship with the philosopher Hermann [sic] Nohl, a student of Dilthey, whom he met in January 1916, when the German was a soldier in Ghent". Van een ontmoeting tussen hen beiden in Gent in 1916, laat staan een "friendship" in die tijd is evenwel nergens een spoor gevonden. De enige bron die uitsluitel zou kunnen geven, al moet dat sterk betwijfeld worden, is Pirennes oorlogsdagboek *Journal de Guerre of Henri Pirenne*, Amsterdam/New York/Oxford, 1976). Een integrale transcriptie met het oog op een editie is evenwel in voorbereiding.

¹⁵ H. Pirenne, *Geschiede Belgiens*, 4 Bände (von F. Arnheim auf deutsch übersetzt), Gotha, 1899-1913; verscheen vóór de Franse vertaling in zeven delen door Marie-Thérèse Bitsch, Brussel, 1900-1932.

van gedachten te wisselen, ook over de Vlaamse universiteit. [...]. En nu kus ik je echt innig. H.

Vermeulen – Pirenne 28-05-1916, p. 97

Vrouwtje, [...]. Hij [August Vermeulen, W.T.] en Pirenne, dat zijn de twee merkwaardigste theoretici van België. De Vlaming en de vertegenwoordiger van de “Belgische” ziel [...]. Pirenne werd overigens geïnterneerd, ik weet niet waarom. De onderofficier die hem moest afvoeren heeft verteld dat hij gezegd heeft: “Ik ben al eens voor een vermageringskuur in Duitsland geweest.” Ik kus je hartelijk, Berthel.

Pirenne – Fredericq 02-09-1916, pp. 137-138

Lui kind, [...] Ze vragen me hier allemaal naar nieuws over Pirenne en Frédérique [sic]. Schrijf me dus gauw zoals je zopas gezegd hebt en vraag het aan Cartellieri.¹⁶ En als je kan, probeer eens hen te leren kennen en uit te nodigen. Je zal er vreugde aan beleven. Het zijn twee uitzonderlijke mensen. De ene is een Waal en hij vertegenwoordigt het unitaire België, over de talen- en rassenstrijd heen, de andere is een hoofdleder van de Vlamingen. [...] Uw lange man.

Pirenne – behandeling van overwonnen vijanden 13-09-1916, pp. 143-144

Allerbeste vrouw, [...]. Je berichten over Pirenne heb ik doorgegeven. Er zijn hier een paar mensen die mevrouw Pirenne een bezoek brengen en die voor de overbrenging naar Jena gezorgd hebben. Dat heeft mij bij Vanaise¹⁷ een kleine architect uit Bonn¹⁸ verteld (hij is een leerling van Clément [sic]¹⁹ in Bonn die met Pirenne bevriend is) en hij is in de laatste tijd meerdere malen bij mevrouw Pirenne op bezoek geweest. [...] Ik kus je opnieuw heel zacht, lieveling!

Pirenne – heropening van de universiteit? 03-10-1916, p. 153

[geen aanspreektitel] [...] Heb je Pirenne en Frederique [sic] al eens ontmoet? Nodig hen toch eens uit, ze zullen ongetwijfeld blij zijn ergens als het ware thuis te zijn en het zijn belangrijke mensen. Naar het schijnt wordt de Universiteit hier op 24/10 met een feestrede van de rector geopend. Ik ben benieuwd of het waar is. [...] Van je zacht kussende Herman.

¹⁶ De medievist Alexander Cartellieri (1867-1955) aan de Universiteit Jena. De Nohls waren met de familie bevriend.

¹⁷ Een destijds bekend Gents koffiehuis.

¹⁸ Dr. Hans Vogts (1883-1972).

¹⁹ Paul Clemen (1866-1947), Duits kunsthistoricus, hoogleraar in Bonn.

Mevrouw Pirenne 08-12-1916, pp. 159-160

Liefste vrouw, [...] Ik ben bij mevrouw Pirenne geweest²⁰ om haar het bericht over haar kleinzoon²¹ over te maken. Ze was nogal terughoudend. Een fijne dame. Ze heeft vaak “enfin” gezegd, de Franse uitdrukking voor “berusting”, en ze was eerder passief. Zag er nochtans zeer goed uit en zei ook dat het met de jongen goed gaat. Ik denk dat ik er bij gelegenheid nogmaals heen ga, als haar man haar over mijn poging [om Pirenne vrij te krijgen, W.T.] geschreven heeft. Maar nu moet ik ophouden, er praten hier wel vijftig man door elkaar.

Van ganser harte je H.

Pirences bezoek (bij mevrouw Nohl) 17-12-1916, p. 160

Lieveling, [...] Ik ben heel nieuwsgierig naar het bezoek van Pirenne bij jou. Nodig volgende keer toch ook Fredericq uit, hij heeft volgens mevrouw Pirenne een hart van goud, hij zal je nog beter bevallen dan Pirenne omdat hij minder behendig²² is. [...] Kus de kinderen van mij. Je H.

Pirences vrijlating 06-09-1917, p. 213

[geen aanspreektitel] Slechts heel kort, om je mee te delen dat ik gisteren bij mevrouw Pirenne geweest ben. Ze had me gevraagd langs te komen opdat ik haar man zou laten weten dat het goed met haar gaat, want hij klaagt erover dat hij geen nieuws krijgt en hij zou daar heel ongelukkig door zijn. Daarom ging ik tot bij haar. Het gaat goed met haar, evenals met haar zoon.²³ Ze heeft een pas aangevraagd om veertien dagen naar Verviers te gaan om daar wat afwisseling te hebben en om te overleggen of ze werkelijk naar daar zou kunnen verhuizen zoals haar man dat graag zou hebben. Stel hem gerust over het gevaar van lucht-bombardementen hier. De stad zelf bombarderen ze niet, alleen de buitenste

²⁰ Aan de Gentse Sint-Pietersnieuwstraat 126.

²¹ Volgens Bryce Lyon (Lyon 1974, p. 254) ontving Pirenne op 29 november 1916 in Jena het bericht over de geboorte, twee dagen voordien, van zijn eerste kleinzoon, Pierre, zoon van zijn zoon Jacques die zijn militaire dienst in Frankrijk volbracht, en van Adrienne Van Lancker. Vermoedelijk bereikte het bericht hem via zijn vriend, de historicus Sam Muller in Utrecht, het kanaal langswaar Jacques met zijn geïnterneerde vader correspondeerde. Pirenne deelde het goede nieuws aan mevrouw Nohl mee die dan op haar beurt haar man op de hoogte bracht. Nohl spoedde zich vervolgens naar de Sint-Pietersnieuwstraat. Pirenne kon uiteraard via de censuur met zijn vrouw corresponderen maar dat ging vermoedelijk langzamer dan de Feldpostbrieven die Nohl met zijn eigen vrouw wisselde.

²² “*Weil weniger geschickt*”. Uiteraard weten we niet welk woord mevrouw Pirenne heeft gebruikt en in welke taal (zie verder). Het woord zal precies de karaktertrek hebben weergegeven die heeft gemaakt dat Fredericq in al de versies van zijn avontuur met Pirenne, helaas ook in de onderstaande, op de tweede plaats schijnt te komen al heeft het Pirenne in zijn *Souvenirs* niet aan getuigenissen van ware vriendschap voor zijn collega ontbroken. Voor nadere analyse van hun relatie wordt hier verwezen naar de publicaties van Walter Prevenier en Jo Tollebeek.

²³ Robert Pirenne (1900-1931), op dat ogenblik leerling aan het Gentse Atheneum.

rand: Wondelgem, St.-Denijs, Ledeborg, Mariakerke, enz. Hij kent die plaatsen en weet hoe ver die van het huis van zijn vrouw verwijderd zijn. [...] Van harte, duizend keer je H.

Mevrouw Pirenne 31-10-1917, p. 227

Liefste Muze,²⁴ Gisteravond ben ik dus bij mevrouw P[irenne] geweest. Ze zat met haar zoon die in een Franse treurspeldichter las, onder de [schemer]lamp en werkte aan een paar schoentjes uit parse zijde – wegens de kolenschaarste – het zag er zeer behaaglijk uit en ik ben wel langer gebleven dan nodig was. Zij was echt vergenoegd en betrouwelijk en wilde mij ½ kg. tee cadeau doen toen ik mijn beklag over de hoge teeprijzen deed en we babbelden over alles en nog wat. Haar zoon is daarentegen nog steeds zeer vijandig en kijkt mij uiterst wantrouwig aan. Ik moet dus heel veel groeten doen, ook aan jou, van wie P[irenne] zoveel goeds geschreven heeft, bijvoorbeeld dat je bezoek van kortgeleden bij hem de mooiste dag van zijn verblijf in Duitsland geweest is.

De bombardementen gebeuren ver van haar huis, ze blijft trouwens thuis om niet door shrapnels getroffen te worden. Haar bed in de eetkamer plaatsen, zoals hij verlangt, daartoe kan ze niet besluiten. Kolen en hout heeft ze nog in voldoende mate. Het was trouwens niet koud in de kamer.

Verder kan ik niets over haar vertellen, we hebben uitsluitend Frans, Vlaams en Duits door elkaar gesproken – heel grappig.

Van harte je Herman.

[...] Pirenne 25-11-1917, pp. 233-234

Liefste kerel²⁵ [...], De brief van de burgemeester is sympathiek. Ik heb hem naar mevrouw Pirenne gebracht en ik zou nu eenvoudig aan de man – ik bedoel aan de burgemeester – willen schrijven en hem willen uiteenzetten hoe het hier gesteld is. Hij heet toch Zimmer? Dat je er onlangs niet heen bent gegaan heeft me uiteindelijk zeer bevredigd. De Generalkommandant heeft onlangs het verzoek [van mevr. P.] om haar man te bezoeken geweigerd! Ik heb nu stappen ondernomen om het geval door de Etappeninspectie aan het rollen te brengen. Volgende dinsdag zou mevrouw Pirenne er heen moeten gaan. Of het lukt is nog onzeker. Maar ze zal zeker wel iets bereiken; bv. dat ze hem mag bezoeken. Maar ik denk dat hij naar Verviers zal mogen komen. Zoals steeds je H.

²⁴ Vermoedelijk een in het gezin Nohl gebruikelijke troetelnaam voor "Mutter".

²⁵ Nohl noemt zijn vrouw vaak "Kerl" en "Kerlchen".

Mevrouw Pirenne] 22-01-1918, p. 240

Kereltje, [... ik heb] ook niet veel anders te vertellen dan dat ik bij mevrouw P[irenne] ben geweest. Ze kloeg wat over haar gezondheid, beweerde dat ze al maar magerder werd en haar leven aan het verspelen was. Ik denk dat ze in de overgangsjaren is en daardoor de scheiding moeilijk kan verdragen. In de eerstkomende dagen zal er voor haar, dat denk ik toch, een oplossing worden gevonden. [...]. Ik kus je! H.

Mevrouw Pirenne en haar zoon naar Duitsland 01-02-1918, p. 242

[geen aanspreektitel] [...]. Ik was gisteren bij mevrouw Pirenne. Haar verzoek om haar man terug naar België te krijgen werd dus afgewezen maar in de plaats daarvan heeft men haar aangeboden, met haar zoon naar Duitsland te gaan. Ze heeft dat nu aan haar man gevraagd en laat het besluit helemaal van hem afhangen. Ik zou in haar plaats aanvaarden. Dat zou jij ook doen. Maar haar haat tegen ons is zo groot. Ik ben zeer benieuwd wat haar man zal antwoorden. Ik heb bij haar tee gedronken – voor de eerste keer – maar ze laat me niet eens mijn jas uitdoen en mijn muts ergens neerleggen!!! Ik kus je zeer! Je H.

Mevrouw Nohl stuurt bloemen aan de “aartsvijand” Pirenne 02-02-1918, p. 242

Liefste vrouwtje, [...] Veel heb ik niet te schrijven. Ja, toch wel! Pirenne had aan zijn vrouw geschreven dat “mevrouw N.” – heb jij een idee wie dat is? – hem met Kerst een bloem gestuurd heeft. Daar heeft de bullebak van de briefinspectie “NOHL” overheen geschreven: ze bespioneren je dus toch. Ze zullen je wegens schaamteloos gedrag tegenover een gevaarlijke vijand in de gevangenis opsluiten. [...] Ik kus je, ik kus je x maal, mijn goede zoete vrouw. Je H.

[Pirenne – mevrouw Pirenne] 30-05-1918, p. 257

Liefste vrouw, Daarnet kwam je brief van 25/5 met het bezoek in Bürgel,²⁶ dat was heel jammer en werkelijk enigermate deprimerend. Je had natuurlijk met hem kunnen spreken, iedere krijgsgevangene spreekt met duizend mensen en een dergelijk verbod bestaat niet. Maar het zal een poging tot intimidatie geweest

²⁶ Na hun gemeenschappelijk verblijf in Jena werden Pirenne en Fredericq opnieuw van elkaar gescheiden. Pirenne werd in Creuzburg-an-der-Werra op 10 km. ten noordwesten van Eisenach geïnterneerd en Fredericq op 12 km. ten oosten van Jena in Bürgel.

zijn.²⁷ Vrijdagavond vertrekt mevrouw Pirenne en zaterdag is ze tegen 19 uur in Eisenach. De hoop maakt haar werkelijk jong. [...] Tot slot kus ik je opnieuw zeer innig omdat ik er zin in heb. Groeten aan de kinderen!

Pirennes noodlot – de zoon 02-06-1918, pp. 257-258

Liefste kerel, [...] De arme Pirennes. Ik hoop dat je het telegram onmiddellijk telefonisch hebt doorgegeven. De zoon heeft op het gymnasium domheden begaan en zijn Vlaamse leraar voor de gek gehouden – samen met anderen, maar men heeft het op hem gemunt omdat hij de naam van zijn vader draagt. Daardoor heeft men zijn reispas ingetrokken²⁸ en alleen wil zijn moeder niet gaan en hem hier achterlaten. Hij schreef dat hij reeds van vreugde danste, de arme kerel. Dans jij nu ook niet van vreugde, bij het leger weet je nooit hoe het uitdraait. Toch verheug ik mij ook reeds zo! Je H.

Mevrouw Pirenne 04-08-1918, p. 263

Liefste Muzepuze, [...] Woensdagavond vertrekt mevrouw Pirenne zonder haar zoon,²⁹ ze zal dus donderdagavond in Eisenach zijn. Vertel hem³⁰, maar zonder nadere data, dat ze nu toch komt. En blijf me liefhebben, heel lief. Je H.

Het lot van Pirenne 04-11-1918, pp. 283-284

Lievelling, [...] Wat zullen de Pirennes doen? Er staat in de kranten dat men nog niet weet waar ze naartoe gaan. Zij zullen het in de huidige stand van zaken ook niet weten. Naar Nederland?³¹ Hoe eenvoudig zou het voor 3-4 dagen niet geweest zijn, hem in antwoord op een verzoek met een groot gebaar vrij te laten,

²⁷ Mevrouw Nohl wilde Fredericq in zijn nieuwe verblijfplaats een bezoek brengen maar werd daar niet tot hem toegelaten. Het is evenwel niet uitgesloten dat een weigering van Fredericq zelf aan de basis van het mislukte bezoek lag. Het is zo dat Paul Fredericq in tegenstelling tot Pirenne elk gesprek met Duitse militairen en intellectuelen halsstarrig weigerde. Hij verweet Pirenne in zijn dagboek “aan te pappen” met Duitse historici als Cartellieri en sloeg zelf elke uitnodiging van Duitse collega’s of aanverwanten trots af.

²⁸ Details zijn niet voorhanden omdat slechts een heel klein deel bewaard is gebleven van het archief van het Atheneum aan de Ottogracht in Gent, waar Robert Pirenne leerling was.

²⁹ Robert Pirenne moet dan op het laatste ogenblik toch een reispas hebben gekregen want zowel uit de biografie van Bryce Lyon (Lyon 1974, p. 271) alsook uit een mededeling van Pirenne zelf (Pirenne 1920, p. 84) blijkt dat mevrouw Pirenne op 8 augustus 1918 met haar zoon Robert in Creuzburg aangekomen is. Misschien heeft zij langs andere wegen bereikt wat Nohl niet gelukt is en de bezetter kan met de intrekking van de toestemming gedreigd hebben indien ze er ruchtbaarheid aan zou geven.

³⁰ Henri Pirenne.

³¹ Pirenne, zijn vrouw en hun zoon Robert moesten na het Wapenbestand nog tot 27 november 1918 in Creuzburg op een mogelijkheid wachten om naar België terug te keren. In Kassel haalden ze Paul Fredericq op en samen reisden ze via Keulen en Aken tot in Herbesthal dat toen net Belgisch geworden was. Met kar en paard staken ze de grens over en begaven zich naar Verviers waar ze twee dagen bij de familie van Henri Pirenne verbleven. Met een Belgisch legervoertuig bereikten ze dan uiteindelijk Gent op 3 december. Herman Nohl was reeds op 20 november 1918 terug thuis. Zij kunnen elkaar onderweg dus niet gekruist hebben.

nu is men *verplicht* het te doen. Zo wreekt zich bij ons elke onhandigheid. Men moet altijd zo handelen, ook als volk, dat men er in het geval van een ongelukkige afloop geen berouw over heeft. Maar men heeft altijd aan de overwinning gedacht die alles zou toedekken. Nu komen al de oude zonden aan de oppervlakte en overal zal er worden “afgerekend”. Ik groet jullie allemaal, allemaal. H.³²

4. De correspondentie tussen Henri Pirenne en Herman Nohl na de oorlog – “Wahrheitsdienst”

Bij de lectuur van de oorlogsbrieven rijst ongetwijfeld de vraag: hebben Nohl en Pirenne na de oorlog misschien aan elkaar geschreven? Sedert kort kan hierop bevestigend worden geantwoord. Het Pirenne-archief van de Université Libre de Bruxelles bevat namelijk twee brieven van Herman Nohl aan Henri Pirenne van resp. “im Dezember 1922” en 12 januari 1923, waarvan de tweede hierna volgt,³³ en het archief van Herman Nohl in de Handschriftenafdeling van de Universiteitsbibliotheek Göttingen bewaart het antwoord van Henri Pirenne aan Herman Nohl van 4 februari 1923:

Herman Nohl

Göttingen 12/1/23³⁴

Baurat Gerberstr. 7

Sehr verehrter Herr Professor,

Mein Freund Prof. Wilbrandt in Tübingen hat im Verein mit Gesinnungsgenossen in Frankreich ein Unternehmen zur Aufklärung der Völker unabhängig von Presse und Diplomatie begonnen und hat mich gebeten, die erste Mitteilung darüber an mir bekannte Adressen, von denen ich erwarte, dass dort Verständnis für den Willen dieses Unternehmens bestehen könnte, zu vermitteln. Ich erlaube mir daraufhin auch Ihnen diese Drucksachen, denen eine Zeitschrift folgen soll, zu übersenden. Ich hoffe Ihnen soweit bekannt zu sein, dass Sie

³² Bij nader toezien is het niet zo verwonderlijk dat Nohl noch zijn vrouw in de *Souvenirs de Captivité* van Pirenne worden vermeld. Het tegenovergestelde zou bedenkelijk zijn geweest want de *Souvenirs* werden voor het eerst in februari 1920, dus slechts een goed jaar na de Duitse nederlaag, in de *Revue des Deux Mondes* gepubliceerd. Had Pirenne er Nohl toen wel in vermeld, dan kon dat voor Nohl in het naoorlogse Duitsland zeer negatieve zoniëten gevolgen hebben gehad. Er werd inderdaad “afgerekend” waarbij hulp aan de vijand nu eenmaal een zeer zwaar misdrijf was.

³³ Deze tweede brief is een meer persoonlijke brief waarin Nohl op het einde nieuws en wensen van huis tot huis aan Pirenne stuurt; de eerste daarentegen, van “im Dezember 1922” is niet meer dan een door Nohl ondertekend exemplaar van de gedrukte circulaire vanuit het “Zentralbüro Wahrheitsdienst” in Tübingen waarin wordt uiteengezet wat het doel van de onderneming is.

³⁴ Pirenne-archief ULB 026PP/01/01/24.

dem Versuch mit einem gewissen Vertrauen ins Gesicht sehen werden. Es mag sehr schwer sein, zur Zeit hinter die Wahrheit zu kommen, innerpolitisch wie aussenpolitisch, zumal jeder von uns selbst auf Grund der jahrelangen Lügenernährung, eine Fülle falscher Einstellungen mit sich herumträgt. Aber es giebt schliesslich doch Tatsachen, und der Zustand der Völker und Klassen seit 1914 ist so unerträglich, dass man versuchen muss, als man kann, der Objectivität ihren Rang wiederzugeben.

Wenn Sie selbst irgendwelche Auskunft von mir wünschen, bin ich stets gern bereit, mich so gewissenhaft als möglich zu äussern. Ich hoffe, dass es in Ihrem Hause allen wohl geht, besonders Ihrer verehrungswürdigen Frau, und dass Sie sich wieder ganz in Ihre schöne grosse Arbeit zurückgefunden haben nach der langen Trennung. Wir haben es hier in Göttingen mit Leben und Arbeit gut getroffen. Meine Frau lässt sich Ihnen bestens empfehlen.

In ausgezeichnete Hochachtung bin ich

Ihr sehr ergebener

Nohl

Het antwoord van Henri Pirenne luidt:

Gand, 4 février 1923.³⁵

Cher monsieur Nohl,

Je viens de rentrer d'un long voyage en Amérique, et j'ai trouvé chez moi votre lettre du 12 janvier attirant mon attention sur l'entreprise du Wahrheitsdienst. Vous ne vous êtes pas trompé en pensant qu'elle aurait toute ma sympathie. Il est certain que le monde est empoisonné de haine et de mensonges et que nous courons à une formidable catastrophe si cette situation doit se prolonger. Mais je vous avoue que je ne vois guère la possibilité d'aboutir par le système proposé. Non seulement le moment me paraît mal choisi pour commencer, mais il est aussi fort probable que l'on ne rencontrera guère d'adhérents en cet instant, qu'au sein des partis socialistes, du moins en France. Dès lors, les adversaires d'une appréciation plus calme des choses auront beau

³⁵ Handschriftenafdeling van de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (Signatur 7: H.Nohl 402). De brief bevond zich in de nalatenschap van Nohl die door Elisabeth Blochmann samen met andere documenten in meerdere "afleveringen" aan het Universiteitsarchief van Göttingen geschonken werd.

jeu pour jeter le discrédit sur leur propagande. Je crois pour ma part que ce qui serait le plus essentiel serait l'intervention individuelle de personnalités tout à fait indépendantes, à l'abri de tout soupçon politique ou autre. Je crois aussi qu'avant de tenter de rapprocher l'un et l'autre des peuples aigris, il serait utile tout d'abord de montrer objectivement les périls que courent, avec l'Europe et la civilisation, toutes les nations particulières si l'état des choses actuel doit se prolonger. Quand on aura reconnu le mal, on pourra mieux apercevoir le remède. Il n'y en a qu'un: c'est une entente européenne ou si vous préférez mondiale.

Je me trompe peut-être et je serais charmé d'entendre vos observations si vous croyez utile de m'en faire. Je suis complètement d'accord avec vous sur le but à atteindre et sur la nécessité d'agir. Je ne m'en écarte que dans l'application.

J'espère que vous et votre famille êtes en bonne santé et aussi heureux qu'on peut l'être aujourd'hui. Ma femme se rappelle à votre bon souvenir et je vous prie de présenter à Madame Nohl mes respectueux hommages. Je n'ai pas oublié et je n'oublierai jamais ce qu'elle a été pour moi durant mon exil.

Croyez-moi, cher Monsieur Nohl, votre sincèrement dévoué

H. Pirenne.

De meest intrigerende passus in de brief van Pirenne is ongetwijfeld die waarin plots de term "*Wahrheitsdienst*" opduikt en de commentaar die Pirenne erbij geeft. Daarbij rijst onmiddellijk de vraag: Wat kan Herman Nohl met het begrip bedoeld hebben? Hij kan het ontleend hebben aan zijn colleges bij de twee uitzonderlijk grote geleerden die zijn professoren in Berlijn waren, namelijk Wilhelm Dilthey en Friedrich Paulsen. Van Paulsen weten we dat de term in zijn *System der Ethik* (1899², p. 576) voorkomt in de betekenis die Wilhelm en Jakob Grimm er in hun *Deutsches Wörterbuch* aan hadden gegeven. Hun definitie van het lemma *W.* luidt: "Was die erste form des wahrheitsdienstes anlangt, so besteht er also darin, dasz ich dem einzelnen, den ich in verlegenheit um den rechten weg oder auf falschem wege erblicke, mit meiner besseren erkenntnis zu hülfe komme".³⁶ De gebroeders Grimm zullen voor hun definitie op hun beurt

³⁶ "Wat de eerste vorm van de waarheidsdienst betreft, die bestaat er dus in dat ik de enkeling die de rechte weg niet kan vinden of van wie ik zie dat hij zich op het verkeerde pad bevindt, met mijn opgedane ervaring te hulp kom."

Cod. Ms. Nohl 402

Kollegen

Gand, 4 février 1923.

Cher Monsieur Nohl,

Je viens de rentrer d'un long voyage en Amérique, et j'ai trouvé chez moi votre lettre du 12 janvier attirant mon attention sur l'entreprise du Nationaldienst. Vous me vous êtes par trop le pensant qu'il avait toute ma sympathie. Il est certain que le monde est impuissant à la haine et à mesan- ges et que nous en sommes à un formidable cataclysme de cette di- rection dont de parler. Mais je vous assure que je n'en viendra la

Afbeelding 3a. De eerste pagina van de dankbrief van Pirenne aan Nohl (4 februari 1923).

L. application.

J'espère que vous et votre famille
êtes en bonne santé et aussi heu-
reux qu'on peut l'être aujourd'hui.
Ma femme se rappelle à votre bon-
heur et si vous prie de pré-
senter à Madame Nohl mes
respectueux hommages. J'en ai
pas oublié et j'en oublierai ja-
mais ce qu'elle a été pour moi
durant mon exil.

Croyez-moi, cher professeur Nohl,
votre dévoué et sincère
ami

H. Pirenne

Afbeelding 3b. De laatste pagina van de dankbrief van Pirenne aan Nohl (4 februari 1923).

direct of indirect inspiratie hebben gevonden in de woorden waarmee de vijfennegentig Thesen van Luther in 1517 werden ingeleid: “Aus Liebe zur Wahrheit und im Bestreben diese zu ergründen”.³⁷

Wanneer en in welke omstandigheden Nohl de termen “*Liebe, Wahrheit, Dienst*” is gaan gebruiken om daarmee een verzoeningsproces “au service de la vérité” op gang te brengen tussen de “*Geisteswissenschaftler*” en meer bepaald de historici, de ethici en de filosofen uit de in 1914-1918 tegen elkaar oorlog voerende naties, is moeilijk achterhaalbaar. Het ging ongetwijfeld met veel aarzelingen, onzekerheden en voorbijgestreefd maar nog niet helemaal uitgeblust patriotisme gepaard en er was moed en tijd toe nodig om tot de bevinding te komen dat de waarheid geen twee gezichten kan hebben en dat het na de ontzuivering van 1918 ieders verantwoordelijkheid en plicht was om althans binnen het eigen vakgebied naar de waarheid op zoek te gaan. Zo duurde het dus tot 1923 alvorens Nohl met zijn streven maar ook met zijn twijfels, waarvan hij privatim herhaaldelijk in zijn oorlogsbrieven aan zijn vrouw had gewaagd, in een brief aan Pirenne, de voormalige vijand, naar buiten kon treden. Maar was dit een streven van hem en zo ja van hem alleen? Het heeft heel wat moeite gekost om daarop een antwoord te vinden. Bij nader toezien bleek de aangelegenheid helemaal anders in elkaar te zitten: Nohl heeft de term hier niet in zijn algemene betekenis van “streven naar waarheid”, “in dienst staan van de waarheid” gebruikt maar er iets specifiek en iets concreets mee bedoeld: een “Dienst”. De bibliotheek van Nohls universiteit in Göttingen verwees voor nadere informatie naar de Universiteitsbibliotheek in Münster waar de “*Nachlass*” bewaard wordt van Walther Schücking,³⁸ die in 1919 als Duits onderhandelaar bij de totstandkoming van het vredesverdrag van Versailles betrokken was geweest. In de daaropvolgende jaren zette hij zich sterk in voor de verbetering van de verstandhouding onder de volkeren, vandaar zijn belangstelling voor het initiatief “Wahrheitsdienst”. Mün-

³⁷ “*Wahrheitsdienst*” kan ook op andere gebieden dan die van de wetenschap worden waargenomen, zo bv. in de godsdiensten en dan met name bij het zoeken naar oekumene. In de politiek zijn er telkens opnieuw pogingen ondernomen tot verzoening of althans tot het afwegen van de mogelijkheden om tot een pacificatie te komen tussen partijen die als vijanden tegenover elkaar hadden gestaan. Na de Tweede Wereldoorlog krioelt het van “waarheidscommissies” vooral in Europa, Afrika en Zuid-Amerika, denken we slechts aan het moeizame verzoeningsproces tussen de twee Duitslanden na 1989 en de memorabele “waarheidscommissie” in Zuid-Afrika tussen 1995 en 2000. Een recent voorbeeld dicht bij huis: de waarheidscommissie in 2013 in Gent “over het omstreden exotisch evenement binnen EXPO 1913”. Vergeten we niet dat de “*comble*” en tegelijk de gruwelijke karikatuur van een “*Wahrheitsdienst*” het “*Ministry of Truth*” in Orwells *Nineteen Eighty-Four* is.

³⁸ Walther Schücking (1875-1935), Duits jurist met een internationale faam inzake Volkerenrecht. In 1930 werd hij tot permanent rechter bij het Internationaal Gerechtshof in Den Haag benoemd en uit dien hoofde kon hij ontsnappen aan de pogingen van de NS-staat om hem zijn functie te ontnemen (hij werd wel van zijn leerstoel aan de Universiteit Kiel ontheven).

ster leverde daarop kopieën van een aantal documenten die op de stichting van de dienst betrekking hadden en dit was ook het geval met het Evangelisches Zentralarchiv in Berlijn.

Uit de beschikbare documenten blijkt dat het een in 1922 door prof.dr. R. Wilbrandt³⁹ in Tübingen genomen initiatief betreft om (§ 1 van de statuten van de stichting) (vert.) “de waarheid in het openbare leven, in het leven van het Duitse volk en in het verkeer onder de volkeren te dienen”. Wilbrandt en Nohl waren zeer met elkaar bevriend: zij waren, met een gering leeftijdsverschil, allebei leerlingen van Dilthey en in het reeds genoemde Heiligenbluth bezaten de Wilbrandts een landgoed waar Nohl hun gast was. Beiden, Nohl in Gent en Wilbrandt destijds in Berlijn, zijn ook tijdens de oorlog met elkaar blijven corresponderen. Het is dan ook zo goed als zeker dat Nohl mede de hand heeft gehad in de realisatie van het project van Wilbrandt en hem wellicht ook de naam van de onderneming heeft gesuggereerd. Vergeten we overigens niet dat in het allervroegste stadium, op 12 januari 1923, nog vóór de stichting officieel van de grond was gekomen, Nohl met een wervende bedoeling aan Pirenne over de “Wahrheitsdienst” heeft geschreven.⁴⁰ Van de hele groep dienaars van de waarheid was Nohl waarschijnlijk de enige die een zo bijzondere band met de “overkant” had. Hij zal Wilbrandt en andere medestanders te verstaan hebben gegeven dat het een unieke zet zou zijn om Pirenne, het levend symbool van de weerstand tegen Duitsland, als eerste ex-vijand bij het initiatief te betrekken. Door de toetreding van Pirenne zou de onderneming de dimensie krijgen die ze nodig had om haar doel te bereiken.

Wilbrandt stelde de oprichting van een “*Stiftung*” voor met een statuut, een “*Verwaltungsrat*”, een tijdschrift (*Im Dienste der Wahrheit*) en een kapitaal, dat hij uit eigen middelen – 40 miljoen Mark van vóór de inflatie van 1923 – ter beschikking stelde. De zetel van de “*Stiftung Wahrheitsdienst*” bevond zich aan de Grabenstr. 19^{1/2} in Tübingen, blijkbaar het toenmalige privé- of beroepsadres van Wilbrandt.

³⁹ Robert Wilbrandt (1875-1954), Duits econoom en theoretisch socialist. Hij heeft zijn mémoires (*Ihr glücklichen Augen. Lebenserinnerungen*. Stuttgart, s.d.) aan Nohl opgedragen.

⁴⁰ Zie eveneens Geneviève Warland: “*Im Laufe der Zeit erhielt Pirenne vereinzelt Briefe aus Deutschland. Dies hatte nicht nur mit seinem Status als international hochangesehener Mediävist zu tun, sondern auch mit einem Projekt der Völkerverständigung, wie z.B. dem von Herman Nohl aus Göttingen vorgeschlagenen ‘internationalen Wahrheitsdienst’*”, in: H. Roland, M. Beyen, G. Draye (eds.), *Deutschlandbilder in Belgien 1830-1940*, Münster, 2011, p. 254. Zij is overigens een van de zeer weinigen, zonet de enige, die van de “*Wahrheitsdienst*” melding hebben gemaakt.

Uit de archieven van de stichting⁴¹ blijkt dat er aan achttien Duitse “*Persönlichkeiten*” werd gevraagd, tot de “*Verwaltungsrat*” toe te treden. Het waren stuk voor stuk leidende figuren uit diverse regionen van de wetenschappelijke en de politieke wereld (met misschien een licht overwicht van sociaaldemocratische namen): leden van de Landdag, een diplomaat b.d., ministers van landelijke regeringen, de secretaris van het Internationaal Vakverbond, professoren (waaronder Herman Nohl) en doctores van diverse pluimage. Het voorzitterschap werd aan de reeds genoemde Walther Schücking opgedragen. De eerste vergadering van de “*Verwaltungsrat*” had op 25 mei 1923 in Berlijn plaats en de stichtingsakte droeg als plaats en datum “*Tübingen, den 28. Mai 1923*”. Op 30 juni van dat jaar werd de stichting “*staatlich anerkannt*” door het Württembergische Staatsministerie. In een circulaire brief van 1 augustus 1923 uit Tübingen met eens te meer een uitgesproken wervend karakter wordt meegedeeld dat de stichting inmiddels een andere vorm aangenomen heeft – die niet nader omschreven wordt –, dat Prof.Dr. R. Wilbrandt en Dr. Fr. Thimme, de redacteuren van het geplande tijdschrift, dat nu evenwel *Wahrheitswille* zal heten, druk doende zijn om het eerste nummer uit te brengen. Intussen is het al tot de distributie van een voor het buitenland bestemd Engelstalig “*Nachrichtenblatt*” met de naam *German News* gekomen dat reeds aan zijn derde nummer toe is. Het blad wil objectief over “*deutsche Verhältnisse*” rapporteren die buiten de publieke belangstelling vallen en derhalve in het buitenland niet bekend zijn en tegelijk ook verkeerde voorstellingen van Duitsland in het buitenland rectificeren. Aan de leden wordt dan ook zeer dringend verzocht, zoveel mogelijk adressen van eventueel geïnteresseerde personen en instellingen in het buitenland te bezorgen. De circulaire bevat ook de ledenlijst van de *Verwaltungsrat* met enkele lichte wijzigingen, o.m. dat de naam van Herman Nohl er niet meer in voorkomt – wat niet zonder betekenis zal blijken te zijn. In september wordt de stichting om organisatorische en financiële redenen naar Berlijn overgebracht. Men is nog vol enthousiasme maar wie had ermeê gerekend dat de hyperinflatie van 1923 in Duitsland zo hard zou toeslaan?

In april 1924 stuurt prof. Wilbrandt een brief “*an alle Mitglieder des Verwaltungsrats der Stiftung ‘Wahrheitsdienst’*” waarin wordt meegedeeld dat de stichting om organisatorische en financiële redenen een samenwerkingsakkoord met de “*Deutsche Liga für Völkerbund*” heeft gesloten. Tegelijk wordt op een grote werving bij angelsaksische belangstellenden gerekend om langs die weg aan

⁴¹ De documenten die op de stichting betrekking hebben worden hoofdzakelijk op drie plaatsen bewaard: 1° in de Universitäts- und Landesbibliothek in Münster (“Nachlass W. Schücking”), 2° in de Stadtbibliothek Tübingen (Stiftung Wahrheitsdienst Akte E 102/209) en 3° in het Evangelisches Zentralarchiv in Berlijn onder het archiefnummer EZA 51/F III a 9 (“85 Blatt”).

financiële steun van het Amerikaanse Carnegie Institute te komen. Maar naarmate men de brief verder leest wordt de teneur ervan almaar somberder: de inflatie heeft zo hard toegeslagen dat er van het oorspronkelijke kapitaal zo goed als niets is overgebleven zodat het huurcontract met de Deutsche Liga moet worden opgezegd, het in dienst genomen personeel moet worden ontslagen en er van een tijdschrift geen sprake meer kan zijn. De brief eindigt met nog wat ijdele hoop en een zo goed als onleesbaar met de hand geschreven postscriptum waarin nog eens op mogelijke hulp van het Carnegie Institute wordt gezinspeeld. Maar het komt erop neer dat de “*Wahrheitsdienst*” een stille dood aan het sterven was nog vóór hij enige dienst kon bewijzen.

Daarmee worden de bedenkingen van Pirenne in zijn brief aan Nohl van 4 februari 1923 t.a.v. Nohls initiatieven op een onverwachte wijze bewaarheid. De afwijzing door Pirenne, niet van het gestelde doel maar van de aangewende middelen (“*je ne vois guère la possibilité d’aboutir par le système proposé*” en “*Je ne m’en écarte que dans l’application*”) kan geïnterpreteerd worden als de uiterst beleefde reactie op een totaal verkeerde aanpak: de eerste zin van het door Nohl ondertekende maar daarom niet door hem geschreven manifest met als titel *Internationaler Wahrheitsdienst* dat hij aan Pirenne stuurde als bijlage bij zijn brief van 12 januari 1923 luidde namelijk:

“Die Welt steht wieder vor einer Katastrophe. Der Schlag, zu dem jetzt Frankreich gegen Deutschland ausholt, droht jede Möglichkeit dauernden Friedens zu vernichten.”

Het gaat uiteraard om de bezetting van het Ruhrgebied door Franse en Belgische troepen in januari 1923 wegens het niet nakomen door het verslagen Duitsland van zijn verplichting tot het betalen van herstelvergoedingen aan de geallieerden. Had de schrijver van het manifest een slechter voorbeeld dan deze op een opruiende krantenkop lijkende zin kunnen bedenken ter illustratie van de noodzaak tot vredelievende samenwerking tussen de voormalige vijanden?

De brief van 12 januari 1923 bevatte nog een tweede manifest onder de titel *Völkertrennung* met volgende passages:

“So steht die Welt aufs neue vor der Gefahr der äussersten Zertrennung: durch einen Befreiungskrieg Deutschlands gegen Frankreich.”

... en verder:

“Erst wenn Frankreich eine andere Sicherheit findet als die des Schwertes, erst wenn es in beruhigter Seele die Verstandesklarheit, ja die noble

Gesinnung wiederfindet, zu der es geboren worden ist – erst dann werden Gläubiger und Schuldner einander begreifen als zwei in Not geratene Opfer desselben Kriegsgotts.”

Het lijkt niet overdreven, te stellen dat Pirenne dit een slechte aanpak van het complexe en delikate probleem gevonden heeft en daarom niet aan het initiatief wilde meewerken. Nohl kan bij het lezen van Pireennes brief ingezien hebben dat Pirenne gelijk had en daarom van verdere medewerking hebben afgezien.

Pirenne had intussen trouwens zelf een zij het naar de vorm bescheidener en meer “bij zijn leest blijvend” initiatief genomen door in 1923 in Brussel het vijfde “*Congrès international d’Histoire comparée*” te organiseren en voor te zitten (het laatste vooroorlogse congres dateerde van 1913 in Londen). Het was wel “internationaal” in zijn naam en in zijn intenties maar de vertegenwoordigers van Duitsland werden van deelneming uitgesloten en de Oostenrijkers bleven weg uit solidariteit met hen, zodat het nog niet tot de door Pirenne zo vurig gewenste “entente européenne” kon komen. Op het congres werd wel een resolutie aangenomen om een internationaal verband van historici in het leven te roepen. Dat gebeurde in 1926 toen in Genève tot de stichting van het *COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES (CISH)* werd overgegaan en Pirenne daar tot een van de vice-presidenten werd verkozen. Het internationaal karakter van het comité blijkt duidelijk uit het briefhoofd op blz. 255.

Intussen waren er meer dan drie jaar verlopen sedert de correspondentie tussen Nohl en Pirenne in 1923. Was er naar aanleiding van het mislukte experiment met de “*Wahrheitsdienst*” een bekoeling in hun relatie ingetreden en heeft Nohl de hulp ingeroepen van zijn vriend en collega in Göttingen, der befaamde Duitse historicus Karl Brandi,⁴² om de vriendschapsbanden opnieuw aan te halen? Het is mogelijk. Hoe het ook zij, in december 1926 (geen nadere datering) stuurt Brandi aan Pirenne een Duitse felicitatiebrief ter gelegenheid van de viering van diens veertigjarig jubileum als hoogleraar.⁴³ Uit de brief blijkt dat zij elkaar in Parijs ontmoet hadden. Daarop volgt dan op 18 december 1926 een

⁴² Karl Brandi (1868-1946), Duits historicus, is vooral bekend om zijn biografie van Karel V (*Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, München, 1937). Ten tijde van de “*Wahrheitsdienst*” was Brandi Rector van de Universiteit Göttingen.

⁴³ De brief is een getypte doorslag en er staat dus geen naam op maar hij wordt in de handschriftenafdeling van de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen bewaard als een brief van Brandi aan Pirenne op 18.12.1926 (Nachlass Karl Brandi: Akten: Comité international des sciences historiques: 1926 – März 1927, Signatur: Cod. Ms. K. Brandi 31, Nr. 90-91). Correspondentie tussen Nohl en Brandi over Pirenne blijkt in Göttingen niet bewaard te zijn: doordat zij in die jaren aan dezelfde universiteit doceerden is daar een geldige reden voor.

keurig antwoord van Pirenne in het Frans op briefpapier van de *Académie Royale de Belgique / COMMISSION ROYALE D'HISTOIRE* waarin hij o.m. schrijft:

“...Je fais les vœux les plus sincères pour que l'œuvre à laquelle nous sommes attachés l'un et l'autre contribue efficacement à rétablir entre les savants des diverses nations les rapports de confiance et d'estime réciproque qui sont indispensables au maintien de la vie scientifique.”

5. Ontmoetingen in Duitsland

Nohl en Pirenne hebben met elkaar gecorrespondeerd maar hebben zij elkaar ook ontmoet? Daarop is het verrassende antwoord eveneens positief. De uitnodiging tot een bezoek van de Pirennes aan Göttingen hield verband met de eerste “Assemblée Générale” van het *COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES* die daar op 13 en 14 mei 1927 zou worden gehouden. De brief waarin Nohl de Pirennes uitnodigt om bij die gelegenheid bij hen te logeren is jammer genoeg niet teruggevonden maar dat zij de uitnodiging om naar Göttingen te komen aanvaard hebben, alsook een uitnodiging om bij Nohl en zijn vrouw te logeren, blijkt uit de volgende brief van Henri Pirenne op 1 mei 1927 aan Karl Brandi:

*COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES
Siège légal à Washington*

Président:

M. H. KOHT, Université d'Oslo

Vice-Présidents:

*MM. A. DOPSCH, Université de Vienne
et H. PIRENNE, Université de Gand*

Secrétaire Général:

*M. Michel LHÉRITIER,
Institut International
de Coopération Intellectuelle
2, rue Montpensier, Paris*

Membres assesseurs:

*MM. K. BRANDI, Université de Göttingen
B. DEMBINSKI, Université de Posnan
G. de SANCTIS, Université de Turin
H. TEMPERLEY, Université de Cambridge*

Trésorier:

*M. Waldo G. LELAND,
Institut Carnegie,
1140, Woodward Building,
Washington D. C.*

Gand, 1 Mai 1927

Cher et honoré Collègue,

Je reçois votre aimable invitation à souper pour jeudi 12 Mai, dont je vous remercie sincèrement ainsi que Madame Brandi, et que j'accepte avec grand plaisir.

Je suis aussi très touché de l'hospitalité que m'offrent si gracieusement Monsieur et Madame Nohl⁴⁴. Je serai très heureux d'en jouir si toutefois le fait que ma femme m'accompagnera à Goettingen ne doit pas entraîner pour Monsieur et Madame Nohl des embarras que je serais désolé de leur occasionner. J'écris à l'instant à Monsieur Nohl.⁴⁵

En me réjouissant de vous revoir prochainement, je vous prie d'agréer, cher et honoré Collègue, l'assurance de mes sentiments les plus distingués et les plus dévoués.

H. Pirenne

126 rue Neuve S. Pierre

Gand

De uitnodiging van de Brandi's was alleen tot Pirenne gericht maar in zijn antwoord laat Pirenne – enigszins uit de “*étiquette*” tredend –, verstaan dat ook zijn vrouw door de Nohls is uitgenodigd, waarop Brandi dan zal hebben geantwoord dat mevrouw Nohl vanzelfsprekend ook op het souper verwacht werd. Vandaar een laatste brief, op 7 mei 1927, waarin Pirenne zijn collega Brandi voor de uitnodiging van mevrouw Nohl dankt en bevestigt dat zij beiden op 12 mei vermoedelijk rond vier uur in de namiddag in Göttingen zullen aankomen.⁴⁶ Over het verloop van deze bezoeken zijn geen getuigenissen gevonden. Ofschoon uit het antwoord van Pirenne blijkt dat hij en zijn vrouw ook door de Nohls werden uitgenodigd, krijgt men toch de indruk dat het zwaartepunt van de relatie zich naar de Brandi's heeft verplaatst maar die indruk kan ook gewekt worden door

⁴⁴ De ontmoeting wordt langs een andere weg bevestigd door Peter Schöttler, auteur van ‘Henri Pirenne, historien européen, entre la France et l'Allemagne’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76 (1998), p. 875-883, in zijn bespreking van het reeds genoemde boek van Keymeulen en Tollebeek in ‘Review. Sarah Keymeulen en Jo Tollebeek, Henri Pirenne, Historian. A Life in Pictures, Louvain, 2012’, *Journal of Belgian History*, 42 (2012), p. 278-281. Hij schrijft daar over Pirenne: “*Lorsqu'il retournera pour la première fois en Allemagne en 1926, il préférera habiter non pas à l'hôtel mais chez un collègue, Hermann [sic] Nohl, qui s'était bien comporté pendant le conflit mondial.*” Volgens mededeling van Peter Schöttler aan W. Thys heeft hij dit gelezen “in een brief van 18 maart 1927” die in het Pirenne-archief van de ULB bewaard wordt en waaruit hiervoor werd geciteerd. Het is evenwel duidelijk dat Schöttler hier abusievelijk “1926” heeft geschreven in de plaats van “1927” en iets verder “18 maart 1927” in de plaats van “18 mei 1927”.

⁴⁵ Deze brief bevindt zich niet in het Nohlarchief van de Universiteitsbibliotheek Göttingen.

⁴⁶ Beide brieven bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek Göttingen in de *Nachlass* Karl Brandi met de signatuur Cod. Ms. K. Brandi 32, 39 und 69.

de omstandigheid dat Brandi in 1927 de gastheer van het comité van de C.I.S.H. was.

Hoe emotioneel de ontmoeting in Göttingen voor beide partijen (de Nohls en de Pirennes) moet zijn geweest, blijkt uit de volgende passage in een zich in het Pirenne-archief bevindende brief van Nohl op 18 mei 1927⁴⁷ aan zijn intussen reeds vertrokken gasten:

Nun möchte ich wenigstens sagen, wie ich mich freue, dass Sie beide bei uns wohnen mochten. Meine Frau war ganz glücklich, dass sie Ihre Frau Gemahlin kennen gelernt hat und dass sie Sie selber trotz der fast zehn Jahre, die seit 1918 vergangen sind, ganz unverändert fand. Hoffentlich waren die Tage hier nicht zu anstrengend für Sie und haben Sie auch die übrige Reise glücklich und erfolgreich zurücklegen können.

De referent gaf er de volgende commentaar bij:

“De ontmoeting van de Pirennes met de Nohls een klein decennium na de oorlog is inderdaad betekenisvol en symbolisch. Het duidt niet enkel de erkentelijkheid van de Pirenne’s aan voor het gebaar van empathie dat de Nohls tijdens de oorlog voor de familie tentoon spreidden, het toont ook heel concreet hoe, na jaren van pijnlijke wederzijdse spanning tussen Duitse en Belgische intellectuelen, de geesten anno 1927 eindelijk voldoende rijp en de wonden van de oorlog voldoende geheeld waren voor toenadering en voor een herstel van de wetenschappelijke samenwerking tussen de Westerse en de ‘Centrale’ landen.”

Recapitulerend: het in 1926 opgerichte “COMITÉ INTERNATIONALE DES SCIENCES HISTORIQUES” (CISH) hield zijn eerste naoorlogs vijfjaarlijks congres in Oslo in 1928. De Gentse historicus prof.dr. F.-L. Ganshof, leerling van Pirenne, heeft dat congres bijgewoond en er in *Le Flambeau* 10, 1928, pp. 3-14 een verslag aan gewijd (“Le congrès des sciences historiques d’Oslo”) waarin hij schrijft dat dit congres de officiële wederopname van de contacten betekende tussen enerzijds de Duitse en Oostenrijkse en anderzijds de westerse historici.⁴⁸

⁴⁷ ULB 026PP/01/06/005.

⁴⁸ Warland, *op.cit.*, p. 254, noot 279. Zie voor de geschiedenis van het vak: S. Erdmann, *Die Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques*, Göttingen, 1987, alsook diens Engelstalige behandeling van hetzelfde thema: *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences 1898-2000*, Sine loco, 2005.

Het had vijf jaar vergeefse “*Wahrheitsdienst*” en gelijkaardige pogingen gevergd om het vooropgestelde doel te bereiken, zij het slechts binnen één vakgebied maar dan wel een dat zwaar kon doorwegen.

Nauwelijks zes jaar later, in 1934, trad er een nieuwe “*Wahrheitsdienst*” aan het licht die al de bereikte resultaten ongedaan maakte: in dat jaar proclameerde de Duitse “*Reichsminister*” Hans Frank, terechtgesteld in Neurenberg in 1946: “*Da Wissenschaft aber Wahrheitsdienst ist, muss sie notwendigerweise Dienst am Nationalsozialismus sein*”, zo eenvoudig was dat. Men mag hopen dat Pirenne, die in 1935 overleed, dit niet gelezen heeft. Na de Tweede Wereldoorlog is men er ingevolge een bundeling van krachten in geslaagd, de traditie van de vijfjaarlijkse internationale congressen van de CISH reeds in 1950 met een negende congres in Parijs voort te zetten.

Na de uitgebreide ontmoetingen in 1927 zijn er geen sporen meer gevonden van mondelinge of schriftelijke contacten tussen Herman Nohl en Henri Pirenne. Eigenlijk is het vreemd dat Pirenne, die zoveel aan Nohl en diens vrouw te danken had, hen beiden nooit eens in Gent of in Brussel heeft uitgenodigd; daarvan zijn althans geen bewijzen gevonden. Misschien heeft zijn leeftijd of zijn conditie hem dat niet meer toegestaan. Slechts éénmaal heeft Nohl nog getuigenis van zijn verering voor Pirenne kunnen afleggen: bij diens overlijden in Ukkel op 25 oktober 1935. Hij schreef toen aan mevrouw Pirenne.⁴⁹

Göttingen

z.Z.⁵⁰ Wien 5/11 35

Sehr verehrte gnädige Frau,

Eben lesen wir in der Zeitung die Nachricht von dem Tode Prof. Pirennes und denken mit grosser Teilnahme an Ihren Verlust. Wir durften den verehrten Mann in schweren Tagen kennen lernen, mussten seine Fassung und die heitere Kraft seines Geistes bewundern und werden ihn nie vergessen. Auch für Sie, gnädige Frau, wird die Erinnerung, so schmerzhaft sie auch ist, der einzige, immer währende Trost sein.

Meine Frau liegt zur Zeit hier im Krankenhaus mit einer sehr schweren Operation, sie bedauert es, Ihnen darum nicht selbst schreiben zu können.

⁴⁹ Het is jammer dat Nohl zijn deelneming aan mevrouw Pirenne niet in het Frans heeft kunnen betuigen. Maar zoals uit de inhoud blijkt, waren de omstandigheden in dat opzicht niet gunstig (mevrouw Nohl is in 1936 overleden). De brief bevindt zich in het Pirennearchief bij de ULB onder archiefnummer 026PP/01/01/29. Ook K. Brandi heeft toen schriftelijk zijn deelneming betuigd.

⁵⁰ Voor: zur Zeit, tijdelijk.

*Mit verehrungsvollen Grüßen von uns beiden
Bin ich Ihr sehr ergebener*

Nohl

Benevens ethica en pedagogie had Nohl ook geschiedenis gestudeerd maar na de Eerste Wereldoorlog is hij zich haast uitsluitend op de door de filosofie van Dilthey geïnspireerde “*geisteswissenschaftliche Sozialpädagogik*” gaan toeleggen. Filosofie en geschiedenis bleven evenwel de ondersteunende disciplines in zijn onderwijs en in zijn talloze publicaties. Zijn bijzondere verdiensten als een van Duitslands belangrijkste pedagogen heeft hij niettemin met ontslag als hoogleraar en verplichte fabrieksarbeid voor de Nazis moeten bekopen maar tegelijk is hij met zijn pedagogische idealen bijna noodlottig in hun vaarwater terechtgekomen, wat hem, ondanks zijn benoeming onmiddellijk na de oorlog tot Rector van de Universiteit Göttingen, vrij veel controversiële en ook nog postume kritiek heeft opgeleverd. Hij overleed in 1960.

6. Een merkwaardige huldeblijk uit Duitsland

Tot slot volgt hier de vermoedelijk eerste en enige tot hertoe bekende, gepubliceerde erkenning van Nohls hulp aan Pirenne tijdens diens ballingschap. Het betreft een “*Sammelrezension*” in de rubriek “*Literaturberichte/Mittelalter*” van het Duitse tijdschrift *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, Heft 1-2/1961 door Percy Ernst Schramm:⁵¹

Keiner Empfehlung bedarf die “Geschichte Europas von der Völkerwanderung bis zur Reformation”, die aus dem Nachlass *Henri Pirennes* (1862-1935) unter dem Titel “Histoire de l’Europe. Des invasions au XVIe siècle” im Jahre 1936⁵² veröffentlicht wurde. Denn dieser Genter Professor, der durch seine siebenbändige “Histoire de Belgique” dem Selbstbewusstsein seiner Landsleute gleichsam das historische Rückgrat gegeben hat, gehört zu den Grossen der um 1900 in

⁵¹ Wel een merkwaardige figuur, deze Percy Ernst Schramm (Hamburg 1894-Göttingen 1970). Vanaf 1929 was hij Nohls naaste collega aan de Universiteit Göttingen en gedurende de Tweede Wereldoorlog had deze mediëvist de niet alledaagse opdracht, het *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940-1945 zu führen*, (Frankfurt am Main 1961¹). In Nürnberg werd hij als getuige op het proces tegen Alfred Jodl ondervraagd. Ondanks zijn oorlogsverleden werd hij in 1958 lid van de Orde “*Pour le mérite für Wissenschaft und Kunst*”. Het is wel een ongewone speling van het lot dat Pirenne van iemand als deze Schramm een postume laudatio mocht ontvangen

⁵² Bruxelles-Paris.

voller Manneskraft stehenden Generation. Doch sei an die Umstände erinnert, in denen Pirenne dieses Werk verfasste: er wurde 1916 nach Holzminden geschafft, da man seinen Einfluss auf die öffentliche Meinung fürchtete, und verbrachte – nachdem einflussreiche Gönner interveniert hatten – seine Tage in einem Nest an der Werra. Um seine Zeit nützlich zu verwenden, machte er sich daran, aus dem Kopfe eine Geschichte Europas zu schreiben; in der Heimat überarbeitete er sie, und sein Sohn legte sie 1936 der Öffentlichkeit vor. – Die Unmöglichkeit, bei jedem Satz die einschlägige Literatur nachzuschlagen, ist dem Werk letztthin zum Vorteil ausgeschlagen: es bietet die Übersicht über das Geschehen eines Jahrtausends, gemeistert durch einen souveränen Kopf – mag die Forschung weitergegangen sein, dieses Buch liest man noch heute mit Respekt und mit Gewinn. Wenn Henri Pirenne schliesslich doch einige einschlägige Bücher zur Verfügung hatte, verdankte er das Herman Nohl, der sie – ungeachtet, ob ihm das schadete – Pirenne zukommen liess. Als Karl Brandi mich⁵³ ihm⁵⁴ 1930 in Oxford mit der Bemerkung vorstellte, auch ich sei Professor in Göttingen, trug er mir auf, Herman Nohl warme Grüsse mit dem Ausdruck grosser Hochachtung zu übermitteln – es machte mich stolz und glücklich, diesen Auftrag zu übermitteln, da ich Pirenne verehrte und zu Herman Nohl, dem väterlichen Kollegen, mit Liebe aufschaute.⁵⁵

⁵³ Percy Ernst Schramm.

⁵⁴ Henri Pirenne.

⁵⁵ Volgende personen en instellingen verdienen een woord van oprechte dank voor hun bereidwillige medewerking: Herr Marco Birn, M.A. & Herr Dr. des. Ulrich Schludi, Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart; Frau Sabine Kramer M.A., Koordinierungsstelle Kulturgutschutz Deutschland Magdeburg; Herr Jürgen Lenzing, Handschriften, Universitäts- und Landesbibliothek Münster; Frau Bärbel Mund, Handschriften, Universitätsbibliothek Göttingen; Herr Dr. Henning Pahl, Evangelisches Zentralarchiv Berlin; Herr Udo Rauch, Stadtarchivar Tübingen; Herr Prof.Dr. Michael Sauer, Georg-August-Universität Göttingen; Herr Prof.Dr. Peter Schöttler, Honorarprofessor Freie Universität Berlin, Directeur de Recherche CNRS Paris; Mevrouw Willeke Tijssen, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam.

Een bijzonder dankwoord gaat uit naar de Redactie van de *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde te Gent* voor meerdere waardevolle aanvullingen en noodzakelijke correcties.

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

Pieter De Reu (°1985) werkte vijf jaar als onderzoeker in het Rijksarchief Beveren en het Rijksarchief Gent, vooraleer hij eind 2012 aan de slag ging binnen de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Daar bereidt hij zijn doctoraatsstudie over de groei van de moderne Belgische fiscale staat voor (periode 1830-1914), gefinancierd door FWO-Vlaanderen. Hij publiceerde eerder over het Belgische belastingverleden, de wordingsgeschiedenis van de fiscus en de archiefvorming binnen de belastingadministraties. Verdere interesses zijn plattelands- en landbouwgeschiedenis, industriële geschiedenis en de studie van eigendomsstructuren doorheen de achttiende tot de twintigste eeuw.

Nicolas De Vijlder (°1988) studeerde achtereenvolgens Geschiedenis en Economie aan de Universiteit Gent. Momenteel is hij werkzaam als doctoraatsbursaal en bereidt hij een proefschrift voor aan de Universiteit Gent over de ontwikkeling en de werking van de rurale grondmarkt in het graafschap Vlaanderen en hertogdom Brabant gedurende de vijftiende en zestiende eeuw. Zijn verdere interesses zijn de financiële en economische geschiedenis van de zestiende tot de negentiende eeuw in het algemeen en de schuldproblematiek van steden gedurende het ancien regime in het bijzonder.

Wout De Vuyst (°1974) studeerde kunstwetenschappen aan de Gentse universiteit en behaalde een postgraduaat in de monumenten- en landschapszorg in Antwerpen. Hij is verbonden aan het STAM – Stadsmuseum Gent waar hij o.m. werkte aan de realisatie van het vernieuwde museum dat in 2010 de deuren opende. Zijn onderzoek spitst zich momenteel toe op de geschiedenis van de collectievorming.

Anton Erynck (°1961) is doctor in de Ruimtelijke Wetenschappen (Universiteit van Amsterdam) en als ‘onderzoeker natuurwetenschappen’ verbonden aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid. Hij bestudeert dierlijke resten uit archeologische opgravingen, waarbij alle aspecten van de door de tijd veranderende relatie tussen mensen en dieren aan bod komen.

Hannelore Franck (°1991) studeerde af als Master of Arts in de Geschiedenis aan de KU Leuven, afstudeerrichting Middeleeuwen. Haar bijdrage is gebaseerd op haar thesis die ze onder begeleiding van professor P. Trio voltooide in 2013.

Momenteel volgt ze een Master of Science in Cultuurmanagement aan de Universiteit Antwerpen.

Daniel Lievois (°1940) is historicus van vorming. Hij werkt sinds 1983 samen met de Dienst Stadsarcheologie en met het Stadsarchief van Gent. Zijn aandacht gaat vooral uit naar de materiële cultuur in Gent vanaf de late middeleeuwen. Hij legde de basis van de geschreven component van het huizenonderzoek in Gent.

Kristof Loockx (°1980) is master in de geschiedenis (Universiteit Gent, 2013). Dit artikel is gebaseerd op zijn masterscriptie "*Vlaamsche studenten, komt naar Gent!*" *Prosopografie van de studentenbevolking aan de Vlaamse Hogeschool 1916-1918*, onder begeleiding van prof. dr. Christophe Verbruggen. Zijn interesses gaan uit naar de Eerste Wereldoorlog, de Vlaamse Beweging, universiteitsgeschiedenis en historische prosopografie.

Claudio Ottoni (°1980) behaalde een PhD in Ecologie en Evolutionaire Biologie aan de Universiteit van Rome 'Tor Vergata'. Sinds 2009 is hij actief als postdoctoraal onderzoeker aan de KULeuven bij het Center for Archaeological Science. Zijn huidige onderzoek spitst zich toe op de analyse van oud-DNA om vragen rond domesticatie van dieren en menselijke bewoning in de antieke stad Sagalassos (Turkije) op te lossen.

Els Thieren (°1987) studeerde af als Master in de Biologie en is verbonden aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en de KULeuven. In het kader van haar doctoraatsonderzoek bestudeert ze het historische voorkomen van steur in de Noordzee, aan de hand van morfologische en genetische analyse van archeologische steurresten.

Walter Thys (°1924) studeerde Germaanse filologie aan de UGent en neerlandistiek aan de ULeiden; Vlaams medewerker (1947-1951) aan het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, UB Leiden; em. prof. aan de Université Charles de Gaulle / Lille III (1953-1989) en de UGent (1959-1989); medestichter en thans erevoorzitter van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek.

Wim Van Neer (°1954) is doctor in de Dierkunde (KULeuven), onderzoeker aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en deeltijds

hoogleraar aan de KU Leuven. Hij bestudeert dierenresten afkomstig uit archeologische opgravingen in Europa, het Nabije Oosten en Afrika.

Bert Van Cauter (°1991) behaalde in 2013 de titel van Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent, met als specialisatie vroegmoderne politieke geschiedenis. Momenteel volgt hij aan deze universiteit de Specifieke Lerarenopleiding.

Klaas Van Gelder (°1983) is met een postdoctoraal mandaat van het FWO-Vlaanderen verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Hij rondde in 2011 zijn proefschrift af over de soevereiniteitstransfer en de beginjaren van het Oostenrijks regime in de Zuidelijke Nederlanden na de Vrede van Utrecht. Zijn huidige onderzoek concentreert zich op de doordringing van het centrale bestuursapparaat in gewestelijke en subalterne bestuursniveaus, en de interactie tussen de verschillende geledingen van het landsbestuur in de achttiende eeuw.

Joke Verfaillie (°1983) is verbonden aan het Rijksarchief te Gent, waar ze een proefschrift voorbereidt over het personeel en de organisatie van de griffie van de Raad van Vlaanderen (1386-1795). Zij behaalde het licentiaatsdiploma geschiedenis aan de Universiteit Gent in 2005 en het diploma van de aanvullende opleiding master na master in de archivaliek: erfgoed- en hedendaags documentbeheer aan de Vrije Universiteit Brussel in 2006.

Louise Vermeersch (°1991) behaalde in 2013 de titel Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Gent met een masterscriptie over achttiende-eeuwse stadsheiligen. Momenteel is ze verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Gentse universiteit via een BOF-project over mediagebruik in de zestiende-eeuwse stedelijke context. De focus van het onderzoek ligt op de interactie tussen zowel geschreven, gedrukte, visuele als orale media.

